

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԴԻՊԼՈՄԱՏԻՔԱԿԱՆ ԴՅՈՒՆՆԵՆՏՆԵՐԻ

9 (47.925)

F-34

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1912 թ. նՈՅՄԲԵՐ 12-ԻՑ ՄԻՆՁԵՒ 10 ՄԱՅԻՍԻ

1914 թ.

բարգմանեց ուսուցիչից եւ ֆուանսերիցից
ԻՐԱԻ. ՍԵԴՐԱԿ ԱՒԱԳԵԱՆ

Հ/6

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Էլեքտրաշարժ տպարան «ԷՊՕԽԱ» Մուղ. պեր. № 8.

1915

ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՑ՝

Աչքի առաջ ունենալով զբքիս լուրջ նշանակութիւնը հայկական հարցի համար, ես աշխատեցի տալ կարելոյն չափ ճշգրիտ թարգմանութիւն, մնալով հաւատարիմ զբքի բնաղբին և երբեմն զոհելով այդ նպատակին հայ քերականութեան հրամայողական պահանջները:

Ինչ վերաբերում է մի քանի ֆոնետիական բնագրերին, ես նպատակի տեսակէտից բաւական համարեցի սահմանափակուել միմիայն նրանց թարգմանութեամբ՝ բացառութեամբ 1914 թ. յունվ. 26-ի վաւերագրի, որ կցուած է զբքիս վերջին:

ՅԱՌԱԶԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ.

Այսօր, երբ համայն Ռուսաստանի հետ մի բուռն հայ ժողովուրդը կոխ է մղում գերման պետութեան հաւատարիմ և արժանաւոր ընկերոջ՝ գազանարնազդ Թուրքիայի դէմ, երբ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Ռումանիայի, Բուլղարիայի, Եգիպտոսի, Հնդկաստանի և վերջապէս Ամերիկայի հայերը հարիւր-ներով ու հազարներով պատերազմի դաշտ են սլանում և յանուն արդարութեան առատ արիւն են թափում,—այսօր հայ ազգին նորից նոր վիճակուած է դուրս գալ պատմական ասպարէզ:

Իր չորսհազարամեայ գոյութեան ընթացքում հայը ենթարկուել է զանազան փորձանքների: Սասանական, արաբական, պարսկական և թաթարական հակադուրսուր դարեշրջանները բազմիցս արեամբ ողողեցին Հեր և Զարհանդը, Արտաշատն ու Կարինը, Տիգրանակերտն ու Սիվազը, Անին ու Դւինը և ուրիշ շատ վայրեր: Չինգիզխանը, Լէնկթէմուրը, Արփասայանը, Մէլիք-էլ-եշրէֆ Շաբանը, Շահ-Աբբասը քանդեցին, կործանեցին, ամայի դարձրին հայաշատ երկիրներ, գրախտանման քաղաքներ, քաղմաթիւ գիւղեր, հոյակապ տաճարներ և շատ ուրիշ հնադարեան յիշատակներ:

Սակայն, նոյնիսկ չորսհարիւրամեայ արաբական դժուարակիր լուծը չձանրացաւ հայութեանս վրայ այն չափով, ինչ չափով օսման բռնապետութեան գերիշխանութիւնը: Կիլիկիայի նւաճումից յետոյ ամբողջ հինգ դար Տաճկահայաստանը հեծում է թուրք բռնակալութեան արձախրքներից: Բազմամիլիոն հայութիւնը նւազեց. ստուարբնակ Վասպուրականը, Տարօնը, Տուրուբերանը և ուրիշ շրջաններ զգալիօրէն դատարկուեցին. հայութեան մի մասը սրի և հրի ճարակ դարձաւ, միւս մասը բռնի մահմեդականութիւն ընդունեց: Հայ գրականութիւնը, գեղարուեստը, ճարտարապետութիւնը և առնասարակ կուլտուրական կեանքը ու նրա զարգացումը կանգ առաւ: Եւ ինչ կարող է աճել սելջուկների յեանորդների բռնապետութեան մէջ. նա աճ ու սարսափ է տարածում ամենուրեք, պահանջում է ամեն ինչ զոհ բերել իր քմահաճոյքին և կամայականութեանը:

Հինգ երկար ու ձիգ դարեր հայութիւնը տանջուած, մաշուած է Սուլթանների բարբարոս վարչութիւնին: Քանի, քանի անգամ արիւնով ներկուեց Վանը, Մուշը և Կարինը, քանի, քանի հարիւր հազարաւոր հայեր սպանուեցին, մորթոտուեցին, այրուեցին արիւնարբու բրդի ու մարդաչինջ տաճկի ձեռքով: Առևանգուեց հայ կիներ և մատղաշ կոյսը, սրբապղծուեց և կործանուեց հայ հրաշագեղ եկեղեցին, բանդուեց ուսումնարանը, աւերուեց հայ օջախը, յափըշտակուեց եզն ու գութանը, լծկանն ու կթանը, դազանարար խլուեց հայ գեղջուկի վերջին կտոր ցամաք հացը, արհամարանքի և ծաղրի ենթարկուեց հայ անուներ, այն անուներ, որ Մարկո-Պօլօյի, Կլավիխօ-Գօնգալէսի, Շառդէնի, Դէլլա-Վալլէի, Քէր-Պօրտերի և շատ ուրիշ աշխարհահռչակ եւրոպացիների յատուկ գովասանքին արժանացաւ...

XIX-րդ դարուայ վերջերում տաճկահայի հառաչանքը երկինք հասաւ... Սասնոյ կոտորածը՝ 1894 թ.ին, Փոքր-Ասիայի համատարած սխտեմատիքական զարհուրելի հայկական ջարդը 1895—1896 թ.թ., Ադանայի կոտորածը 1910 թ. և վերջապէս մեր օրերում պետութեան կազմակերպած ջարդերը այլևս ոչ մի կասկած չեն թողնում այն բանում, որ տաճիկը նոյն վայրենի արիւնոռուշտ գազանն է, որսիսին 5 դար սրանից առաջ էր, երբ Միջին Ասիայի անապատներից չուեց դէպի արևմուտք, դէպի Փոքր Ասիա 1856 թ. Փարիզի վեհաժողովի, 1878 թ. Սան-Ստեֆանօյի 16 ռդ յօդ. և Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդ. որոշումները բրիտանիաների և մասնաւորապէս հայ ազգի բարենորոգումների վերաբերմամբ մատնուեցին յաւիտենական մոռացութեան: Նոյնիսկ տաճկահայերին 1863 թ. շորհուած սահմանադրութիւնը գործնական կեանքում կիրառութիւն չգտաւ Եւրոպական վիլայէթների դրութեան բարեփոխման համար կազմած 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովը, ինչպէս նաև Կրիտի և Լիբանանի համար ծրագրուած կանոնադրութիւնները իրօք դարձան ձայն բարբառոյ յանապատի: 1895 թ. երեք դեսպանների (Ռուսաստան, Անգղիա և Ֆրանսիա) յիշատակագիրը՝ ներկայացրած Բ. Դոանը հայկական բարենորոգումների մասին, նոյն տարուայ հոկտեմբեր 20-ի Արդուլ Համիդի հրատարակած հրովարտակը հայաբնակ վիլայէթների դրութեան բարեփոխման մասին մնացին առանց որևէ հետևանքի, առանց որևէ արդիւնքի: Ջարդերը շարունակուած էին իրենց գործը, կրելով մերթ մասսայական, մերթ անհատական ընդթ. 1908 թ. տաճկական սահմանադրութիւնը, որից ընդամէնը երկու տարի յետոյ սկսուեց Ադանայի հայկական ջարդը, Արաբիայի, Սուրիայի և Մակեդոնիայի շարժումները, ցոյց տուեց, որ «վերածնունդ» թուրքիան լուրջ մտադրութիւն չունի բարենորոգուելու և ընդհակառակը անխուսափելիօրէն դիմում է կորստի: Իր բազմաթիւ տուած խոստում-

ների ոչ մէկը նա չկատարեց: Ոչ որ այլ ևս չի կասկածում տաճկական խաբարայութեան մէջ, որովհետև «*experientia est optima rerum magistra*»:

Մինչ Հայաստանում իրագործւում էր սիստեմատիկ հայաջինջ քաղաքականութիւնը դահիճ տաճկի ձեռքով, XIX-րդ տարուայ վերջերում և XX-րդի սկզբում եւրոպական արդիւնաբերութիւնը լայն ծաւալ ստանալով, արմատապէս փոփոխութեան ենթարկեց քաղաքագիտական աշխարհի հաւասարակշռութիւնը: Միջազգային ասպարէզում երևան եկան երկու միմեանց հակադիր ու համաշահ կազմութիւններ՝ Երբեակ Համաձայնութիւն (Անգղիա, Ռուսաստան և Յունաստան) և Երբեակ Գաշնազրութիւն (Գերմանիա, Աւստրիա և Իտալիա): Վերջին կարգի (որից Իտալիան արդէն դուրս է եկել) եռանդուն ոգևորիչը Գերմանիան էր, որ շնորհիւ իր վերին աստիճանի զարգացած արդիւնաբերութեան ու միլիտարիզմի խախտեց ամբողջ աշխարհի խաղաղութիւնը, առաջ բերելով համաեւրոպական հրդեհ: Իր նեղ շօվինիստական «*Deutschland uber alles*» և շահասիրական սկզբունքների իրագործման համար նա ձգտում է սոսնատակ անել ամեն արդարութիւն և ամեն սրբութիւն:

Մասնաւորապէս ձեռք բերելով Փոքր Ասիայում մի շարք արտօնութիւններ, ի միջի այլոց Զաղդադի երկաթուղու կառուցման գիծը, Գերմանիան իր շահերի ամրապնդման և նոր շուկաների նրաւաճման համար յայտարարել է իրեն Տաճկաստանի պաշտպան և հովանաւորող: Հաւատարիմ մնալով «*Drang nach Osten*» սկզբունքին և կուրացած իր նւթապաշտութեամբ, նա անտարբեր մնաց դէպի տաճկահայի վիշտը, լաց ու կոծը, կոտորածը, նրա ընաջնջումը: Եւ ահա Նարնշազոյն զիրքը, տալով վերոյիշեալ կշռադատութիւնների և փաստերի պատկերը, ծանօթացնում է մեզ արդարութեան ու մարդասիրութեան իսկական բարեկամների ու թշնամիների հետ: Գրքիս Ծ-րդ յաւելումը՝ Ենի-Քեոյի միջազգային յանձնաժողովի նիստերի արձանագրութիւնները պարզ ապացոյց են մեզ համար, թէ ինչպիսի բացասական, մասամբ նոյնիսկ թշնամական վերաբերմունք ցոյց տւին դէպի հայկական հարցը Գերմանիան և Աւստրիան: Եւ իրօք ճիշտ է նկատել Կ. Պօլսի ռուսաց Հաւատարմատար Գուլկէվիչը՝ ասելով. «Եթէ երբ և իցէ Ենի-Քեոյի Յանձնաժողովի արձանագրութիւնները լոյս ընծայուէին, այն ժամանակ հայերը ակնյայտնի կերպով կձանօթանային գերմանացիների իսկական զգացմունքների հետ, որոնք աշխատել են միաժամանակ զրաւել հայերին իրենց շողորթթղ խոստումներով» — (երես 106):

Միև կողմից, մտքերի այն փոխանակութիւնը, որ տեղի է ունեցել Կայսերական Կառավարութեան Արտաքին գործոց Նախարա-

ըութեան և Կ. Պօլսի, Բերլինի, Փարիզի, Վեննայի, Հոսթի և Լոն-
 դօնի Ռուսական ներկայացուցիչները մէջ, մի աւելորդ անգամ ա-
 պացուցում է, որ Արևելքի քրիստոնեայ ժողովրդի միակ պաշտ-
 պան Մեծն Ռուսաստանը ազգիս անաչառ և վեհ հովանաւորողն է:
 Մեծն Պետրոսի, Եկատերինա II, Նիկողայոս I զորմած ուշադրու-
 թեանը արժանացած հայ ազգը, միմյայն մեր Պաշտելի Թագաւոր
 Կայսր Նիկողայոս II սրբազան կամօք կստանայ իր վերջնական
 փրկութիւնը:

Եւ անա այսօր, երբ Մեծն Ռուսաստանը, Տաճնսիան, Անգղիան
 և Իտալիան յանուն արդարութեան և ճնշուած ազգերի ազատու-
 թեան արին կթափեն պատերազմի դաշտում, յազթանակող անվե-
 հեր ուս զհնուորը և անձնուրաց հայ կամաւորը Եփրատի և Ա-
 րարսի ափերէն, Վանայ և Մշոյ դաշտերէն մեղ փրկութիւն և նոր
 սրշալոյս կաւետեն, որ Տիրօջ կամքը նորից վառէվառ, կթագաւորէ
 երկրին ոսկէգար...

Ս. ԱԻԱԳԵԱՆ

№ 1. Ռուսաց Դեսպանը Տաճկաստանում Արուարին գործոց Մակարարին.
Կ. Պոլիս, 26 նոյեմբերի 1912 թ. Ը
(Նամակ)

Չերկ Բարձր Գերագանցութիւնն արդէն իրազեկ է հայկական հարցի ներկայ գրութեամբ Տաճկաստանում, ինչպէս հօֆմէյսթը Չարիկովի հազար-
դազրութիւններից, նոյնպէս և իմ տեղեկութիւններից, Սկսած 1894—1896
յի շատակալից թւերից, երբ հայերը Կ. Պոլսում և Փոքր Ասիայում ենթար-
կուեցին բարբարոսական կատարածի, սոյն գրութիւնը ոչինչով չբարեփո-
խուեց. Սուլթան Աբդուլ Համիդի 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ի հրովարտակը,
որ սրտեց շնորհիւ Ռուսաստանի, Փոսնիայի և Անգլիայի ճշման ազդե-
ցութեան՝ վերաբերմամբ հայկական վիլայէթները բարենորոգման, դառա-
մեամ ստաւ Նոպային հարցը օրրատօրէ սուր կերպարանք է ստանում. հո-
գերի մեծամասնութիւնը գրուած և գրաւում են քրդերը, իսկ կառաւարու-
թիւնը ոչ թէ միայն չի արգելում, այլ նոյն իսկ հովանաւորում և աջակցում
է այդ գրաւումներին: Մեր հիւպատոսները միահամուռ կերպով վկայում են
քրդերի անընդհատ կողոպուտների և յափշտակութիւնների մասին, հայերի
սպանութեան և հայ կանանց բռնի կերպով մահմեդականացման մասին, իսկ
անկորզութիւնների հերոսները համարեա թէ երբէք պատասխանատուութեան
չեն ենթարկուում Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի Բ. Դոան և Արքարա-
դատութեան նախարարին ներկայացրած թաղերը տալիս է իսկական պատ-
կերը այն ճշումները և հալածանքները, որոնց ենթարկուում են Սուլթանի
հպատակ հայերը:

Վերոյիշեալ հանգամանքները ինքն ըստ ինքեան բաւականին չափով
բացատրում են հայկական մասսաների հետզհետէ աճող ձգտումը ղէպի Ռու-
սաստան և սուլթան է մեզ լիակատար հիմք՝ հաւաս ընծայելու այդ
ուղղութեան անկեղծութեանը: Համակրութիւնը ղէպի Ռուսաստան թափան-
ցել է հայ բուրժուազիայի և ինտելիգենցիայի մէջ, որի խաւերում, ինչպէս
ես արդէն առիթ ունեցայ նկատել, յեղափոխական կուսակցութիւնները
սկսում են կորցնել իրենց հեղինակութիւնը և առաջ են դալիս նոր կուսակ-
ցութիւնների պահանջողական ծրագիրներով: Իմ հարցազնոյթներէս Վանի,
Բայազիտի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մեր հիւպատոսները միաձայն
վկայում են, որ ներկայումս բոլոր հայերը, առանց կուսակցութեան խտրու-
թեան, համակրում են Ռուսաստանին. օրինակ, Վանի փոխ-հիւպատոսը
սոյն 21 նոյեմբերին հեռագրում է, որ «բոլոր հայերը կողմակից են Ռու-
սաստանին և անկեղծօրէն ցանկանում են ռուսական զօրքի պալուստը կամ
բարենորոգումներ Ռուսաստանի վերահսկողութեան տակ»: Բայազիտի փոխ
հիւպատոսը իր 21 նոյեմբերի հեռագրով հաղորդում է. «բոլոր հայերը, ա-
ռանց կուսակցութեան խտրութեան, ներկայումս վերին աստիճանի թշնա-

մօրէն են տրամադրուած դէպի Տաճկաստանը և սաստիկ ցանկանում են Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը ու Հայաստանի գրաւումը՝:

Ներկայումս ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմում է Նորին Կայսերական Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայի միջոցով Ռուսաստանին, որպէս շահեկան քրիստոնեայ ժողովուրդների դարաւոր պաշտպանի և անուամբ Աստուծոյ աղաչում է վերցնել իր հովանաւորութեան տակ Տաճկահայաստանում ապրող բազմաշարքեր հայ ժողովրդին՝:

Աչքի առաջ ունենալով վերոյիշեալը, ես պէտքէ խոստովանեմ, որ Կաթողիկոսի դիմումը միանգամայն փիշա է արտայայտում Տաճկաստանի հայերի ժամանակակից տրամադրութիւնը դէպի Ռուսաստանը: Այն հարցը, որ հայ ազգի Հոգևոր Պետը յարուցել է պաշտօնապէս, Ռուսաստանի համար ունի առաջնակարգ պետական նշանակութիւն: Նա պահանջում է բազմակողմանի մշակում, որպիսին ես սկսելու եմ մօտակայ ապագայում, հէնց որ մեր հիպատոսներից և Պատրիարքարանից կստանամ պատասխան իմ առաջարկած հարցերին: Ինչպէս ինձ յայտնի է, տեղիս հայկական շրջաններում պատրաստուում է մի գրաւոր դիմում, որ պիտի ներկայացուի մեծ պետութիւններին առաջիկայ խաղաղ վեճաժողովում: Բայց դէպքերը կարող են ստիպել նրա հեղինակներին ներկայացնել այդ անուանագիրը նախ քան վեճաժողովի գումարումը: Իսկ այդպիսով մենք բաց կթողնէինք մեր ձեռքից նախաձեռնութիւնը:

Այդ պատճառով ես անհրաժեշտ եմ գտնում, որ հաւաստիացումներ տրուեն ինչպէս Կաթողիկոսին, նոյնպէս և Գ. Պօլսի Պատրիարքին այն մասին, որ Կայսերական Կառավարութիւնը ընդունում է հայ ժողովրդի ինքիբը և կարիք եղած դէպքում ցոյց կտայ նրան հնարաւոր հովանաւորութիւն: Այդպիսի խոստում, ձևակերպուած լինելով ընդհանուր մտքով, տաճկահայերին կհերշնչէր օգնութեան յոյս մեր կողմից ի դէպս նոր կողոպտւածների ու կոտորածների և կարգելէր նրանց անհապաղ դիմելու մեծ պետութիւններին: Տալով հայերին այդպիսի մի ընդհանուր խոստում, կհասկացնէինք նրանց, որ մենք ներկայ մօմենտը յարմար չենք գտնում ընդհանուր բնոյթ կրող շարժումների համար:

Իսկ թէ ինչ ձևերով է արտայայտուելու մեր ենթադրուելիք հովանաւորութիւնը տաճկահայերի վերաբերմամբ, ես պիտի յայտնեմ, որ հայկական վիրայիթների գրաւումը մեր կողմից, որի մասին մտածում են շատ հայեր, ներկայ մօմենտում ինձ թւում է վաղաժամ: Իսկ կանգ առնելով բարենորոգումների հողի վրայ տաճկական տերրիտորիայում, չպէտքէ մտանալ, թէ ինչպիսի ցուալի հետևանք ունեցաւ հայկական բարենորոգումների առթիւ 1895 թ. հրատարակած օրէնքը և սահմանել հիմնաւոր ապահովութիւն հայկական գաւառներում ենթադրուելիք բարեփոխումների համար, դնելով այդ բարեփոխութիւնները մեր կամ ներպոպկան պաշտօնեաների իսկական կոնտրօլի տակ: Սոյն դէպքում պէտքէ, սակայն, ի նկատի ունենալ այն հանդամանքը, որ շնորհիւ ներկայումս Տաճկաստանում գոյութիւն ունեցող անիշխանականութեան, բարենորոգումները չէն կարող տալ սպասուելիք հանգստութիւնը և զուցէ կարիք լինի մտցնելու մեր զօրքերը յիշեալ շրջաններում:

(Ստորագր.) Գիրք.

№ 2 Արտաքին գործոց նախարար Կ. Պօլսի Դեսպանին.

Ս. Գեորգիուրց, 30 նոյեմբերի 1912 թ.

(Նամակ).

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմեց Կայսերական Կառավարութեան, բարեխօսելով հովանաւորել Տաճկաստանում բնակւող հայերին և թեթեւացնել նրանց դրութիւնը:

Տեղիս տաճկաց Դեսպանի հետ իմ մտերմական խօսակցութեան ժամանակ ես յիշեցրի նրան, որ համաձայն մեր ստացած տեղեկութիւնների հայերի դրութիւնը Փոքր-Ասիայում վերջին ժամանակ բաւականին վատացել է և տեղի է տալիս նրանց արդարացի բողոքներին՝ քրդերի կողմից գործ դրած ճնշումների առթիւ, անհատի և զոյգի ապահովութեան բացակայութեան համար, որոնց պատճառը տեղական վարչութեան և նրա կողմի անբարեկարգ լինելն է:

Սրանից մի քանի ժամանակ առաջ արդէն ես մտերմաբար հասկացրի Տաճկաստանի ներկայացչին, որ Թուրքիան անհրաժեշտօրէն այժմ և եթէ իր սեփական նախաձեռնութեամբ պիտի լուրջ կերպով գրադուի Տաճկահայաստանի բարենորոգման հարցով:

Հաղորդելով Ձեզ վերոյիշեալի մասին, խնդրում եմ ըստ առաջի հնարաւորութեան մտերմաբար խօսել նոյն մտքով Արտաքին գործոց նախարարի հետ, հասկացնելով նրան, որ նրա բրիտանոնեայ հպատակների օրինական շահերի արհամարումը արդէն երկար տարիների ընթացքում Թուրքիայի համար մշտական խռովութիւնների և բարդութիւնների աղբիւր է դառել եւրոպական վիշախեթներում և վերջ ի վերջոյ պատճառ հանդիսացաւ Բալկաններում եղած զգրախոս պատերազմի հանդերձ սրա բոլոր հետեանքների:

Թուում է, որ այդ հանգամանքը Թուրքիայի համար ապագայում պիտի ծառայէր որպէս նախազգուշական միջոց: Մեր կարծիքով, եթէ Տաճկահայաստանում իր ժամանակին լուրջ բարենորոգումներ չմտցնուեն, տաճկական կառավարութիւնը գործ կուեննայ հայկական հարցի այն սուր բնաւորութեան հետ, որը պահանջելու է եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը:

Բացի այդ, խռովութիւնների ծագումը մեր սահմանակից շրջանում այնքան կարող է շոշափել մեր սեփական շահերը, որ աննպաստ կլինէր մեր և Տաճկաստանի յարաբերութիւնների համար, առաջ բերելով անցանկալի բարդութիւններ:

Ի նկատի ունենալով այն, որ պատերազմից յետոյ շատ հաւանական է տաճիկների հոսանքը եւրոպայից զէպի Փոքր-Ասիայ, հայերի դրութիւնը այնտեղ աւելի ևս կվատթարանայ, եթէ միայն տաճկական կառավարութիւնը վաղօրօք ձեռք չառնի համապատասխան միջոցներ ուզարկելու գաղթականներին այնպիսի տեղեր, որ հետու են բրիտանոնաբնակ վայրերից, օրինակ զէպի Միջագետք, ուր կան շատ ազատ հողեր, որոնք կարող են շահագործուել սոյն նպատակի համար:

Նախօրօք հրաւիրելով Տաճկաստանի ուշադրութիւնը այս կողմից նրան սպառնացող վտանգի վրայ, մենք միայն բարեկամական ծառայութիւն ենք մատուցանում նրան, որպիսին, յոյսով ենք, նա կզնահատի ըստ արժանաւորութեան: Դառնալով ներկայումս գլխաւորապէս փորրոստիական մի պետութիւն, Տաճկաստանը առանձնապէս ամուր պիտ պահի մեզ հետ բարի

դրացիական յարաբերութիւններ, որի համար նախապայման է լինելու խուսափել երկու կոտավարութեան մէջ այնպիսի շփումներ ձաղկուց, ինչպիսին է հայկական հարցը:

(Ստորագր.) Սադոնով.

№ 3. Պ. Պոլսի Դեսպանը Արտաքին գործոց Նախարարին.
4. Պոլիս, 4 դեկտ. 1912 թ. (հեռագիր).

Ես մասնակի կերպով յայտնեցի Արտաքին գործոց Նախարարին հայկական վիլայէթների վտանգալից դրութեան և հայկական կոտորածների կրկնութեան անթոյլատրելիութեան մասին: Ի խուսափումն նոր զժուարութիւնների, ես Գարբէլէ Էֆֆէնդիին խորհուրդ տուի չուղղել դէպի Հայաստան պատերազմի դաշտից և կող մահմեդական փախտականներին: Արտաքին գործոց Նախարարը լսեց ինձ ուշադրութեամբ և ինչորեք թոյլատրելի համարելու իմ ասածը պաշտօնական, որպէս զի յինուել նրա վրայ Նախարարներին Պարզուում:

Ես համաձայնեցի:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 4. Պ. Պոլսի Դեսպանը Արտաքին գործոց Նախարարին.
4. Պոլիս, 11/3 դեկտեմբերի 1912 թ. (հեռագիր).

Բ. Դուռը, իմանալով անշուշտ, որ հայերը մտադիր են դիմելու եւրոպական օգնութեան, մշակել է Հայաստանի համար բարենորոգումներ ծրագիր և մտցրել յանձնաժողովի մէջ, որին մասնակցում են մի քանի հրաւիրուած հայեր: Սակայն կոտավարութեան ծրագիրը հայերը չեն գտնում համապատասխան իրենց ամենահամեստ պահանջներին: Ի դէպս ասած, մի քանի տաճկական լրագիրներ հայերի հասցէին տպել են սպառնացող յօդուածներ: Փարիզի և Լօնդոնի հայկական կոմիտէտները դիմել են տեղական կոտավարութիւններին, որով, համաձայն մեր վերաբերմունքի դէպի հայկական հարցը, կամ խնդրու են երեք պետութիւնների կողմէնով պաշտպանութիւնը, կամ այն, որ սորա յանձնեն հայկական հարցը միայն Ռուսաստանին: Հայերը պնդում են, որ կողկառում նաև կազմում է մի պատգամաւորութիւն եւրոպա ուղարկելու համար: Սոյն նախաձեռնութիւնը մեզ վերապահելու համար, ես ցանկալի կգտնեի անյապաղ պատասխանելու հայերին մեզ արած դիմումի առթիւ: Արդէն ես մտերմաբար յայտնեցի նրանց՝ Տաճկաստանին տրուած մեր խորհրդների և բումէլիական փախտականներին Հայաստանում չընդունելու մասին: Բայց ինձ թուում է, որ սրանով նրանք չեն բաւականանայ: Համոզուած լինելով, որ իսկական օգնութիւն կարող են գտնել միմիայն մեկանից, նրանք խուսափում են վարուել հակառակ մեր մտադրութիւնների և աշխատում են, որ իրենց յետագայ շարժումները, որոնցից հրաժարուելու չեն երբէք, առաջ ընթանան մեր դեկավարութեամբ: Ես ժամանակայարմար եմ գտնում, որ այդ առթիւ Սրբեակի Համաձայնութեան պետութիւնների

հետ բացատրուէինք: Գուցէ հայերին կարողանանք յայտնել որ, չխրախուսելով նրանց որ և է յեղափոխական ձգտումը, մենք կոտորածի դէպքում նրանց չենք թողնի առանց մեր պաշտպանութեան:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 5. Արտաքին գործոց նախարար Անդրիայի եւ Փանսիայի ուսական Դեսպաններին.

Ս. Պետերբուրգ. 13 դեկտեմբերի 1912 թ. (Մտերմական նամակ).

Վերջին ժամանակները Կայսերական կառավարութիւնը ստանում է հայ ժողովրդի և հողերականութեան կողմից դանազան խնդիրներ պաշտպանելու Փորը-Ասիայում բնակող հայերին և նոյն իսկ գրաւելու այն շրջանները, ուր կենտրոնացած է հայ ազգաբնակչութիւնը:

Այս հարցը դառնալով մեզ համար լուրջ մասնագութեան առարկայ, ստիպել է Կայսերական Նախարարութեանը մի քանի անգամ հրաւիրել թուրքիայի ուչազրութիւնը այնպիսի միջոցներով ձեռնարկման անհրաժեշտութեան վրայ. որոնք անհնարին դարձնէին մտակայ ասպազում նոր աչքի ընկնող բարդութիւնների առաջ գալը:

Սակայն, չի կարելի չընդունել, որ հայերի այդ պնդումը, որ թիւրքիան ինքը անընդունակ է մտցնելու նրանց գրութիւնը փոփոխող բարենորոգումներ, տարաբախտաբար գտնում է Տաճկաստանի պատմութեան մէջ այնպիսի բաղձաբանակ պերճախօս փաստեր, որ վերաջնում է ամէն մի կասկած:

Հայերին տրուած մեր պատասխանների մէջ մենք միշտ յայտնել ենք Ռուսաստանի անփոփոխ բարեացակամ վերաբերմունքը դէպ նրանց և խոստացել ենք զբաղուելու տաճկահայերի հարցով: Միևնոյն ժամանակ մենք ժամանաչում ենք այն հանգամանքի վրայ, որ յարուցել հայկական հարցը ալժմա, երբ դեռ բալկանեան ճգնաժամը չի անցել, վաղաժամ է նոյն իսկ հայերի շահերի տեսակէտից, որովհետև միջազգային քննադատութեամբ հազրւ թէ կարելի է յուսալ, որ մեծ պետութիւնները այդ հարցում լինեն միաձայն, այն ինչ ամեն մի տարաձայնութիւնից կօգտուէր միմիայն թուրքիան:

Գիտակցելով հայկական հարցի բարդ լինելը և բոլոր դժուարութիւնները, մենք գտնում ենք, սակայն, անհրաժեշտ հէնց այժմեանից սկսել մտքերի անյետաձգելի փոխանակութիւնը Փարիզի և Լճոնդոնի կարիքանների հետ սահմանելու ընդհանուր հայեցակէտ և համարայն գործունէութիւն:

Ձխտելով միջոցներով մասին, որոնց մշակումը մեր կարծիքով աւելի լաւ կլինէր յանձնել երեք մեծ պետութիւններին Կ. Պոլսում, մենք ենթադրում ենք, որ հարկաւոր է այժմեանից քննել՝ արդեօք հայկական հարցը, ենթարկուած լինելով թուրքիայի անկախ նախաձեռնութեան համաձայն Բերլինի վեճաժողովի 61-րդ յօդուածի, չի՞ պահանջում սահմանել որոշ ասպնոլութիւններ և երազական վերահսկողութիւն:

Բացի այդ, ի խոստափումն նոր բարդութիւնների, որ անկասկած կը ստեղծի մասնիզականների առաջիկայ մասսայական գաղթը Եւրոպական Տաճկաստանից դէպի Փորը-Ասիայ, արդեօք հնարաւոր չէր գտնի կառավարութիւնը, որի յօտ Իուք ուղարկուած էք, պատուէրելու իր դեսպանին Կ. Պոլ-

սում պաշտպանելու մեր դեսպանի ցուցումները զազթակահնութեան ուղղման և բարեկարգման միջոցների առթիւ:

Հաղորդելով վերոյիշեալը, խնդրում եմ Ձեզ մտերմաբար խօսել ցուցատրուած մտքով Արտաքին գործոց Նախարարի հետ և հետևանքի մասին կարելոյն չափ շուտ տեղեկացնել Նախարարութեան:

(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 6. Կ. Պօլսի ուսաց Դեսպանը Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլսիս, 1⁵/₂ դեկտեմբերի 1912 թ. (հեռագիր).

Երկիւզ կրելով հայկական հարցի յարուցումից, Բ. Գուրը ինքն է ձեռնարկում բարենորոգումների քննադատութիւնը Հայաստանում: Ըստ երևոյթիւն, նա ենթադրում է վից հայկական վիլայէթներից կազմել երկու վերատեսչութիւն, որից իւրաքանչիւրը իրեն գլուխ է ունենալու մի տաճիկ ընդհանուր վերատեսուչ և յանձնաժողով, բաղկացած երկու մասնակալաններից, երկու հայերից, երկու եւրոպացիներից նախագահութեամբ երրորդ եւրոպացիի: Այդ ծրագիրը բնաւ չի բաւարարում հայերին, որոնք պահանջում են եւրոպական վերահսկողութիւն և ոչ թէ տաճիկական պաշտօնեաներ եւրոպացիներից: Այդպիսի մի ծրագրի իրագործման դէպքում, ենթադրում եմ, որ ցանկալի կլինէր եւրոպացիների թւում տեսնել ուսանիւր, կամ յամենայն դէպս մեզ ոչ-թշնամի անձնաւորութիւններ: Երկրիւզալի է, մի գուցէ Տաճկաստանը, ջանկանալով խուսափել մեր միակ միջամտութիւնից հայկական հարցում, ներկայացնի իր ծրագիրը մեծ պետութիւններին ի գիտութիւն, որով և վերջանայ նրա գործունէութիւնը:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 7. Կ. Պօլսի ուսաց Դեսպանը Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլսիս, 14 դեկտեմբերի 1912 թ. (նամակ).

Այս օրերս ես երկար խօսակցութիւն ունեցայ ինձ այցելող յայտնի հայկական գործիչ ուսումնասիրող բժիշկ Չավրիեվի հետ հայկական հարցի առթիւ: Բժիշկ Չավրիեվի յայտնի է հայսերական Նախարարութեանը, որպէս զեկամար Բժշկական մարմնի, որը կազմակերպուեց 1905 թ.ին Ռուսաստանում բժշկական օգնութիւն հասցնելու Տաճկահայաստանի բնակչութեանը և որպէս հեղինակ հայկական հարցին նուիրուած զեկուցարարի, որպիսին նա ներկայացրեց Նախարարութեան 1907 թ.ին: Նա Դաշնակցութեան կուսակցութեան անդամ է:

Բժիշկ Չավրիեվը՝ հէնց նոր վերադառնալով այստեղ իր ճանապարհորդութիւնից Տաճկահայաստանում, նկարագրում է իր ազգակիցների դրութիւնը վերին աստիճանի մոայլ գոյներով: Անհատի և գոյքի ապահովութեան բացակայութիւնը, հողային անբարեկարգութիւնը, տաճիկական վարչութեան և դատարանի կողմնապահ վերաբերմունքը դէպի քրդերը—անհայկական կեանքի գլխաւոր վերքերը: Միմիայն Ռուսաստանը, Չավրիեվի կարծիքով, կարող է բուժել այդ վերքերը կամ անմիջապէս կամ ճնշում գործ դնելով Օսմանեան կառավարութեան վրայ:

Ըստ Զավրիեիլի, մօտիկ սպազայում հայկական մասսայական կոտորած չի սպասուում: Բայց նա նկատել է, որ հայերի առանձին սպանութիւնները քրդերի կողմից պատահում են հաճախ, իսկ անցեալ տարիների փորձը ցոյց է տւել, որ այդպիսի հաճախակի սպանութիւններ, հետզհետէ ստանալով լայն ծաւալ, վերջ ի վերջոյ փոխւում են կատարակ կողոպուտների և կոտորածների: Միւս կողմից հողային հարցը օրըստօրէ սուր կերպարանք է ստանում, մանաւանդ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ տաճիկ իշխանութիւնը մենապարզ ձևով խրախուսում է հայերի հողերի գրաւումը քրդերի կողմից, ստիպելով հայերին կրթեմն ստորագրել այնպիսի գրութիւններ, որոնք հաստատում են հողերը յափշտակիչների անուան:

Պ. Զավրիեիլը այն կարծիքն է յայտնում, որ կողոպուտների և կոտորածի նախազգուշացումը միանգամայն կախուած է տաճիկ կառավարութիւնից, իսկ եթէ Ռուսական կառավարութիւնը իր կողմից ձեռք առնի եւանդուն նախազգուշական միջոցներ, այն ժամանակ կատաստրօֆան կխափանի Բարեխօսելով այդպիսի պաշտպանութեան համար, պ. Զավրիեիլը միևնոյն ժամանակ խորհուրդ է հարցնում ինձանից, թէ ինչպէս պիտի վերաբերուին հայերը դէպի Տաճկաստանը և պէտք է անդեօք նրանք դիմուեմն անեն Ռուսաստանին և ուրիշ եւրոպական պետութիւններին:

Ես պատասխանեցի իմ խօսակցին, որ կայսերական կառավարութիւնը ամենալայն չափով հետևում է Հայաստանի հարցին: Բայց և այնպէս հայերը չպէտք է աչքաթող անեն ներկայ մօժենախ բացառիկ պայմանները և վատթարացնեն իրենց դրութիւնը անզգոյշ շարժումներով: Անհրաժեշտ է, որ համայն Եւրոպան հայերին համարէ տաճկական բռնութեան զոհեր, այլ ոչ թէ քաղաքական յեղափոխականներ, որոնք, օգտուելով տաճկական պատերազմական անշաղոգութիւններից, ցանկանում են իրազործել իրենց ազգայնական ձգտումները: Այդ պատճառով հայերը չպիտի գրգռեն տաճիկներին, առաւել ևս խուսափեն սպստամբութիւններ առաջ բերելուց: Նմանապէս նրանք պիտի խոյս տան ներկայացնելու Եւրոպային որևէ քաղաքական պահանջ, Սակայն, միւս կողմից, ինչպէս մամուլի, նաև իրենց կոչերի միջոցով, հայերը կարող են ընդհանուր ուշադրութիւնը հրաւիրել տյն հալածանքների վրայ, որոնց նրանք ենթարկւում են քրդերի և տաճիկ իշխանութեան կողմից:

Իժիշկ Զավրիեիլը յայտնեց ինձ, որ իմ այս խօսքերը նա ուշադրութեան է առնում և կաշխատի նոյն մտքով ազդելու իր կուսակցական ընկերների և առհասարակ համախոհակիցների վրայ: Եզրափակելով իր ասածները, նա յայտնեց հայերի ընդհանուր միտքը, որ նրանց ճակատագիրը կախուած է Ռուսաստանից:—

Երէկ ես առիթ ունեցայ բացատրուելու Արտաքին գործոց Նախարարի հետ: Ես մատնացոյց արի Գարրիէլ Էֆֆէնդիին, առաջ մասնաւոր կերպով, հայկական վիլայէթների վտանգաւոր դրութեան վրայ և այն մասին, որ Սասունի և Աղանայի կոտորածների կրկնութիւնը անթոյլատրելի են: Նմանապէս ես յայտնեցի նրան, որ ի խուսափուեմ նոր բարդութիւնների՝ ինչպէս հողային, նոյնպէս և կրօնական հարցերում, խորհուրդ եմ տալիս Եւրոպական Տաճկաստանից փախած մանկեղականներին չընակեցնել Հայաստանում:

Գարրիէլ Էֆֆէնդիին համակրանքով ընդունեց իմ առաջարկութիւնը և

նոյն իսկ յայտնեց, որ կգերազանէր լսել այդ մասին պաշտօնապէս: Այս պատճառով և թոյլատրեցի պ. Նորազունգեանին զհեկուցել իմ ասածները Նախարարների խորհրդին:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 8. Կ. Պօլսի ուսաց Դեսպանը Արտարին գործոց Սակարարին.

Կ. Պօլս, 17 դեկտեմբերի 1912 թ.

(Մտերմական նամակ)

Հայկական հարցը շարունակում է սաստիկ զբաղել Թուրքիային Ինչպէս ես արդէն պատեւ ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բարձր Գերագանցութեան սոյն 15 դեկտեմբերի հեռագրով, կառավարութիւնը թիւնը թեթեւակի կերպով մշակեց հայկական վիլայէթների համար մի ծրագիր և ներկայացրեց նրան մի առանձին յանձնաժողովի քննութեան նախապահութեամբ Մեծ Վեզիրի և կազմուած Արտաքին գործոց, Ժողովրդական լուսաւորութեան, Ֆինանսների և Ներքին գործոց Նախարարներից:

Կառավարութեան օրինագծի բնագիրը Պատրիարքարանին չի հաղորդուած, Ներքին գործոց Նախարարը միմիայն ընդհանուր կերպով ծանօթացրեց նրա բովանդակութեան հետ Սաան Սարսըղի երկու անգամներին: Միւս օր (դեկտեմբեր 8-ին) յանձնաժողովում հրաւիրուած էին մի քանի հայ գործիչներ, որոնք Պատրիարքարանում ոչ մի պաշտօնական զիրք չունին:

Կառավարութեան օրինագիծը, սրի համառօտ տեսութիւնը կցուած է այստեղ, յանձնաժողովում յայտնի է իր թերութեամբ ու զրութիւնների անլիակատարութեամբ և պիտի համարուի յետաձեաց, համեմատելով նրան 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ի Թուսաստանի, Փոսնսիայի և Անգլիայի նախաձեռնութեամբ մշակուած օրէնքի հետ: Օրինագիծը սահմանում է, ինչպէս նաև 1895 թ. օրէնքը, հայկական վիլայէթների համար Ընդհանուր Վերատեսչի պաշտօնը, ենթարկելով վալիներին սրան: Բայց եթէ 1895 թ օրէնքի 32-րդ յօդուածը Բ. Դասը կից հիմնում է մշտական վերահսկողութեան յանձնաժողով և ճանաչում է զեսպանների խիստ կարևոր իրաւունքը՝ պահպանել յարարերութիւն այս հիմնարկութեան հետ, ներկայ օրինագիծը այդպիսի վերահսկիչ յանձնաժողովի մասին լուում է: Դրա փոխարէն նա հաստատում է Ընդհանուր Վերատեսչին կից մի առանձին յանձնաժողով, բաղկացած 3 մասնեղականներից և երեք քրիստոնեաններից. նախապահում է այդ յանձնաժողովում Ընդհանուր Վերատեսչի խորհրդականը, որը հարողացի է և գտնուած է տաճկական ծառայութեան մէջ: Նոր օրէնքը նոյնպէս լուում է քրիստոնեանների վարչութեան և ինքնավարութեան մէջ մասնակցութիւն ունենալու մասին, որը առանձնապէս շեշտում է 1895 թ-ի օրէնքը: Միւս հարցերի մասին խօսուում է միմիայն ամենաընդհանուր գծերով, Վերժապէս ծրագիրը տարածում է բարենորոգումները ոչ թէ լուրը հայկական վիլայէթների վրայ, այլ միմիայն չորսի (Սիվասը և էրզրումը զուրս են ձրգուած):

Յանձնաժողով հրաւիրուած հայերը պարզեցին կառավարութեան օրինագծի լիակատար սնանկութիւնը: Նրանք մտտնացոյց արին, որ անհրաժեշտ է տարածել բարենորոգումները լուրը լից վիլայէթների վրայ, ցան-

կալի է հրաւիրել եւրոպացիներ զատաւարական վերատեսուչների, ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի սպաների պաշտօնների համար, զավարութեան ժամանակ հաւասարացնել հայ լեզուի գործածումը տաճկականի հետ: Հայերը առաջարկեցին Դոան՝ բարենորոգումների մշակման հարցում զեկաւարուել 1895 թ. օրէնքով, Միւրքշաղչեան ծրագրով և 1880 թ. վիլայէթների օրէնքով: Ընդամենը նրանք յայտնեցին, որ անհրաժեշտ է ցրել հայերի անվստահութիւնը գէպի տաճկական խոստումները: Ի վերջոյ հայերը աւելացրել են, որ իրենց պարականութիւնը յանձնաժողովում վերջացրած են համարում և խորհուրդ են տալիս Դոան գիմել Պատրիարքարանին:

Համաձայն իմ ստացած տեղեկութիւնների այս վերջին զեկուցումը նրանք արել են Պատրիարքարանի ազդեցութեամբ, որը խորապէս վերաւորում է՝ թէ ինչու Դուռը գիմում է ոչ լիազօրւած անհամներին:

Յանձնաժողովի վերջին նիստից մի քանի օր անց, ուր մասնակցում էին հաս հայերը, տեղական մամուլում տպուեցին յօդուածներ, որ կոտաւարութեան օրինազիծը փոփոխուելու է հայերին ցանկալի իմաստով: Կոտաւարութիւնը, իբր թէ համաձայնուեց վեց վիլայէթներէց կաղժիլ երկու վերատեսուչութիւն, որոնցից իւրաքանչիւրը ունենալու է իր Ընդհանուր Վերատեսուչը: Արանց կից կազմուած է մի յանձնաժողով, բաղկացած երկու հայերից, երկու տաճիկներից և երկու կրտսւյացիներից: Յանձնաժողովներում նախագահուած են Ընդհանուր Վերատեսուչների խորհրդականները—եւրոպացիք:

Տաճկական կոտաւարութեան այս ակնյայտի նպատակը—փոխարինել բարենորոգումների եւրոպական կոնտրօլը տաճկական ծառայութեան մէջ հրաւիրուած կրտսւյացիներով, բոլորովին չի բաւարարում, համաձայն իմ տեղեկութիւնների, Պատրիարքարանին և նրա մերձակայ շրջաններին: Հայերի առաջին և ամենաճշմարտ արհամարհ է ստացուի այս կամ այն ձևով որոսնակու կամ միջնազային սպարնովացում յիշեալ վայրերի համար, իսկ այն հարցը, թէ ինչ բնոյթ և բովանդակութիւն են ունենալու ապահովուած բարենորոգումները, երկրորդական նշանակութիւն ունի նրանց համար: Ապահովութեան ամենաէական միջոցը համարում է ռուսական գրաւումը: Այս ցանկութեան իրագործման անհնարաւորութեան գէպում ծրագրում է վեց վիլայէթների համար Վեհազոյն գործավարի պաշտօնը նշանակմամբ Սուլթանի և համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների: Այդ Վեհազոյն գործավարը լինելու է անպատճառ օտարերկրացի:

Հայոց Պատրիարքարանի թաւն Թորհուրդը երէկ քննում էր այն հարցը, թէ ինչպէս վերաբերուելի գէպի Դոան բանացի զեկուցումը բարենորոգումների աթիւ: Թորհուրդը վճեց ուղարկել Դոան՝ հետեւեալ թարրերը. Պատրիարքարանը գտնում է, որովհետև Դուռը բարենորոգումների ծրագիրը յայտնեց ոչ թէ իրեն, այլ մասնաւոր անհատներին, ուստի, Պատրիարքարանը հնարաւորութիւն չունի արտայայտուելու նրա բովանդակութեան մասին: Պատրիարքարանի համար նմանապէս մնում է անյայտ, թէ ինչ ձևով է մտադիր Դուռը ապահովել նրանց գործադրումը: Վերջին նախագաւութեամբ Պատրիարքարանը մասնանշում է կրտսւյական կոնտրօլի անհրաժեշտութեան վրայ, թարրերը ուղարկուած է Դոանը 15 զեկուածքերի: Եթէ կոտաւարութիւնը օրինազիծ բնագիրը հաղորդի Պատրիարքարանին, վերջինս չի հրաժարուել իր կարծիքը յայտնելուց: (Ստորագր.) Գիրս:

(Քարգմանութիւն № 8-ի յաւելման),

Հայկական բարձնորոգումների ծրագիր.

Անաստիկ ճիշտ քաղուածք այն օրինագծի զանազան յօդուածների, որ ունենալու է ժամանակաւոր նշանակութիւն, մինչև պարլամենտի հաստատումը:

Յօդ. 1.—Պաշտօնեաների յարաբերութիւնները որոշող օրէնքները, վարչական, ֆինանսական, իրաւարանական, պատերազմական և համայն պետութեան մէջ գործող Շէքիի օրէնքները մնում են իրենց ոյժի մէջ նաև յիշեալ չորս վիլայէթներում:

Յօդ. 2.—Յիշեալ վիլայէթներում նշանակուած են առանձին Յանձնաժողով և Ընդհանուր Վերատեսուչ:

Յօդ. 3.—Յանձնաժողովը բաղկացած է երեք մասնղականներից, երկու հայերից և մէկ քաղղէացուց: Յանձնաժողովի անդամները ընտրուած են անհրաժեշտ յատկութիւն և ընդունակութիւն ունեցող վասաճիլի անձաներից: Յանձնաժողովում նախագահուած է Ընդհանուր Վերատեսչի Խորհրդականը:

Յօդ. 4.—Խորհրդականը լինելու է եւրոպացի՝ ծանօթ տեղական սովորութիւնների ու վարչական գործերի հետ և անհրաժեշտ ընդունակութիւնների տէր: Նա մտնում է Օսմանեան Կայսրութեան ծառայութեան մէջ:

Յօդ. 5.—Ընդհանուր Վերատեսչին նշանակուած է Կայսերական կառավարութիւնը վեց տարուայ ժամանակամիջոցով: Նրա պաշտօնը անփոփոխ է, բացառութեամբ այն զէպքերի, որոնք առաջ են բերուած պատասխանատուութիւն:

Յօդ. 6.—Յանձնաժողովի անդամները արձակուած են պաշտօններից միմիայն իրենց հակօրինական գործողութիւնների համար, երբ այդ առթիւ կայացել է նախագահի և Յանձնաժողովի անդամների մեծամասնութեան վճիռը:

Յօդ. 7.—Ընդհանուր Վերատեսուչների բոլոր գործողութիւնները կատարուած են համաձայն Յանձնաժողովի վճիռների: Ընդհանուր Վերատեսուչը լիազօրուած է գործադրելու Յանձնաժողովի վճիռները և այդ առթիւ անհրաժեշտ հրահանգներ տալու վալիներին:

Յօդ. 8.—Ընդհանուր Վերատեսուչը լիազօրուած է փոխելու վիլայէթի բոլոր պաշտօնեաներին, բացառութեամբ կրօնական (Շարիաթի) հաստատութեան պաշտօնեաների, որոնց առթիւ նա դիմում է Շէյխուլ Իսլամաթին և Բարձրագոյն Իրադէով նշանակուած անձանց, որոնց առթիւ նա դիմում է, համաձայն Յանձնաժողովի վճռի, ներքին գործոց նախարարութեան:

Յօդ. 9.—Ընդհանուր Վերատեսուչները և Յանձնաժողովը կատարուած են վերահսկողական ճանապարհորդութիւններ:

Յօդ. 10.—Վերատեսուչը անձամբ, նոյնպէս և Յանձնաժողովի իրաքանչիւր անդամը կարող են անհրաժեշտ զէպքում, համաձայն Յանձնաժողովի վճռի, կատարել վերահսկողական ճանապարհորդութիւններ:

Յօդ. 11.—Յանձնաժողովի իրաւասութեան առարկաներն են.

Հողային վէճերի վերացումն հայերի և քրդերի մէջ, համաձայն արդարադատութեան:

Առավութիւնների վերացումն երկու տարրերի մէջ և լիակատար ներ-
դաշնակութեան սահմանումն նրանց մէջ:

Ապահովացումն իրաւակարգի, լիակատար հաւասարութեան հաստա-
տումն, ժանդարմերիայի բարեփոխումն, ուղիների և ճանապարհների կառու-
ցումն, գիւղատնտեսութեան և արուեստի բարելաւումն, երկրի բնական հա-
րստութիւնների շահաւէտման միջոցների ձեռնարկումն և այլն:

Յօդ. 12. —Վալին, պատերազմական կոմէնդանտը, ոստիկանութիւնը և
ժանդարմերիան պէտք է կատարեն Լճնոջանուր Վերատեսչի նրամանները:

Յօդ. 14. —Մեարիֆ և մինաֆ լրացուցիչ հարկերը, ինչպէս նաև վի-
լայէթի եկամուտները, յատկացում են ժողովրդական լուսաւորութեան, հա-
սարակական աշխատանքների և վիլայէթի գիւղատնտեսութեան պիտոյքնե-
րին, համաձայն առանձին բիւզժետի:

Յօդ. 16. —Երբ այս վիլայէթներում իրաւակարգը հաւասար ստիճա-
նի վրայ կգտնուի միւսների հետ համեմատած, այն ժամանակ ընդհանուր
վարչական օրէնքների ոյժը տարածուելու է և այս չորս վիլայէթներում:

Յօդ. 17. —Վերատեսուչը և Յանձնատեղովի անդամները նշանակուած են
5 տարով, նրանց նշանակումը կարող է վերանորոգուել սոյն ժամանակա-
միջոցը անցնելուց յետոյ: Ընդհանուր Վերատեսչի ոտնիկն է 20.000 պիաստր,
յանձնատեղովի անդամներինը—10.000 և խորհրդականի . . . (բաց է թողուած):

№ 9. Բսայաղիտի լիոխ-հիպատար Արտարին գործոց Նախարարին.

Բայաղիտ, 20 դեկտեմբերի 1912 թ. (հեռագիր).

Իրդերի մէջ նկատուած է խմորումն, որ ծագել է Հայաստանում առա-
ջիկայ մտցնուելիք բարենորոգումների լրով: Այստեղ բնակեղ Ջիլալ աշի-
րէթի պիտ առատանաց Շէյխ Իբրահիմը հրամայեց իր քրդերին պատրաստ
լինել հայերին կոտորելու և սկսել կոտորածը, ինչն որ նա կարգադրութիւն
կտայ: Հայերը ահ ու դողի մէջ են:

(Ստորագր.) Ակիմովիչ.

№ 10. Ֆուսմախի ուսաց Դեսպանը Արտարին գործոց Նախարարին.

Փարիզ, 24 դեկտեմբերի 1912 թ. (յունուարի 1913 թ.) հեռագիր.

Պ. Պուսկարէն սասց ինձ, որ հայկական հարցում նա լիովին միանում է
Ձեր կշռադատութիւնների հետ և Ֆուսմախիական դեսպաններին Ռուսաստանում
ու Տաճկաստանում լիազօրում է համապատասխան հրահանգներով:

(Ստորագր.) Իզվոլսկի.

№ 11. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Գ. Պօլխ, 27 դեկտեմբերի 1912 թ. (համակ).

Սոյն դեկտեմբերի 21-ին կայացաւ Հայոց Ազգային Ժողովի նշանա-

ւոր նիստը, որը պարզեց հայ կուսակցութիւններ լիակատար համերաշխութիւնը բարենորոգումների հարցում:

Հայերի գումարած Սառն Ժողովի նպատակն էր արտայայտուելու զԿառավարութեան վերին աստիճանի անբաւարար ծրագրին՝ առթիւ և պարզելու, թէ ի՞նչ միջոցներ ձեռք պիտի աննէ Պորճուրդը, որպէսզի ապահովէ բարենորոգումների ներմուծումը և անդորրութեան վերականգնումը Հայաստանում:

Պատասխանելով այդ հարցին, Սառն Պորճուրդը յիշեցրեց, որ հայկական բարենորոգումների հարցը ձգձգուած է արդէն կէս դար, բազմիցս կազմուել են բարենորոգումների ծրագրեր, որոնք միշտ դատապարտուած են եղել անշարժութեան: Բայց այս անգամ Պորճուրդը չի լուսականանուած ծրագրերնրով և իր ամէն ճիգ ու ջանքը դործ է դնելու, որպէսզի բարենորոգումների իրագործումը ապահովուած լինի անպայման և ընդմիջտ, այնպիսի մի ձևով, որ այլև ոչ մի նախարարութիւն, ոչ մի իշխանութիւն երբէք չկարողանան որևէ կերպով, նոյն իսկ ժամանակակորսպէս, կանգնացնել բարենորոգումների գործադրումը Այսու Սառն Պորճուրդը պահանջում է վստահ վերաբերմունք դէպի իր ետևու կէտից յազկացած գործունէութեան ծրագրերը:

I) Պատրիարքարանի Սառն Պորճուրդը շարունակելու է յարաբերութիւնները տանկական կառավարութեան հետ, սնդեղով իր հայեցակէտի վրայ:

II) Պորճուրդը ձգտելու է հիմնաւոր երաշխաւորութիւնների միջոցով ապահովելու կենսական և խորը մտածուած բարենորոգումների անշեղ գործադրումը:

Սառն Պորճուրդի զեկուցումը ընդունուեց մեծ համակրանքով Ազգային Ժողովի անդամների կողմից: Մի քանի պատգամաւորներ յրահակացան միայն ծանօթանալ բարենորոգումների երաշխաւորութիւնների մանրամասնութիւնների հետ: Բայց Պորճուրդը յայտնեց, որ անտեղի է գտնուած նոր պարզաբանութիւնների մէջ մտնելու, տեղեկացնելով սակայն, որ սպգային շահերը պաշտպանելիս նա մտադիր է յինուել այն միջազգային պարտականութիւնների վրայ, որ վերցրել է իր վրայ օսմանհան կառավարութիւնը: Ուշադրութեան արժանի է այն, որ ըստ մեծին մասամբ կենսորոնի անդամներից (պահպանողականներից) քաղկացած Պորճուրդը իր այս հայեցակէտի պաշտպանութիւնը գտու գաշնակցականների կողմից, որոնք առաջարկելին հրաժարուել նոր վիճարանութիւններից և յայտնել Պորճուրդին լիակատար վստահութիւն: Ընդամին գաշնակցականները հաղորդեցին, որ այսպիսի մի պատմական մօմենտում նրանք հրաժարուած են իրենց կուսակցական հայեացքներից, որպէս զի բոլորը համոզուեն, որ բարենորոգումների հարցում հայ Ժողովուրդը միաբան է և ի վերջոյ Ազգային Ժողովը միաձայն կերպով յայտնեց իր հաւանութիւնը Սառն Պորճուրդի զեկուցմանը:

Դեկտեմբեր 21-ի նիստը մի լուրջ նախազգուշացումն է տաճկական կառավարութեան համար: Չնայելով, որ երաշխաւորութիւններ պահանջող հետևորդներ նրանց ամիջազգային անունը չէին առիտ, բայց արտասանուած ճառերի իմաստը ոչ մի կասկած չի թողնում այս առթիւ:

Դեկտեմբեր 21-ի նիստը նշանաւոր դարձաւ տեղական կեանքի համար մի ուրիշ լիստ կարևոր դէպքով: Ազգային Ժողովը վերականգնացրեց

նախկին պատրիարք Օրմանեանի պատիւը և բարի անունը, ընդունելով նրա հասցէին ուղղուած մեղադրանքների սնանկութիւնը: —

Ինչպէս յայտնի է, պատրիարք Օրմանեանը պէտք է հեռանար իր պաշտօնից տաճկական սահմանադրութեան առջի օրերում, զիջելով ազգի պահանջին, որը մեղադրում էր նրան Սուլթան Աբդուլ Համիդին ցոյց տուած հաճոյակամութեան և ազգային շահերին հակառակ ուրիշ վարմունքների համար:

Օրմանեանի ամենածայրանդ թշնամիները միշտ եղել են դաշնակցականները: Իսկ այժմ նրանք շքանկացան մասնակցել նրա պատուի վերականգմանը, այլ որոշեցին խոչնդոտ չհանդիսանալ, հաղորդելով, որ ներկայ եպատմական «մօմենտը» պահանջում է ներքին խտրութիւնների վերացումն և այդ պատճառով նրանք քուէարկութիւնից ձեռնպահ են մնում: Այս դեկուցումից յետոյ Ազգային ժողովը 28 ձայնով ընդգէմ 4 հերքեց Օրմանեանի դէմ կուտած մեղադրանքները և ճանաչեց նրան արդար:

Գաշնակցականների այս խաղաղասիրական վերաբերմունքը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ յառձինս խելօք և ընդունակ Օրմանեանի նրանք մտադիր են համադրային հարցում ձեռք բերել իրենց համար թէկուզ քամանակաւոր դաշնակից: Յամենայն դէպս կուսակցութիւնների մէջ հաստատուեց եթէ ոչ խաղաղութիւն, դոնեւ ժամանակաւոր հաշտութիւն:

(Ստորագր.) Գիրս:

ՀԵՂ
Բ

№ 12. Սորին ԿԼՅՍԵՒԱԿԱՆ Մեծութեան կովկասի Փոխարքան Արապին գրածոց նախարարին.

Թիֆլիզ, 7 փետրվարի 1913 թ. (նամակ).

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը այս տարուայ յունվարի 16-ի № 147 նամակով հաղորդեց ինձ, որ նա իր կողմից նշանակուած պատգամաւորութեան ներկայացուցիչ Պողոս Նուբար Փաշային պատուէր ուղարկեց՝ չդիմել դեպքանների վեհաժողովին Լօնդօնում և առայժմ սահմանափակել իր գործունէութիւնը եւրոպական պետութիւնների կառավարիչ և ազդեցիկ շրջաններում համապատասխան հող պատրաստելու յօգուտ Տաճկահայաստանում մտցնուելիք անհրաժեշտ բարենորոգումների վերահսկողութեամբ Թուսաստանի:

Ընդամին Գեորգ Պատրիարքը հաղորդեց, որ Կ. Պօլսից և Տաճկահայաստանից նա միշտ տեղեկութիւններ է ստանում, որ քրդերի և զինուած աւազակախմբերի յարձակումը հայերի վրայ, սպանութիւնները և կողոպտանքները շարունակուած են, իսկ յանցաւորները դատի չեն ենթարկուած իշխանութեան և օրէնքի կողմից: Բացի այդ, համաձայն նրա ստացած վերջին տեղեկութիւնների, մահմեդական ժողովուրդը, տեղափոխուելով Բայկանեան թերակղզուց Անատոլիա, հետզհետէ հաստատուած է քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան մէջ, որով սուր կերպարանք է ստանում առանց այն էլ բարդ հողային հարցը և բախշանութիւնը: Յամաւ և վտանգայից շուրհեր են պատուած ինչ որ քրդական պատրաստութիւնների և առաջիկայ շարժումների մասին, որոնք ուղղուած են Անատոլիայի քրիստոնէայ ասրրի—հայերի դէմ, որպէս զի զիբութիւններ արուի քրդերին ամբասյղուելու Տաճկաստանի

որտ շրջաններում, Այս բանը հաստատում են միքանի քրդական ցեղերի շէյխերի խորհրդակցութիւնը և ազդեցիկ բրդերի արած ցուցումները 4. Պօլսում:

Այսու Գևորգ Պատրիարքը աեղացնում է, որ նա իր հօտի հետ լիա- յոյս է, որ Կայսերական Կառավարութիւնը անհրաժեշտ պատուէրներ կտայ իր Դեապանին և Հիւպատոսներին Տաճկաստանում էական միջոցներ ձեռք աանելու բրդերի և տաճիկների շարպործութիւնների դէմ մինչև բարենտ- րոզումների ներմուծումը:

(Ստորագր.) Կոմս Վորոնցով-Դաշկով:

№ 13. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

4. Պօլիս, 28 փետրվարի—13 մարտի 1913 թ. (հեռագիր):

Համաձայն իմ ստացած տեղեկութիւնների, Գերմանիայի առևտրա ար- դիւնարեարական շրջանները սկսել են վերջին ժամանակները հետարբրուել Հայաստանով, Գերմանական եւանդի համար նրա մէջ գտնում են զործու- նէութեան նոր շրջան և յենակէտ ընդդէմ հիւսիսի ազդեցութեան: Իբր թէ Բերլինում կարդացել են դասախօսութիւններ, որոնց մէջ կառավարութեան ուշադրութեանն են հրաւիրել այն հանգամանքը, որ ցանկալի կլինէր, եթէ Գերմանիան յարուցէր Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու հարցը:

№ 14. Դեսպանը Փոսմսիայում Արտարին գործոց Նախարարին.

Փարիզ, 28 փետրվարի—13 մարտի 1913 թ. (նամակ):

Այս օրերս ինձ այցելեց Չեզ յայտնի Պողոս Նուբար Փաշան և յայտնեց հետեւելը. համաձայն մի բանի ժամանակ սրանից առաջ Պետերբուրցում նրանց արուած խորհրդի, հրաժարուելով Լօնդօն գնալու մտադրութիւնից, որի նպատակն էր յարուցել դեսպանների ժողովում հայակական բարենորո- գումները հարցը, նա, Պողոս Նուբար Փաշան, նորից դիմում է մեզ իմանա- լու, մրդեօք յարմար ժամանակ չէ այժմս յիշեցնել մեծ պետութիւններին հայ ժողովրդի կարիքների մասին: Այս քայլն անելուն նրան ստիպում է Տաճկաստանի և Բալկանեան պետութիւնների մէջ մերձակայ խաղաղութեան կնքումը, որից յետոյ հերթը հասնելու է Փորք Ասիայի դրութեան բարե- կարգմանը: Պողոս Նուբար Փաշան կրկնեց ինձ, որ տաճկահայերը երբէք չեն ցանկանում յարուցել ինքնավարութեան կամ հպատակութեան փոխելու հարցը: Նրանք միայն ձգտում են այն բարենորոգումների իրազրծմանը, որ նախատեսուել են Բերլինի դաշնագրով և մշակուած են 1895 թ. Ռուսաս- տանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից, որոնք մինչև այժմս դառել են մե- ռած տառ: Ընդամեն հայերը իրենց յոյսերը դնում են Ռուսաստանի հօր պաշտպանութեան վրայ և անշղկ կերպով պատրաստ են ամէն մի դէպքում նետել Ռուսական Կառավարութեան ցուցմունքներին: Համաձայն Պողոս Նուբար Փաշայի 4. Պօլսից ստացած տեղեկութիւնների, ներկայումս հանգա- մանքները բաւականին բարենպաստ են հայերի համար, որովհետև, ըստ Էրևոյթի, տաճիկ կառավարութիւնը սկսում է զիտակցել լուրջ բարենորո-

պուճենքի ներմուծման անհրաժեշտութիւնը: Այդ անհրաժեշտութիւնը լինողին ընդունում են մեծ պետութիւնների ղեկավարները Կ. Պօլսում, մինչև անգամ գերմանական գեպտանը, որը թէև մինչև այժմս վերին աստիճանի թշնամաբար էր վերաբերում հայկական ձգտումներին, ներկայումս փոխել է իր վերաբերմունքը դէպի հայերը և արտայայտում է յօգուտ յիշեալ բարենորոգումների: Ի հետևում այս բոլորի Պողոս Նուբար Փաշան մի քանի ուրիշ հայ պատգամաւորների հետ վերջին շաբաթների ընթացքում սկսել է մշակել բարենորոգումների մանրամասն ծրագիր, ունենալով որպէս հիմք 1895 թ. ծրագիրը, որի մէջ նրանք մտցնում են մի քանի փոփոխութիւններ և լրացումներ, զլիարուս պէս անպայման և անհրաժեշտ եւրոպական վերահսկողութեան սահմանման իմաստով: Հէնց որ այդ ծրագիրը վերջնականապէս պատրաստ կլինի և կնայի էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը, Պողոս Նուբար փաշան կյանքին ինչ ներկայացնելու Ռուսական Կառավարութեան բաբայանցողութեանը:

Ես յայտնեցի Պողոս Նուբար փաշային, որ բոլոր վերոյիշեալի մասին կհաղորդեմ Ձեզ և կպատահմ նրա խոստացած բարենորոգումների ծրագրին: Մինչ այդ, ես թախանձանօք խնդրեցի նրան—չանել հետազայում ոչ մի բայ, առանց Կայսերական Կառավարութեան համաձայնութեան և թոյլտուութեան, որը, ինչպէս յայտնի է նրան, ամենամեծ համակրանքով է վերաբերում դէպի հայ ժողովրդի ճակատագիրը և հայկական բարենորոգումների հարցը: Նրա այն հարցին, թէ կարող է նա նոյն զեկուցմամբ դիմել Ֆրանսիայի Արտաքին գործոց Նախարարին, ես պատասխանեցի, որ ոչ մի արգելք չեմ գտնում:

Այս խօսակցութիւնից մի քանի օր անց, Պողոս Նուբար Փաշան այցելեց պ. Ժօննարին և յանձնեց նրան մի մանրամասն տեղեկագիր հայ ժողովրդի ցանկութիւնների մասին: Պ. Ժօննարը այս առթիւ ասաց ինձ, որ, նրա կարծիքով բարենորոգումների հարցը արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան և եթէ մեծ պետութիւնները ցանկանում են նախագրուշացնել վտանգաւոր բարդութիւնները Փոքր Ասիայում, նրանք անպատճառ պիտի օգտուեն ներկայ հանդամանքներից, որպէս զի իրագործին Բերլինի դաշնագիրը և 1895 թ. կանոնադրութիւնները: Ընդունեցէք և այլն:

(Ստորագր.) Իզվոլսկի.

№ 15. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլս, 11 մարտի 1913 թ. (նամակ).

Կ. Պօլսի Հայոց Պարտիարքարանի և Տաճկաստանի թեմական Առաջնորդների հաղորդագրութիւնները հայերի վերաբերմամբ գործադրած բրդական բռնութիւնների մասին ցաւալիօրէն ճշտում են:

Իմ ստացած ըողոքներից և տեղեկութիւններից արդարև ես զայիս եմ այն համոզման, որ այդ բռնութիւնները սոսայժմս զուրս չեն զայիս Տաճկաստանի արևելեան վիլայէթների սովորական երեոյթների շրջանակից և չեն կրում կրճոտ բնաւորութիւն ու հայերի սխտեմատիբական կոտորածի գոյն: Այդ համեմատական խաղաղութիւնը բացատրում է ինչպէս Ձեր Բարձր Գերագանցութեան կողմից Թուրքիան փաշային տրուած խորհուրդ-

ներով ու իմ Դան արած ցուցումներով, նոյնպէս և ձմրան սոսկալի ցրտով ու առանձանիքով: Բայց կասկած չկայ, որ դրութիւնը ամեն մի ժամ կարող է սուր կերպարանք ստանալ և նախազուշացման համար անհրաժեշտ է լուրջ միջոցներ ձեռք առնել կարելոյն չափ շուտով մտցնելու բարենորոգումներ Տաճկանայաստանում:

Սակայն, ըստ երևոյթիւն, ներկայ տաճիկ կառավարութիւնից այժմս ոչ մի լուրջ ձեռնարկութիւն այս գործում սպասել չի կարելի: Երկրասարդ թուրքերի նոր կարինստը միանգամայն մի կողմ է ծալել Բիսմիլ փաշայի նախարարութեան ծրագիրը, որպիսին ևս ուղարկեցի Ձեռք Բարձր Գերագանցութեան 17 դեկտեմբերի 1912 թ. նամակով: Ինչպէս ևս տեղեկացայ արժանահաւատ սպրիւրներէից, նա ոչ մի բանակցութիւն չի վարում Չաւրիարքարանի և ոչ էլ առհասարակ հայերի հետ: Ըստ երևոյթիւն, երկրասարդ թուրքերի կառավարութիւնը, խուսափելով նրա համար անցանկալի հայկական ինքնավարութիւնից, վճռել է դիմել նմանօրինակ դէպքերում քանիցս անգամ փորձուած միջոցին—յայտարարել բարենորոգումներ ընդհանուր պետութեան համար: Սոյն նպատակի իրաչարման համար կառավարութիւնը մտադիր է օգտուելու 1911—1912 թ. նիստերում պարլամենտական յանձնաժողովի մշակած «վիլայէթներէ կառավարումը» օրինագծից, որի երկրորդ մասը, համաձայն սահմանադրութեան 36-րդ յօդուածի, հաստատուած լինենելով անցիմ տարուայ սպրիլ ամսում Սուլթանի կողմից, մինչև այժմս չի մտել գործնական կանաքի մէջ, Տեղական վարչութեան բարենորոգումների հարցը քիչ առաջ քննուեց մի առանձին յանձնաժողովում, կազմուած վախճներից և մութասարիֆներից, Ինչպէս ևս տեղեկացայ դադանի սպրիւրներից, այդ յանձնաժողովը, ներշնչուած լինելով ներքին գործոց նախարար Հաջի-Ազիլ-Իէյից, սրտայայտուեց յօգուտ Ընդհանուր Նահանգապետի (վալինիի) իրաւունքների լայնացման, այսինքն յօգուտ վարչական սպակինտրոնացման: Ներկայումս սոյն առաջարկութիւնները քննուած է նախարարների Խորհուրդը:

Ժանդարմերիայի բարենորոգումը, որի մասին խօսուած է «Jeun Turc» լրագիրը իր փետրվարի 23-ի համարում, նոյնպէս քննուեց նոյն վալինիի յանձնաժողովի կողմից և հաստատուեց նախարարների Խորհուրդից: Համաձայն այս բարենորոգման, Տաճկաստանը բաժանուած է 5 սեկտորների, որոնք ենթարկուած են առանձին վերատեսչական յանձնաժողովներին: Վերջիններէս կազմուած մտնում են երոսպցիք՝ տաճկական ծառայութեան մէջ, իսկ հայկական վիլայէթները մտնում են Տրայպիքսի սեկտորի մէջ, Բացի այդ առանձին յանձնաժողովները, գաւառ է ուղարկուած մի ուրիշը, որի նախագահն է ժանդարմերիայի Ընդհանուր վերատեսուչ գնեկալ Բաւումարը:

Մի բանի օր սրանից առաջ ևս ստացայ մի ուրիշ տեղեկութիւն պատրաստուող «Ընդհանուր բարենորոգումներին» մասին, մտանախաջատակ կրնա Ստորօրոգ, որ երկու տարուայ (1909—1911) ընթացքում Արդարագատութեան նախարարութեան Խորհրդականն էր և հրաժարուեց պաշտօնից այն պատճառով, որ նրա առաջարկուած բարենորոգումները չանցան, իբր ին ստացել է տաճկական կառավարութիւնից հրաւեր ընդունելու համայն Ամանեան պետութեան Դատարանային վերատեսչի պաշտօնը: Վերջապէս ինձ յայտնուած են, որ նախկին մեծ վէզիր Սակկի փաշային պատուէր է ուղարկուած համոզելու Անգլիական կառավարութեան, որ Հայաստանում առան-

ձին բարենորոգումների մտցնելը անցանկալի լինելով, գերադասելի է ընդհանուր բարենորոգում համայն պետութեան համար:
(Ստորագր.) Գիրս.

№ 16. Գիսպանը Գերմանիայում Արտարին գործոց Նախարարին.
Բերլին, 18 մարտի 1913 թ. (նամակ).

Բերլինի հայ գաղութը բաւականին մեծ է և իւրաքանչիւր տարի տալիս է բարեկործական համերգ և դասասիրութիւններ հայերին հետաքրքրող զանազան հարցերի մասին: Այս տարուայ ժողովը սակաւաքանակ էր, որը բացատրուած է, ըստ երևոյթին, գաղութի նուազմամբ և նամանաւանդ կովկասեան ուսանողների, որոնք իբր թէ վերադարձել են հայրենիք, շնորհիւ Ռուսաստանի յարաբերութեան փոխուելուն ղէպի հայերը:

Ինչպէս անցեալ տարիներում, նոյնպէս և այժմ երեկոյթի ծրագրի մէջ մտնում էր զիկուցում Հայաստանի մասին: Դասախօս դօքտօր Լեպսիուսը, յայտնի եղիպտոսագէտի որդին, վաղուց է, ինչ զբաղւում է հայկական հարցով և համարում է, որպէս լաւ ծանօթ Փոքր-Ասիայի և Պարսկաստանի հետ, ուր նա մի քանի անգամ ճանապարհորդութիւններ է արել:

Նրա նախաձեռնութեամբ Բերլինում 1896 թւին (հայկական կոտորածից յետոյ) հիմնուեց Deutsche Orient Mission ընկերութիւնը, որի նպատակը կուլտուր—կրթական և մարդասիրական է: Այն ընկերութեան միջոցներով, որը իբր թէ արդէն ծախսել է 10 ից մինչև 12 միլիոն մարկա, Փոքր-Ասիայում և Պարսկաստանում հիմնուել և պահուում են բողոքական վարժարաններ:

Համաձայն իրեն դօքտօր Լեպսիուսի ասածի, նրա հիմնած ընկերութիւնը, բացարձակ թշնամի լինելով Արդուլ-Համիդի բէժիմին, իր գոյութեան ստաջի օրերում նկատում էր գերմանական կառավարութեան լիակատար հակակրօթիւնը ղէպի իրեն: Վերջին ժամանակներս գերմանական իշխանութեան վերաբերմունքը փոխուել է և Deutsche Mission-ը ոչ թէ միայն չի հանդիպում խօշնդոտների կառավարչական շրջաններից իր գործունէութեանը, այլ, ընդհակառակը, նրանցից ստանում է ամէն տեսակ բարոյական և նոյն իսկ նիւթական օժանդակութիւն: Ըստ երևոյթին, այդ ընկերութիւնը ցուցումներ է ստանում այժմս նաև Արտարին նախարարութեան կողմից:

Հնարաւորէ, որ այդ ընկերութեան աւելի եռանդուն գործունէութիւնը կատարւում է ճէնց իրեն Հայաստանի մէջ, ուր նա անկասկած աջակցութիւն է գտնում Գերմանիայի հիւպատոսարանային ներկայացուցիչների կողմից: Սակայն, ինչքան եւ կարողացայ պարզել, գերմանական մամուլում և ասևորա-արդիւնաբերական շրջաններում առանձին հետաքրքրութիւն ղէպի հայկական հարցը չի նկատուում: Ի հարկէ, զբանից չպէտք է երափոխել, որ այստեղ անտարբեր են վերաբերում ղէպի Հայաստանը: Չունենալով Ասիայի այդ մասում անմիջական քաղաքական շահեր, Գերմանիան արդէն գտել է այնտեղ անտեսական շահեր իր համար և յոյս ունի նրանց աւելի զարգացնել: Այդ պատճառով տեղս վերին աստիճանի լանդտո են վերաբերում ղէպի իւրաքանչիւր քայլը, որ մենք անում ենք Տաճկաստանի այդ մասում: Դրանովէ բացատրւում մամուլի կողմից յարուցած աղմուկը այն լրի մասին, որ

մենք մտադիր ենք հարկադրել Դանը՝ համաձայնելու խաղաղ պայմաների հետ, որով ժենը ցանկանում ենք մացեսի մեր զորքերը հովհասեան սահմանակից տաճկական վրայէթնելուն:
(Ստորագր.) Սվերքեկ.

№ 17. Բիթլիսի հիւպատոսը Դեսպանին ճանկատանում.
Բիթլիս, 31 մարտի 1913 թ. (հետպիք).

Քուրդ Մուկաթը, յայտնի չէ թէ ունից, ժահմերձ վերաբրում է այս շտաբի զիշեր և տարուած լինելով տեղիս կարակօլը, վախճանուեց: Միս օր քրդերը դիակը բերին հօքումէն, գոռում էին, որ սպանողը հայ է և պահանջում էին կախել նրան: Սպանում են կոտորել հայերին և վախեցնում են իրանութեան: Ոստիկանութիւնը բանտարկեց 7 հայերի, կապակծելով նրանց՝ սպանութեան մէջ: Գրգռուած քրդերը հօսիօյի թաղամասում գանակոծեցին 4 հայերի, բայց այդ քրդերից ոչ որ ձերբակալուած չէ: Հայերի մէջ տարածուեց կոտորածի վախը: Բիթլիսում կայ միայն 120 տաճկական զինուոր, որոնք անկարգութեան դէպքում անոյժ են:
(Ստորագր.) Շիրիօլ.

№ 18. Ըրգրում է լուղնախոր հիւպատոսը Ս. Պօլսի Դեսպանին.
Էրզրում, 12 ապրիլի 1913 թ. (հետագիր).

Տիրքլիսի ամբերի վրայ Բէգլիւում, Միդիսում, Չէզրում և Սասանկաֆում քրդերը Բեղրիսան-Բէկի համահատարութեամբ ոտքի են բարձրացել: Յիշեալ վայրերի ամէն մի հազորակցութիւնը Դարբէշերի հետ ընդհատուած է: Այստեամբները կողոպտեցին եակօբիտները մենատունը Դար-Մախօրում, Դաֆնէ պիղի եկեղեցին և հայկական եկեղեցին Սասանկաֆում: Մարդիկ մութատարիքը զնայ ընդդէմ ապստամբների:
(Ստորագր.) Աղամօլ.

№ 19. Դեսպանը ճանկատանում Արտորին զործոց՝ Սահարարին.
Կ. Պօլս, 7 ապրիլի 1913 թ. նամակ).

Վերջին ժամանակները տեղիս Հայ Պատրիարքարանը և հայ հասարակութիւնը սաստիկ յուզուած են Բիթլիսի, Էրզրոնդեանի և Հալիսի դէպքերի առթիւ ստացած տեղեկութիւններով, որոնք Իրանց հետահանրերով սպանում են տեղական հայ ազգաբնակչութեանը:
Ինչպէս յայտնի է Ձերը Դերագանցութեանը իմ հազորած Բիթլիսի մեր հիւպատոսի դադարի հետագրից, տրուած 31 մարտի, յիշեալ քաղաքում անկարգութիւնները առաջացել են քրդի սպանութեան դաժանով, որպիսի սպանութեան մէջ շտապեցին մեղադրել հայերին: Պատահելով Միժ Աէզրի հետ, ես նրա լուրը ուշադրութիւնը հրատարակեցի այդ դէպքի վրայ և առաջարկեցի միջոցներ ձեռք առնել հայերին անհիմն ահալը մեղադրելու դէմ և պանձաբարեւ տեղական մասնեղական քնակչութեան զրդիրը:

Արա օր պատկերի լրագիրն և բնագրային Օգոստոսի մամուլը րի րոյի
այն լուրը, թէ Բիթլիսում Յայր անանկ և Տայիր Աղաճախ րիտ. անժ. է
ներքին գործոց նախարարի հրամանը Բիթլիսի վարիին կատարել ինչքան
որ հարաւորէ լիակատար քննութիւնը յանձնել յանցաւորներին զատի
և կարգի պահպանման համար ձեռք անել ամէն մի միջոց:

Ապրիլի 5-ին տեղական լրագիրներում տպուեց կառավարչական մի
նոր լուր, որ Էրզրիզեանում ուումք է պս յթել և Տայիրի տները լուզարկելու
ժամանակ գահաճած են պաշտօնցիկ նիւթերի և ուղեքրի ամբողջ պահեստ-
ներ, որ պատկանում են Տայիրին:

Քննութեան աննկով այդ լուրը, կրասպաշտօնական «Տանին» թերթը
յայտնում է, որ այդ պաշտօնը նահապետավարչական արտ. չէ, այլ պա-
տահական զէպը: Ասիայի տեղացում է լրագիրը, ուշադրութիւն պիտի
գաբնել Արեւելեան Անաստիայի այն դիրտերը կողմերը վրայ, որոնցով նա
լցուած է: Այտը է յուսար, որ կտնայարութիւնը, անցնելով բարենորոգում-
ներին, կարող է հաստատել փոխարարձ վստահութիւն լնակչութեան երկու
մասերի մէջ և նորայիտէ վերջ կտայ ումքերի պատրաստութիւններին:

Ինչպէս ինձ յայտնուեալ են գաղտնի արբիւրից, այդպիսի խաղաղասի-
րական սծով խօսել է նաև ներքին գործոց նախարարը նրան այցելող Հայոց
Պատրիարքի հետ: Հայր-Աղիլը հաստատեցից Պատրիարքին, որ Էրզրիզեան
ում ալ մի անկարգութիւն չի եղել, որ նմանօրինակ զէպերը կարող են
պատահել ամենուրեք և նրանց պատճառով կառավարութիւնը երբէք չի
մեղադրի մի ամբողջ ազգութիւն:

Արեւելեան Պատրիարքնորանի ստացած և անդական հայ լրագիրներում
դեռեղած լուրերը, թէ Ինչպէս Հաջկոում երկու ժանդարձ յարձակուել են
հայ կանանց վրայ և թէ Ինչպիսի անարեկման մէջ է գտնուում տեղական
քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը ժանդարմերի յարձակումներից, կառավար-
ութիւնը լուրիեան չմտտնեց: Յանցաւոր ճանաչելով Հաջկի աւաջ ենթա-
պագային հարբած ժամանակ կտջ վրայ յարձակում գործելու և սրան օգնա-
կան եկողներին վիրաւորելու մէջ, նմանապէս և նրան թաղամաս ուղեկցող
գինուորներին իրենց զմբատ վերաբերուներ համար զէպի բնակչութիւնը,
ներքին գործոց նախարարը հրամայեց յանցաւորներին զատի յանձնել և
և իրտ պատժել ենթարկելը: 1)

Ոչ մի կասկած չկայ, որ Փոքր-Ասիայի մանկական և քրիստոնեայ
ազգաբնակչութեան փոխադարձ յարաբերութիւնները սուր կերպարանք են
ստացել և բուական է մի չնչին զէպը որ քանկուեալ առաջ գայ:

(Մանուկ) Կ 6101 գովարտ. (Ստորագր.) Գիւրս.

Եղմ յարգարտ իտքսանձ վրցրու և կա լայնմ, ու մրուաք մըրդա սմ
ժամ քմնորոյ: Գիւրտն մըլարքմ մայմայլամ զո, մամկողմարքայով զգրով
ժա, 20, Անպամն Տանկատամուձ-Արարին գործոց նախարարին զմ
մըց իտքոյ մ, 4, Պօրխ, 23 (հոկտեմբեր) 1913, թ (հոկտեմբեր) իտքոնմամ մն
դմմ զողանայ զմըր զմ զգնեղեղեղայի շարտմ տրմմա մամկում
Հայկական Ստան իտրոնորը յայանեց Ազգային ժողովին, որ ստիկուած
է տալու իր հրաժարականը, շնորհիւ դրութեան վատանալուն հայկական վի-
լայէթներում, մանկական ամբոխի ֆանատիկասութեան հնարաւոր քննկ-
ման և այն հանգամանքի, որ ներքին գործոց նախարարը մերժեց ընդունել:

Պատրիարքարանի պատգամաւորութիւնը: Ազգային ժողովը չընդունեց
Սառն Սորճրդի հրաժարականը, յայտնեց նրան վստահութիւն, բայց աչքի
առաջ ունենալով մօսկնտի լուրջ լինելը, աւելացրեց նրան իր զանազան ան-
զամեներից կազմուած մի Յանձնաժողով:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 21. Բիթլիսի նիսպատուր Կ. Պօլսի Դեսպանին.
Բիթլիս, 1 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Քրդերը անպատիժ կերպով սպանում և կողոպտում են հայերին 2 հայ
սպանուած են Դիարբէքիւրի վիլայէթում Սիլվան կոչուած վայրում. Մշում
քրդերի հասցրած վէրքերից մեռա հարկահան կապալառու Սոսրովը, Սամ-
սոնում սպանուած է մի հայ, Սարգանէի շրջանում Չասո Բէշարի քրդերը սպա-
նեցին Սիրեակին, Տատիկում—Բակլան գիւղի մօտ, Սէիդ Ալիի քրդերը սպա-
նեցին մի հայ, Ֆէրիի անունով քուրդը, որ Համիդիէ Ալի Աղայի որդին է,
Մշու Ավրանէ գիւղում սպանեց հայ Կոյօ-ին: Քրդերը Միւրէմ գիւղից բշ-
ցին նախիրը, Գէրվիշ Իսկանի քրդերը Ջանէկեան գիւղից նախիրը բշցին
ղէպի Սէրդէ, Նահիէ Սոյիւղօյի քրդերը կոտորածով են սպանում հայերին,
եթէ սրանք չյանձնեն արտերը և չհեռանան: Խիզանէի և Էրուճէի շրջաններում
կազմուել են երեք աւազակային խմբեր, որոնք զինուած լինելով ա՛ն ու զոդի
մէջ են ձգել հայերին: Այդ քրդերը Կիօլէ գիւղից փախցրին 4 հայ, որոնցից
մէկը ազատուեց 25 լիւրայով: Հայերի դուռթիւնը անտանելի է: Թիզանէի
Էրուճէի և Տարիկի շրջաններում նրանք վախենում են տանից: Ղուրս գալ
գաշտեր մշակելու: Էրուճէի քրդերը դաշտեր մշակելու իրաւունքի համար
պահանջում են 100 լիւր, կամ մէկ հայուհի Սարուան գիւղից: Սարուան
գիւղի հայերը Էրուճէի շրջանում քրդերի սպանալիքներից և շարագործու-
թիւններից թւով 72 տուն, հեռացան իրենց ունեցուածքով զէպի Տատիկի
շրջանի Վանիկ գիւղը: որպէս զի այնտեղից զաղթեն Ռուսաստան, բայց
Վանիկ գիւղի զայմադամ պահեց հայերին և նրանցից մեծերին ուղարկեց
Բիթլիսի վալիի մօտ: Տանկական իշխանութիւնը անոյժ է:

(Ստորագր.) Շիրկօ:

№ 22. Կ. Պօլսի դեսպանը Արտարին գործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, 6 մայիսի 1913 թ. (նամակ).

Ես արդէն պատիւ ունեցայ սոյն 23 ապրիլի հեռագրով հաղորդել Ձերդ
Բարձր Գերագանցութեան, որ Հայկական Ազգային ժողովը չընդունեց Սառն
Սորճրդի հրաժարականը, յայտնեց նրան վստահութիւն և աւելացրեց նրան
մի Յանձնաժողով, բաղկացած իր 5 անզամեներից.—համեմալա կերպով քն-
նութեան աննիւր յետագայ վերաբերմունքի ձևը զէպի կառավարութիւնը:
Այս ձևով կազմուած խորհրդակցութիւնը մշակեց մի յիշատակագիր
հայկական վիլայէթների դուռթիւն մասին և ապրիլի 29 (5ին ստիլ) Հայ
Պատրիարքարանի պատգամաւորութիւնը, բաղկացած Պատրիարքից, երկու
եպիսկոպոսից, Սառն Սորճրդի նախագահից և Փոխնախագահից ներկայաց-

րեց այդ յիշատակագիրը Մեծ-Վէզիրին: Պաշտօնական թօմանեան գործակալութիւնն»-ը սպեց այդ այցելութիւնը:

Պատրիարքի Յիշատակագիրը Օսմանեան կառավարութեան ուշադրութիւնն է հրաւիրում սպասուող վտանգալից աղէտի վրայ, որը աւելի ստակալի է լինելու, քան բոլոր նախկինները: Մահմեդականների մէջ համոզումն է տարածուել, որ պետութեանը վերջին ժամանակ հասած բոլոր դժբախտութիւնների պատճառը տեղական քրիստոնեաներն են: Սպանութիւնները, կողոպուտը, բռնի մահմեդականացումը և ամէն տեսակ ճնշումներ հայերի վերաբերմամբ շարունակուած են, իսկ յանցաւորները ոչ թէ միայն չեն պատժուած, այլ նոյն իսկ վարձատրուած են: Որպէս ապացոյց այդ բոլորի, Պատրիարքը առաջ է բերում մի շարք փաստեր. մի քանի մութ անձնաւորութիւններ, որոնք յայտնի են որպէս Ազանայի կոտորածի կազմակերպողներ, նորից հրեացիկ են այդ վիլայէթում: Ազանայի լրագիրները գրգռում են ժողովրդին դէպի քրիստոնեաները: Մի քանի կասկածաւոր անձնաւորութիւններ, որոնք իր ժամանակին յանցաւոր էին ճանաչուած Ազանայի հարցում, սկսել են հաճախ այցելել վալիին: Վանի բանտերում զըտնուում են մօտ 150 հայեր, որոնց մեղադրում են մահմեդականի սպանութեան մէջ, այն ինչ հայ քահանային և ուսուցչին սպանող ոճրագործները արդար են գտնուած և աղատուած: Իշխանութիւնները շատ խիստ կերպով զինուած են: Շատ հայեր, վախենալով կոտորածից, թողնում են իրենց հողերը և հեռանում քաղաքներ: Ի լրումն այս բոլորի, շարունակուած է Յիշատակագիրը, կառավարութիւնը հայկական հողերում հետզհետէ բնակեցնում է այն փախստական մահմեդականներին (մուհաջիրներին), որոնք գալիս են դաշնակիցների նուաճած երկրներէ:

Յիշատակագիրը առանձին եւանդով յարձակուած է տաճիկ դատաւորների և պաշտօնեաների վրայ, ճանձնաւորութիւնները, որոնք առաջ են ընթանում ինչ ընթիմի դադափարներով ու սովորութիւններով և այս պատճառով անընդունակ են կայսրութեան իսկական շահերը և ժամանակի պահանջները հասկանալու: Այդ պաշտօնեաները քրիստոնեաներին համարում են տաճիկական պարտութիւնների իսկական պատճառ և սրանց բնաջնջման մէջ են գտնուած ժողովրդական աղէտների վերացումը: Յիշատակագիրը պահանջում է, որ Մեծ Վէզիրը հրահանգներ հրատարակի, որով պաշտօնեաները անհատական պատասխանատուութեան ենթարկուեն իրենց այն բոլոր ապօրինի գործողութիւնների համար, որ նրանց կողմից նկատուած է և կառավարչական յայտարարութեամբ հերքէ մահմեդականների մէջ հայերի առթիւ տարածուած սխալ կարծիքը:

Վերին աստիճանի բնորոշիչ է այն, որ յիշատակագիրը սահմանափակուած է միմիայն հայերի ծանր գրութեան նկարագրութեամբ և ոչ մի խօսք չի ասում բարենորոգումների մասին: Ըստ գազանի տեղեկութիւնների, այս հանգամանքը շատ անհանգստացրեց Մեծ Վէզիրին: Նա ըմբռնեց այս բանը այն մտքով, որ հայերը լուրջ բարենորոգումներ սպասում են Սերոպայից և բանակցութիւնները Պոսան հետ այդ առթիւ համարում են աւելորդ: Մահմուդ Շէֆկէթ փաշան, լսելով պատգամաւորներին, ինքը յարուցեց բարենորոգումների հարցը, բայց պատգամաւորութիւնը յայտնեց, որ նա լիազօրուած չէ խօսելու նրանց մասին:

Ինչ վերաբերում է հայերի քողարկին, Մեծ Ազգիքը որոշ չափով գտաւ նրան հիմնաւոր Պաշտօնական տեղեկագրից պարզում է, որ Մասնաւոր Շէք-կէթ փաշան չէ ժխտում հայկական վիրայեթներում գոյութիւն ունեցող որոշ անկարգութիւնները և յայտնեց, որ կառավարութիւնը լճակ է անշեղ կերպ պով վերջ դնել ներկայ դրութեան։ Ասկայն, հէկց այդտեղ նա մասնացոյց արաւ, որ չպէտք է բարգաշնել Գոան պարտականութիւնները և յոյս յայտնեց, որ հայերը կաշակցեն կառավարութեան ձեռնարկութիւններին։ Յետոյ Մեծ Ազգիքը խոստացաւ պաշտօնաւորի անկ անտրման պաշտօնեաներին և Հայաստան ուղարկել աւելի ընդունակ և գործունեայ կառավարիչները։ Հերթելով հայերի հատրէին ուղղուած զրպարանութիւնները, Մեծ Ազգիքը ամենադիւրեկան խօսքերով դավեց հայերի քաջարթութիւնները և անձնանշարտութիւնները, որ ջրոյ աւին նրանք սրտեբարզի ժամանակէ ի վեր յայտնու Պատրիարքարանի վերաբերմունքը դէպի նոր իրաւունները արայժմ յայտնի չէ։ Այս օրերս բացուեց Ազգային Ժողովի նոր նիստը, որտեղ Պատրիարքը երկար ճառ արտասանեց, նորին երանելիութիւնը նրան մէջ կրկնում է սովորական ըողոյնները հայերի անկ զրուէեան և ճարտարութեան անգործութեան մասին, որը ճայելով հոկտեմբեր ամսից ի բն տրուած 176 թարրըրներին, յանցաւորներին չի պատժում և հայերից բարի գրածած հոգեբը նրանց չի վիրադարձնում։ Այս գրութիւնը սովակեց Պատրիարքարանին դիմել կառավարութեանը նոր առաջարկութեամբ, որի ճիտեանքների մասին Ժողովին զեկուցում կարգուի մի արտակարգ նիստում։ Ինչ վերաբերում է կառավարական բարենորոգումների ձրադրին և հայկական վիրայեթներում յանձնաժողովներ ուղարկելուն, առայ Պատրիարքը, մենք չգիտենք թէ ինչքան կառավարութեան այդ փորձերը կիրադորուեն և օգտուելու իրենց մեզ համար։ Ընդ իս է, մենք ձրտում ենք սանձակը անձաւի և զօրի անձնանձակիութեան սկզբունքը, բայց մենք պահանջում ենք նրանց համար «Շչւարիտ երաշխատրութիւններ»։

Ազգային Ժողովն արտակարգ նիստը, ուր քննակու են Մեծ Ազգիքի վերջին հաղորդութիւնները, կայանալու է մի շարթեց յետոյ և մ յանձնարմ մարմնում մ խոդում մ զգմամմաւոր զգմա (Ստորագր.) Գիրքս յանմ նստոյ մ ին ժանձակայ ըմադս մ սանապս մտքայն մ զգմամմաւորադար զս մ խոթմաւա զգիրքայտաւալմ տեւորադի զգմա յրս մայարիտրի մա Ն 23. Գեադկանը Ծռանախայում Արտանքին գործոյ Կանարարին.

Փարիզ, 1913 թ. (հեղադր.)

Պիշօնը երէկ յայտնեց ինձ ամենադրական ձեով, որ միանկամայն համակարծիք է Զեղ հետ, նպատակայարմար գտնելով յանձնարարել Ռուսաստանի Ծռանախայի և Անգլիայի դեսպաններին մշտել կօնկրէմ անաշարկութիւններ Փոքր-Ասիայի քարենորոգումների հարցի առթիւ։ Եւ ինչ մ խոդս պա զգմամմաւորմարմնս զմարաք սս) մմա (Ստորագր.) Իղվօյակի.

Ք 24. Բիւնիսի հիպատոսք Ս. Թալի Թեմպանին, մմամմաւորմարմնս Բիւնիսի, 1913 թ. (հեղադր.)

Բաւրղ Մէնէզ-Միւնը, վերադարձնելով նրա բնութիւններից փաստած չ

էրունի շրջանի Սարգսան, Խընձու և Ավին գիւղացիներին, մայիսի 8-ին Խընձու գիւղում սպանեց ասորի քահանային, իսկ Ավին գիւղը մարդիք ուղարկեց սպանելու գիւղապետներին, որոնք բողոքել են Բիթլիսի վալիին: Խընձու և Ավին գիւղերի ասորի բնակչութիւնը փախաւ սարը, իսկ մի մասը Կիւթթիկ գիւղը: Այսօր Խընձու գիւղից 15 ասորիներ բէստ մտան Կայսերական հիւպատոսարան և յարսնեցին, որ զուրս չեն գայ մինչև որ չազատուեն քրդերի շարագործութիւններից: Ավին և Սարսուան գիւղի բնակիչները նոյնպէս մտադիր են ապաստանուել հիւպատոսարանում: Տաճիկ իշխանութիւնը չի գործում և ոյժ չունի երկիրը կառավարելու: Քրիստոնեաների դրութիւնը անել է: Անհրաժեշտ է կախաղան բարձրացնել աւազակ Շելխ Սէլիբ Ալիին, Խիսանցի Կարանլի Մամէշին, Էրունցի Մէխմէդ Էմինին, Չաստ-Բէշարին և նրա եղբայր Ջէօշին Սէրդէլում: Առանց այդ միջոցի վիթխեթի Կանգատութիւնը չի վերականգնուի: Որովհետև տաճիկական կռուավարութիւնը անոյժ է, ուստի հարկաւոր է, որ Ռուսական կառավարութիւնը ձեռք աննէ ուժեղ միջոցներ:

(Ստորագր.) Եիրկով.

№ 25. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց նախարարին.

Կ. Պոլիս, 14/27 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Մեր Բիթլիսի հիւպատոսից ստացած տեղեկութիւնների համաձայն, քրդերը շարունակում են առանց պատժուելու սպանել և կողոպտել հայերին: Երիփօլը յայտնում է հայերի ու ասորիների 7 սպանութիւն գէպքերի և նախիրների քշելու մասին: Հայերի դրութիւնը անտանելի է, իսկ Խիզանի, Էրունի և Տատիկի շրջաններում նրանք վախենում են զուրս գալ իրենց տներից՝ դաշտեր մշակելու համար: Տաճիկ իշխանութիւնը անզօր է Սարսուան գիւղի հայերը, շնորհիւ քրդերի սպանալիքների, թւով 72 տուն հեռացան Տատիկի շրջանը, որ այնտեղից անցնեն Ռուսաստան, բայց շրջանի ղայմադար նրանց թոյլ չի տել:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 26. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց նախարարին.

Կ. Պոլիս, 14/27 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ես Արտաքին գործոց նախարարի ամենալուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրեցի այն բանի վրայ, որ անհրաժեշտ է շուտափոյթ միջոցներ ձեռք աննել վերջ գնուէ քրդական անկարգութիւններին, որոնք կարող են ամենատուր կերպով երևան հանել քրդական և հայկական հարցերը:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 27. Արտաքին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.

Ա. Պետերբուրգ, 16 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ես չեմ յապաղի հրաւիրելու տաճիկաց Դեսպանի լուրջ ուշադրութիւնը

այն հանգամանքի վրայ, որ անհրաժեշտ է վերջ դնել քրդերի անկարգութիւններին և խուսափել վտանգաւոր դէպքերից, ննջադրում եմ, որ պէտք է նոյնպէս ճնշում գործ դնել Դոան վրայ:

(Ստորագր.) Սազօնօվ.

№ 28. Բիթլիսի հիպատոսը Կ. Պօլսի Դեսպանին.
Բիթլիս, 16 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիվ. Խիզանէ գիւղում քրդերը սպանեցին երեք հայերի, Գարգար գիւղում մէկին, Ներվարի շրջանի Բանիջանէ գիւղում սպանուած են չորս և վերաւորուած 4 հայեր, Էրուսի շրջանի Զումէ գիւղում Սալիդ-Ռամօօզլու և դէրվիշ Չանկէ օղլու սպանեցին Ղուկաս անունով հային, որի ականջները կտրատած են, իսկ կաշին քերթիւ են կզակի ուղղութեամբ: Մուսարէյ բուրդը սպանալիքներով, փող և հողեր պահանջելով, ստիպեց Մշոյ Ավգուս գիւղի հայերին փախչել ուրիշ գիւղեր: Դենձու գիւղի ասորի բնակչութեան պաշտպանութեան համար տեղական իշխանութիւնը ոչ մի ազդու միջոց չի ձեռնարկել:

(Ստորագր.) Շիրկօվ.

№ 29. Դեսպանը Տաճատանում Արտարին գործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, 20 մայիսի, 2 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Այցելեցի Արտարին գործոց նախարարին և Մեծ Վէզիրին և հոանդուն ցուցումն արի քրդական անկարգութիւնների առթիւ Վէզիրը պնդում է, որ իբր թէ քրդերի մէջ առհասարակ նկատուած է խմորում, որը անկասկած թողնում է իր ազդեցութիւնը նաև հայ-քրդական յարաբերութիւնների վրայ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 30. Դեսպանը Տաճատանում Արտարին գործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, 20 մայիսի, 2 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Կառավարութեան և Հայոց Պատրիարքարանի յարաբերութիւնները սուր կերպարանք են ստանում: Մայիսի 18 ին Պատրիարքը յանձնեց Մեծ Վէզիրին մի նոր թաքրիբ, կտրականօրէն յայտնելով, որ վերջին յիշատակագրի օրից զրութիւնը վատթարացել է և սպանուած է հայութեան հիմնովին ընտանջման: Կառավարութեան բազմաքանակ խոստումները չեն իրագործուած, այսու Պատրիարքը ստիպուած է դիմել Օսմանեան կառավարութեան և ժողովրդի պատասխանատուութեան զգացմունքին և քաղաքակրթուած աշխարհի գթասրտութեանը, ներկայացնելով թաքրիբը, Պատրիարքը հեռացաւ անմիջապէս, հրաժարուելով Մեծ Վէզերի հետ խօսակցութիւն ունենալուց: Տեղեկանում եմ, որ հայերը համարում են զրութիւնը շատ լուրջ: Նրանց կարծիքով՝ տաճիկ կառավարութիւնը զուցէ և չի ցանկանում կոտորած, բայց երկրում ոչ մի հեղինակութիւն չի վայելում: Բացի այդ, իբր թէ Դուռը վախենում է զրգոել իր դէմ քրդերին, համոզուած լինելով, որ նրանց մէջ

տարածուած է ուսական պրօպագանդա: Այդպիսի պայմաններում աղէտի երեան գալը մօտալուտ է: Միւս կողմից, տաճկական պաշտօնական շրջանները լուրեր են տարածուած մի ինչ որ անզլօ-գերմանական-տաճկական համաձայնութեան մասին, որով բարենորոգումներ մշակուելու են համայն Ասիական Տաճկաստանի համար, այնպէս որ Հայաստանի համար առանձին բարենորոգումներ չեն լինի:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 31. Արտօսին գործոց նախարարը Բերլինի Դեսպանին.

Ս. Պետերբուրգ, 22 մայիսի 1913 թ. (համակ).

Ինչպէս Ձեզ յայտնի է նախընթաց հեռագրական հազորագրութիւններից, ուղարկուած Ձեզ լիտօգրաֆիայով, Լօնդօնի և Փարիզի կարինտների հետ նախնական բանակցութիւններ վարելուց յետոյ, Կ. Պօլսի Կայսերական Դեսպանին յանձնարարուած է՝ Յունասիական և Անգղիական իր կօրէկներէ հետ ի մի մշակել հիմնական սկզբունքներ, որոնցով Երբեակ Համաձայնութեան պետութիւնները ղեկաւարուելու են հայկական հարցում:

Այս սկզբունքներին աւելի նպատակայարմար կլինէր որպէս հիմունք 1895 թւին մշակուած ծրագրը, որը կարելի է փոփոխել համաձայն նոր պարզուած պահանջներին:

Ինչպէս երևում է Լօնդօնի մեր Դեսպանի 21 մայիսի հեռագրից, գերմանական կառավարութիւնը նոյնպէս հետաքրքրուած է այդ հարցով և յարմար է տեսնում ընդունել, որպէս հիմք առաջիկայ բարենորոգումների, 1895 թւի ծրագրերը:

Աչքի առջի բռնենալով այս հանգամանքը, մենք մեր կողմից ցանկալի ենք համարում շտապեցնել Երբեակ Համաձայնութեան պետութիւնների մէջ ընդհանուր ծրագրի սահմանումը, որից յետոյ անհրաժեշտ է գիմել բոլոր պետութիւններին, առաջարկելով մասնակցել այս հարցի քննութեանը: Ընդամին, իհարկէ, ցանկալի է, որ պետութիւնների երկու զանազան խմբերի մէջ ախոյեանութիւնը ըստ հնարաւորութեան վերացուէր:

Եթէ մենք պայմանաւորուած ենք Անգղիայի և Յունասիայի հետ, զրա նպատակն այն է, որ մեր հետագայ գործունէութեան մէջ լիովին յենուենք նրանց աջակցութեան վրայ, իսկ գործի նախաձեռնութիւնը, համաձայն Լօնդօնի Կարինէտի առաջարկութեան, մենք մտադիր ենք պահել մեր ձեռքում:

Ի դէպս, եթէ Դերմանիայի Արտօսքին գործոց Ստառք Սեկրետարը խօսակցութիւն ունենայ Ձեզ հետ այս հարցի մասին, Դուք կարող էք պատասխանել, թէ ինչքան Ձեզ յայտնի է, Պետերբուրգում մեծ հետաքրքրութեամբ հետևում են այն բանին, որ կատարուած է մեր սահմանակից վիլայէթներում, որտեղից եկած այժմեան տեղեկութիւնները խիստ մաշլ գոյներով են նկարագրուած իրերի դրութիւնը: Մեր Դեսպանը Կ. Պօլսում բազմիցս յայտնել է Դուան, որ մի կողմից անհրաժեշտ է կարգաւորման միջոցներ ձեռք առնել՝ եւրօպական Տաճկաստանից Փօքր-Ասիա փոխադրուող մահմեդականների առթիւ, որով հնարաւոր լինի նախազգուշացնել քրիստոնեաների դէմ կատարած բռնութիւնները, իսկ միւս կողմից նոյ առնել՝ սպանութիւններին և նախածանցներին վերջ տալու Իհարկէ, յիշեալ միջոց-

Ներքի նպատակը սնկական չափ է չկատարացնել ասանց ասի էլ ծանր զբաթիւնը Բայց կնիքադրել որ Օսմանեան կառավարութիւնը մեծակ զնու շուկակ կնիքի սեփականգիւր բարեփոխութիւններ ժամելու զձուար և: Այն ինչ, երբեք նակատակ շինելով Բարբաթի շտեմերն, սենք կարծում ենք որ Ռուսաստանը, որպէս Տանկաստանի նախան երկիրը սենեմաւով Պոզկաստան սանեմաւով շրջաններում քաղաքական հայ ընտելութիւն, համաշահ է Տանկաստանի նախ և այլ պատեանով Թոյլ չպիտի տայ, որ մեր սանեմաներում այնպիսի բարդութիւններ առաջ գան, զկար որոնց նա անարբեր Քալ չի կարող:

Կործին սղնելու միակ միջոց այս է, սնեմաւով չի կերպով ժամել բարեմարտութիւն, որով ապաւովն ընտելութիւն համար անդրբութիւն: Իսկ այնպիսի բարեմարտութիւն կիրեն միմիայն այն ժամանակ, երբ կատմանուր այս կամ այն մեզ մեծ պետութիւնների գերակշռութիւնը Անթիլ ինչու Կայսերական կառավարութիւնը մտադիր է զիմի մատիկ ապագայում բոլոր մեծ պետութիւններին, որաջարկելով միանալու կերպով բնութեան նկարակի այս նպատակին ծառայող համապատասխան միջոցները:

Մեր Կովկասեան իշխանութիւնը էր կողմից աշխատում է տարածել էր ինքնազարար ազգայնութիւնը տեղական նախի ապագայութեան հրաշք միջև որ Ռուսաստանը և մեծ պետութիւնների բանակցութիւնները կգերակշռան նրանց համազգրիները համար Տանկաստանում այն բարեմարտութիւնների ներմուծմամբ, որոնց կարիքը սանկանայից զգում են:

Վարչիւնայ կառավարութիւնները յաշտում են է զէպս, եթէ Գերմանայի կողմից այս հարցի առթիւ իրաւակցութեան նարակալուսութիւն նկատուի, կամ եթէ հանգամանքները պահանջն առաջնելու մեր քաղաքայնութիւնները Բերլինի Կարիւնայի նախ:

(Ստորագր) Սազունով:

№ 32 Արարին գործող նախադրարութեան ժամանակաւոր-կառավարիչ փաթիկի, Լոնդոնի Բերլինի, Վենետիկի և Զազի Եւալսմաներին:

Ս. Կաթերբուրգ, 24 մայիսի 1913 թ. (Նեոպոլի):

Անհրաժեշտ է ասանց յետակցելու մեծարկի կարեւոր բարեմարտութեան ընտելութիւնը, որով Շարաւար լինել հաստատել անդրբութիւն Տանկաստանի հայաբնակ գիւղայնութիւնը:

Ռուսաստանը, որպէս Տանկաստանի սանեմաւով պետութիւն, որը Կովկասում ունի քաղաքական հայ ընտելութիւն, համեմատաբար աւելի է շահագրգռում տեղնի խողաղութիւն կայական գիւղայնութիւնը:

Շարժի այս կանգունների, առաջ է գալիս մի հարց, յարմար չեն գտնում արդեօք մեծ պետութիւնները այժմ մշակել իրենալ բարեմարտութեան չիմունքները և միջոցներ որոնել որանց իրագործման համար:

Կայսերական կառավարութիւնը նպատակաւորաբար է տնտեսւմ ընդունելու 1895 թ. ծրարիքը, որպէս բարեմարտութեան ընտելութեան նախ կէտ յաջնելով և փոփոխելով նրան համաձայն նորագոյն պահանջների: Բարեմանեցէք այդ մասին մտերմաբար հարգրել կառավարութեան,

որի մաս Վուք ուղարկուած էք և ստալարիւք, որ համապատասխան
քննադատութիւնը յանձնարարուի 4. Պոլսի Դեսպաններին, որոնք աւելի
մասիկ ծանօթ են տեղական պայմաններին:

(Ստորագր.) Լեռնասով.

№ 33. 4. Պոլսի Դեսպանը Արտարին գործոց նախարարին.

4. Պոլիս, 25 մայիսի, 7 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Բազմից իմացայ, որ նա իրաւունք է ստացել բացառութիւնների մէջ
մտնել ինձ նեա հայկական հարցի առթիւ Ազգիական Դեսպանը, ստանալով
Գրէյի հեռագրի պատճենն Քրիկանունի անունան, իրեն նոյնպէս լիազոր է հա-
մարում սկսել մտքերի փոխանակութիւն: Այս նպատակով նրանց երկուսն
էլ պաշտ են ինձ մտ իրկուշարթի առաւտուան: Եւ իրաւ ցանկայի եւ գրա-
նում, որ նախքան հարցի քննելը բոլոր դեսպանների ներսում մեր երեքիս
մէջ կայանար լիակատար համաձայնութիւն:

(Ստորագր.) Գիրա, 25 մայիսի 1913 թ.

№ 34. Դեսպանը Փանսիսյան Արտարին գործոց նախարարին.

Փարիզ, 26 մայիսի 8, յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Փանսիսյան Կառավարութիւնը համաձայն է 2եր ստալարիւթեան
նեա՝ զբաղուել Տանկաստանի հայարնակ վիլայէթների բարենորոգութեան
հարցով: Համապատասխան հրահանգներ տրուած են 4. Պոլսի Փանսիսյան
Դեսպանին:

(Ստորագր.) Բոզզուլի.

№ 35. Դեսպանը Կիլիկիայի նախարարին.

Քիւրիկ, 28 մայիսի 9, յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ես այցելիցի Եազովին և տեղեկութիւն տւի նրան հայկական հարցի
մասին Եազովը, իր կողմից ունենալով լիւր Տանկաստանի հայերի ծանր
զրութեան մասին, նոյնպէս ցանկայի է զանում նրանց զրութեան բա-
րիւտման համար միջոցներ ևնք անել, բայց նա կասկածում է, որ
Դեսպանների ստալիկայ զբաղմունքները կարողանան շուտօրէի արդիւնքե-
րի հասնել: Յամենայն զէպ Սազովը խոստանաւ լիազորութիւն տալ
Դերմանրայի Դեսպանին՝ սնյապող սկսել անհրաժեշտ բարեփոխութիւնների
հիմունքների քննադատութիւնը միւս դեսպանների նեա միասին:

(Ստորագր.) Սփերեհիվ.

№ 36. Դեսպանը Տանկաստանում Արտարին գործոց նախարարին.

4. Պոլիս, 27 մայիսի 12, յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Մենք Բրիտանիայի Դեսպանը և Փանսիսյան Կառավարմանը

համաձայնուեցին ինձ հետ՝ կազմել Երրեակ Համաձայնութեան Դեսպանատներինց մի Յանձնաժողով—իւրաքանչիւր Դեսպանատնինց ընտրելով մի անդամ: Յանձնաժողովը մշակելու է բարենորոգումները ծրագրեր, հիմնուելով 1880 թ. միջազգային յանձնաժողովի մշակած վիւայէթնիերի օրէնքի, 1895 թ. ծրագրի և 1913 թ. վիւայէթնիերի նոր օրէնքի վրայ: Երբ այդ ծրագրերը կը մշակուի և մեր կողմից հաւանութիւն կգտնի, մենք մտերմարար կառավարկեմք նրան միւս Դեսպաններին:

(Ստորագր.) Գիբս.

№ 37. Դեսպանը Աւստրո-Ունգարիայում Արտաքին գործոց նախարարին.
Վիեննա, 28 մայիսի, 10 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Մարկիդ Պալաւիչինի իրաւունք ստացաւ միւս Դեսպանների հետ միասին մասնակցելու Հայաստանի բարենորոգումների խորհրդակցութիւններին այն պայմանով, որ բարենորոգումները հակասեն Օսմանեան Կայսրութեան անձեռնմխելիութեանը և Սուլթանի հեղինակութեան ու պրէստիժին: Ձեր սկիի խօսքերի համաձայն, Գերմանական Կառավարութիւնը վերաբերմամբ Հայաստանի՝ յայտնեց իր լիակատար համաձայնութիւնը մեր առաջարկութեան:

(Ստորագր.) Ն. Գիբս.

№ 38 Դեսպանը Գերմանիայում Արտաքին գործոց նախարարին.
Բեռլին, 28 մայիսի 10, յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Եագովը դիպլոմատիական ընդունելութեան ժամանակ յայտնեց ինձ, որ Ձեր առաջարկութեանը տւած իր պատասխանի մէջ նա մոռացաւ յիշելու, որ զբարուելով Հայաստանի բարենորոգումների քննադատութեան հարցով, անհրաժեշտ է խստորէն պահպանել Տաճկաստանի ամբողջութեան սկզբունքը, որովհետև այդ բանը ինքք ըստ ինքեան ենթադրում է: Բայց աչքի առջ ունենալով այն որ ուրիշ պետութիւնները մատնանիշ արին յիշեալ սկզբունքի վրայ, այդ պատճառով Գերմանական Կարինետը նոյնպէս իր պարտքն է համարում ընդունելու այդ սկզբունքը, որպէս անհրաժեշտ պայման հայկական հարցի քննադատութեան:

(Ստորագր.) Սվերբեկ.

№ 39. Արտաքին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Ս. Պետերբուրգ, 28 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Որովհետև մեր նախաձեռնութիւնը, ենթադրում ենք, չի կարող այնպատ մնալ Դրան համար ուստի մենք ցանկալի ենք գտնում Ձեր բացարձակ բացատրութիւնը Մեծ Վէզիրի հետ այս հարցի առթիւ:
Գուք կարող էք պարզել նրան մեր նախաձեռնութիւնը Ձեզ յայտնի կըտարատրութիւններով, որոնք բնաւ չեն հակասում մեր անկեղծ ցանկու-

թեան՝ սահմանել լուսազոյն յարաբերութիւններ Տաճկաստանի հետ, հիմնուելով մեր առաջնակարգ ընդհանուր շահերի վրայ, որոնց թւին պատկանում է նաև հայկական հարցի օրինաւոր բարեկարգումը, առանց որի անհնարին կլինէր պահպանել երկու պետութիւնների սահմանակից վայրերում համահասարակ նշանակութիւն ունեցող խաղաղութիւնը: Մեր կարծիքով Տաճկաստանը սրանից ի բաց չունի մի ուրիշ միջոց՝ խուսափելու այն աւելի ընդհանուր բնոյթ կրող ծանր պահանջներէ, որոնց չհնք համակրում և մենք: Այժմեանից միմիայն Տաճկաստանից է կախուած սերտ կապերով միանալ Ռուսաստանի հետ:

(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 40. Դեսպանը Դերմանիայում՝ Արտաքին գործոց նախարարին.
Բեռլին, 29 մայիսի, 11 յունիսի 1913 թ. (նամակ).

Ի լրումն 28 մայիսի, 10 յունիսի իմ հեռագրի, պարտք եմ համարում յայտնել Ձեզ Ստատու-Սեկրետարի արած ընդդիմախօսութիւնների մասին, երբ նա համաձայնուեց լիազօրելու Կ. Պօլի Գերմանական Դեսպանին—սկզբի առանց լիտաձգման հայ ժողովրդի դրութեանը վերաբերող բարեփոխութիւնների քննադատութիւնը ի մի իր կօլլէգներին, նմանապէս և այն անբաւականութեան, կամ աւելի ճիշտ ասած, զարմանքի մասին, որ այստեղ առաջ է բերել Ձեր առաջարկութիւնը:

Ստատու-Սեկրետարը ակնյայտի անբաւական է, որ Կայսերական Կառավարութիւնը, վերցնելով իր վրայ այս հարցի նախաձեռնութիւնը, նախազգուշացրել է Գերմանիայի ձեռնարկման պատրաստականութիւնը:

Հատրդելով ինձ Բերլինում ստացուած վրդովեցուցիչ լուրերի մասին, որոնց ճշմարտութիւնը, սակայն, հաստատում է ոչ միշտ, Եագովը նկատեց որ բարենորոգումների հարցը նրան թոււմ է շատ փափուկ (délicat):

Նրա կարծիքով հայերը իրենք յաճախ ցոյց են տալիս զայրացուցիչ արարմունք: Բացի այդ, նրանք կազմում են բնակչութեան միայն անշան մեծամասնութիւնը և պաշտպանելով նրանց, մեծ պետութիւնները չպիտի մոռանան նաև քրդերի շահերը:

Դրանից ի բաց, սոսց Եագովը, անցեալի ղէպքերը հիմք են տալիս մեզ կասկածելու, որ Դեսպանների զբաղմունքները կարողանան արգասաւոր հետևանքներ ունենալ:

Ձնայելով այդ բոլոր առարկութիւններին, որոնց ես պատասխանեցի, Ստատու-Սեկրետարը, ինչպէս այդ մասին տեղեկացրի Ձեզ գաղտնի հեռագրով, խոստացաւ յանձնարարել Վազնհային՝ անյապաղ սկսել սոյն հարցի առթիւ մտքերի փոխանակութիւն իր կօլլէգների հետ: Միաժամանակ նա նկատեց, որ դեսպանների ժողովը, նրա կարծիքով, Բ. Դոան վերաբերմամբ չի կարող ունենալ վերջնական դատարանի նշանակութիւն, ընդհակառակ՝ Տաճկաստանին որոշ իրաւունք պիտի տրուի մասնակցելու բարենորոգումներին:

Գերմանական մամուլի մեծամասնութիւնը շարունակում է զբաղուել հայկական հարցով, մեղադրելով Ռուսաստանին եսական ձգտումների մէջ, որոնք ուղղուած են ղէպի բոլոր տաճկական սահմանակից վիլայէթներին զբա.

ուսմը, նորն իսկ ամբողջ Փոքր-Ասիայի նւաճումը: Մամուրը խորհուրդ է տալիս Աւրոսային ոչ թէ միայն լուրջ կերպով զբաղուի բարենորոգումների հարցով, այլ և նպաստել նրանց իրագործմանը:

(Ատորազք.) Սպիրբեկ:

Ատորազքի քիմիանուսու ինժեներական ասպետ Ս. Պրտապին գործոց նախարարը Դեպքանին Տանկատախում:

Ս. Պետերբուրգ, 29 մայիսի 1913 (հեռագիր):

խոսքով (գրադրում)

Ի նպաստ հրեք պետութիւնների համերաշխ զործունէութեան, Դուք լիազօրէք որոշել ժամանակ, երբ յարմար կզանէք Դոան հետ բացատրութիւնների մէջ մանկը:

(Գնում) Գ ԸԹԸ Կապուր 11 (Ատորազք.) Սագօնով:

Ատորազքի քիմիանուսու ինժեներական ասպետ Ս. Պրտապին գործոց նախարարը Դեպքանին Տանկատախում:

№ 12. Արտաքին գործոց նախարարը Դեպքանին Տանկատախում:

Ս. Պետերբուրգ, 29 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր):

Մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն, Աւստրիան և Դերմանիան աշխատում են, որ տաճկական ներկայացուցիչն էլ մասնակցի խորհրդակցութիւններին 4. Պօլսի գերմանական Դեպքանին յանձնարարուած է նախազգուշացնել Մեծ Ազգերին մեր նախաձեռնութեան մասին:

(Ստորագր.) Սագօնով:

Ատորազքի քիմիանուսու ինժեներական ասպետ Ս. Պրտապին գործոց նախարարը Դեպքանին Տանկատախում:

№ 13. Դեպքանը Տանկատախում Արտաքին գործոց նախարարին:

Կ. Պօլսի, 30 մայիսի 12 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր):

Հայկական բարենորոգումներ:

Երբեմն Դաշնագրութեան ներկայացուցիչները արդէն ստացել են համաձայն հրահանգներ Այս ասթիւ նրանց իրաւունք է արուած յարաբերութիւնների մէջ մանկ իրենց ընկերների հետ, պայմանով. 1) չխախտել Սուլթանի վեհապետական իրաւունքները, 2) բարենորոգումների քննադատմանը մասնակցում է նաև տաճկական ներկայացուցիչը: Այդպիսի մասնակցութիւն անհրաժեշտ կարող է լինել հայկական վիլայէթների ապագայ հիմնական կանոնադրութեան մանրամասն քննութեան ժամանակ, Բայց այժմ թուած է ինձ, որ նա միայն կիսանդարի բարենորոգումների ծրագրի նախնական մշակման գործին, ինչպէս նաև այն նազազայն պահանջներին, որ մեծ պետութիւնները անաջարկելու են Դոան:

(Ատորազք.) Գրք:

Ատորազքի քիմիանուսու ինժեներական ասպետ Ս. Պրտապին գործոց նախարարը Դեպքանին Տանկատախում:

№ 44. Արտարին գործոց Նախարարը Դեպակներին Զրամսխայում, Անգրիայում, Դերմանիայում, Աստորո-Ռեզարիայում, Ռուսիայում և Տանկաստանում.

Մ. Պետրբուրգ, 30 մայիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ես Գերմանական Դեպակնի ուշադրութիւնը հրահրեցի այն համագամանքի վրայ, որ վերին աստիճանի անցանկալի է թոյլատրել տանկական ներկայացչի մասնակցութիւնը Գետտանների ասպիկայ խորհրդակցութիւններին մէջ Գ. Պոլսում. նրա ներկայութիւնը կեզզի գործու Իսկ հայկական վիլայէթները գրութիւնը այնպէս է, որ յետաձգումների համարել չի կարող: Տանկաստանի ներկայացչի մասնակցութեան լուրը միայն խոր թափուտեան առջ կբերի հայերի մէջ, այն ինչ մեր նախաձեռնութիւնը, հետու լինելով որևէ շահատրական ձգտումներից, նպատակ է դրել իրեն միայն ժողովրդի խաղաղութիւնը: Մենք կարծում ենք, որ այս հարցում բոլոր պետութիւնները համամիտ են և նրանց միահամուռ մշակած բարենորոգումները չեն կարող չաղղել տանկական կառավարութեան վրայ:

(Մտորագր.) Սազոնով.

№ 45. Դեպակը Ռուսիայում Արտարին գործոց Նախարարին. Հոսով, 30 մայիսի 12 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Համաձայն Արտարին գործոց Նախարարի հազորդագրութեան, Իտալիան մասնակցելու է հայկական բարենորոգումների հարցի խորհրդակցութեանը՝ պայմանով, որ տանկական պատգամատրներին էլ թոյլատրուի մասնակցել և ծրագրող բարենորոգումները շխախտն Ասիական Տանկաստանի տերրիտորիալ ամբողջութիւնը, որի պահպանութիւնը համապատասխանում է Իտալական Կառավարութեան շահերին:

(Մտորագր.) Կրուպնիկի.

№ 46. Դեպակը Տանկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պոլսի 1 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Մեծ վէզերը մտերմական ձևով ինձ հաղորդեց, թէ նա իմացել է, որ մենք առաջադրում ենք յարուցել հայկական հարցը և յանձնել նրան միջազգային յանձնաժողովի քննութեանը, ևս կրկին է յայտնում, որ մեր այդ նախաձեռնութիւնը միայն կամրապնդի հասարակութեան անվտանգութիւնը դէպի մեզ և այդ պատճառով հարց է տալիս իրեն, արդեօք աւելի զգուշութիւն չէր լինի չյարուցել յիշեալ հարցը, հարաւարութիւն տալով Դոանը անկախօրէն իրագործել իր մշակած բարենորոգումների ծրագրերը: Ես հարցրի Սայիդ Սալիմին, ձեռնից է նա իմացել մեր նախաձեռնութեան մասին, ևս մի փոքր ընդմիջումից յետոյ յայտնեց ինձ, որ լսել է տանկական դեպուտաններից մէկից: Այն ժամանակ ես յիշեցրի, որ վերջին ամիսների ընթացքում բաւիցս անգամ ես հրաւիրել եմ նրա լուրջ ուշադրութիւնը իրերի գրութեան վրայ Հայաստանում և չնայելով այդ բանին, իմ դժուր

ները ոչ մի հետևանք չեն ունեցել, իսկ դրութիւնը Անատոլիայում օր ըստ օրէ վատթարանում է: Լիովին համոզուած լինելով, որ Տաճկաստանին վտանգ է սպառնում, մենք անհրաժեշտ ենք գտնում նրան օգնութեան գալու, ցոյց տալով միակ միջոց՝ ապահովել մեզ հարեան վիլայէթներում խաղաղութիւն, որ կարեոր է ինչպէս Տաճկաստանի, նոյնպէս և մեր շահերի համար: Մեր այդ նախաձեռնութիւնը, նպատակ չունենալով խախտելու Մուսթանի վեհապետական իրաւունքները, լի է բարեկամութեամբ դէպի Տաճկաստանը և այդ պատճառով Տաճկաստանը պէտք է ցոյց տայ մեզ այս հարցում իրակատար աջակցութիւն: Սաիդ Խալիմը յայտնեց, որ նա յոյս ունի մի ուրիշ անգամ վերագտնալու դէպի յարուցուած հարցերը մեր ապագայ մտերմական խօսակցութիւնների ժամանակ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 47. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, ³/₁₀ յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Այստեղ ժամանող դերմանական արևալազէտ դօքտօր Լէպսիուսը այցելեց Հայոց Պատրիարքին և հաւաստիացրեց Նորին Երանելիութեան, որ գերմանական ղեկավար շրջաններում վերին աստիճանի լաւ են տրամադրուած դէպի հայերը: Համաձայն իր կառավարութեան հրամանի, Լէպսիուսը ճապարհորդութիւն է կատարելու Հայաստանում:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 48. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, ⁴/₁₇ յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Հայկական բարենորոգումներ:

Ես յանձնարարեցի Դեսպանատան Առաջին Դրագօմանին մշակել բարենորոգումների նախնական ծրագիրը Հայաստանի համար, ղեկավարուելով գլխաւորապէս 1880 և 1895 թ.թ. ծրագիրներով: Մանղէլշտամի ծրագիրը այսօր քննութեան առնուոց երբեակ Համաձայնութեան Դեսպանների կողմից և ընդունուոց չնչին փոփոխութիւններով: Բարենորոգումների քննադատութիւնը բոլոր մեծ պետութիւնների ղեսպանների խորհրդակցութեան մէջ ուշանում է այն պատճառով, որ Մեծ Բրիտանիայի Դեսպանը դեռ ևս հրահանգներ չի ստացել: Ընդամին խիստ ցանկալի է երբեակ Դաշնագրութեան ղեսպանների հրահանգների փոփոխումը այն մտքով, որ տաճիկներին թոյլ չտրուի մասնակցելու վեց ղեսպանների նախնական ծրագրի մշակմանը:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 49. Դեսպանը Գերմանիայում Արտարին գործոց նախարարին.
Բերլին, ⁶/₁₀ յունիսի 1913 թ. (նամակ).

Ի լրումն իմ 29 մայիսի 11 յունիսի մտերմական նամակի, պատիւ ու

նեմ ընդամին ուղարկելու Ստատու-Սեկրետարից 30 մայիսի, — 12 յունիսի ստացած գրութեան իսկականը, որի մէջ պ. Եազովը անհրաժեշտ է գտնուեմ հայկական վիլայէթներէ բարենորոգումներէ և նրանց իրագործման հարցի ըննադատութեան ժամանակ խուսափել այն ամէն ինչից, որ կարող է հակասել ինչպէս Սուլթանի վեհապետական իրաւունքին, նոյնպէս և Տաճկական Կայսրութեան հողային ամբողջութեան սկզբունքին:

(Ստորագր.) Սվերբեեվ.

Յաւելուեմ. Ստատու-Սեկրետար Ֆօն-Եազովի գրութիւնը.

(Թարգմանութիւն).

Հաղար անգամ շնորհակալ եմ Ձեզանից հայկական հարցի առթիւ ժողովական գրութիւն ուղարկելու համար:

Ինչպէս պարզուեմ է, մեր դաշնակիցները աւելացրին, կամ կաւելացնեն իրենց պատասխանին, որ անհրաժեշտ է խուսափել ամեն մի հանգամանքից, որ կխախտէր Տաճկաստանի ամբողջութիւնը, կամ Սուլթանի վեհապետութիւնը:

№ 50. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 8 յունիսի 1913 թ. (նամակ).

Պատիւ ունեմ ուղարկելու Ձերզ Բարձր Դերազանցութեանը Հայաստանի բարենորոգումներէ նախածրագիրը (Avant-Projet), որ մշակեց իմ յանձնարարութեամբ մեր Դեսպանատան Առաջի Դրագոման Ստ. Սօլ. Մանդէլշտամը: Համաձայն իմ ցուցումներէ, որպէս հիմք այդ աշխատութեան ծառայել են 1895 թւի երեք դեսպանների յիշատակագիրը և ծրագիրը, 1895 թւի 20 հոկտեմբերի Սուլթանի հրովարտակը, 1880 թւի Եւրոպական Յանձնաժողովի օրինագիծը և Լիբանանի Արձանագրութիւնը ու Կանոնադրութիւնը:

Պ. Մանդէլշտամը նախածրագիրը ներկայացրեց նախապատրաստական յանձնաժողովին, բաղկացած Երրեակ Համաձայնութեան Դեսպանատների ներկայացուցիչներից, Մանդէլշտամից, Մեծն-Բրիտանիայի Դեսպանատան Առաջին Դրագոման պ. Ֆիցմօրիսից և Ֆրանսիայի Դեսպանատան Բարտուղար Կոմս Սէն-Քանտէնից: Բննելով նախածրագիրը, նախապատրաստական յանձնաժողովը միացաւ նրա կանոնադրութիւններին հետ:

Իրանից յետոյ նախածրագիրը ըննուեց Երրեակ Համաձայնութեան պետութիւնների Դեսպանների կողմից: Սէր Ջէրալդ Լօւրդէր և պ. Բօպպ միանգամայն հաւանութիւն տւին ծրագրին, մտցնելով նրա մէջ մի քանի ջնչին փոփոխութիւններ:

Այսպիսով իմ, Ֆրանսիական ու Անգղիական Ընկերներիս մէջ տիրուեմ է լիակատար միաձայնութիւն այն հիմնական սկզբունքների առթիւ, որոնցով հարկաւոր է ղեկավարուել հայկական հարցում: Ամենամօտիկ ապագայում ես մտադիր եմ ծրագիրը ներկայացնել մեծ պետութիւնների ղեպաւանների խորհրդակցութեանը, եթէ նրանք կտանան համապատասխան պատուէրներ: Ինչպէս ես արդէն պատիւ ունեցայ Ձեզ յայտնելու, Մեծն-Բրիտանիայի Դեսպանը առ այժմս հրահանգ չի ստացել: Ինչ վերաբերուեմ է Երրեակ Դաշնագրութեան ներկայացուցիչներին, նրանց ստացած հրա-

հանգնելի բովանդակութիւնը արդէն յայտնի է Ձերդ Բարձր Գերագանցութեանը իմ 30 մայիսի հետազոտից:

(Ստորագր.) Գիրս,

Յաւելուձն.

(Թարգմանութիւն).

8 յունիսի 1913 թ.

Նախածրագիր ըսրննորոգումների, որ պիտի ներմուծուին Անատոլիայում—մշակուած կայսրական Ռուսական Կ. Պօլսի Դեսպանատան Առաջին Դրագօման պ. Ա. Մանդէլշտամի կողմից:

Փոսնսիայի, Մեծ-Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Դեսպանների Յիշատակագիր, վերաբերմամբ բարենորոգութեան (1895 թ. մարտ—ապրիլ):

Վարչական ըսրննորոգումների ծրագիր, որ պիտի ներմուծուին հայկական վիլայէթներում, մշակուած Ֆոսնսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի Դեսպանների կողմից (1895 թ. մարտ—ապրիլ):

Բարենորոգումների հրովարտակ Հայաստանի համար, տրուած 1895 թ. հոկտեմբեր 20, յայտարարուած Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի կողմից:

Լիբանանին վերաբերեալ արձանագրութիւններ և որոշումներ:

I.

1. Վեց վիլայէթներից, — Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբէքիլ, Պարբերդ, Սիվազ կազմուելու է մի նահանգ, բացառութեամբ որոշ մասերի, որ դառնում են սահմանաձայրերում, որպիսիք են Հէքքիարին, Սիդրտի, Բիշերիկի և Մայաթիայի հարաւային մասը և Սիվազի հիւսիս-արեւմտեան մասը:

2. Նահանգը պարունակելու է իր մէջ հետեւել վարչական բաժանմունքները. 1) Սանջակ, 2) Կազա, 3) Նահիլ:

3. Վարչական բաժանումների սահմանումը կատարուելու է այնպէս, որ նրանց մէջ հղած միտասակ ազգերը խմբուած լինեն ըստ հնարաւորութեան ի միջ:

(Համեմատ. 1895 երեք դեսպ. յիշատակագրի I կէտը, 1895 թ. դեսպ. ծրագրի 7-րդ յօդ.)

II.

Հայկական նահանգի նահանգապետը (Վալի Ումումի) կլինի տանկահպատակ քրիստոնեայ, կամ առաւելապէս եւրոպացի, նշանակուած Նորին Մեծութեան Սուլթանի կողմից 5 տարուայ ժամանակով՝ համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների:

(Տես Բիթլիսի դաշնագրի 17-րդ յօդ., 1896 թ. Կրիտի կանոնադրութեան 1 յօդ., Լիբանանի Արձանագրութիւնները և կանոնադրութիւնները, 1895 թ. երեք դեսպանների յիշատակագրի 2 և 7 յօդ., նախարան Հայաստանի բարենորոգումների հրովարտակի, տրուած 1895 թ. հոկտեմբ. 20.—կէտ 1-ին):

III.

1. Ընդհանուր նահանգապետը համարուում է նահանգի գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչ: Նա նշանակուում է արձակուում է նահանգի բոլոր վարչական պաշտօնեաներին, առանց մի սրբիցէ բացառութեան: Նմանապէս նա է նշանակուում նահանգի բոլոր դատաւորներին:

2. Ոստիկանական և ժանդարմական ուժերը ենթարկուում են Ընդհանուր նահանգապետի անմիջական իշխանութեան:

3. Համաձայն Ընդհանուր նահանգապետի պահանջի զինուորական ուժերը պէտք է արուեն նրա կարգադրութեան տակ՝ նահանգում կարգ պաշտպանելու համար:

(Տես 1864 թ.ի Լիբանանի կանոնադրութեան 1. կ., 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի ծրագրի 27, 32 և 44 յօդուածները, 1913 թ. վիլայէթի վարչութեան օրէնքի 20, 25 և 26 բղ յօդ.)

IV.

Ընդհանուր նահանգապետին կից լինելու վարչական Խորհուրդ, որ ունենալու է խորհրդակցական բնոյթ, կազմուած.

ա) նահանգի վարչութեան զանազան ղեկարտամենաների կառավարիչներէց,

բ) զանազան կրօնական համայնքներին ներկայացուցիչներէց, գ) եւրոպական տեխնիքական խորհրդականներէց, որ գտնուում են կայսերական կառավարութեան ծառայութեան մէջ, որ պէս ղեկարտամենաների վարչութեան ներկայացուցիչներէ օգնական,

դ) 6 խորհրդականներէց (3 մահմեդական և 3 քրիստոնեայ), ընտրուած նահանգական ժողովից, սրա անդամներէ կազմից:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 49 յօդ., 1913 թ. վիլայէթներէ վարչութեան օրէնքի 62 յօդ. 1895 թ. 20 հոկտեմբերի հրովարտակի 6. բղ յօդ.)

V.

1. Նահանգական ժողովը կազմուելու է մահմեդականներէց և քրիստոնեաներէց հաւասար թւով:

2. Նահանգական ժողովի անդամները ընտրուում են զազանի քուէարկութեամբ կազաներում այն ընտրողական ժողովներէ կողմից, որ կազմուում են այս նպատակի համար:

3. Տեղերի քանակը, որ յատկացուելու են նահանգի զանազան մահմեդական և քրիստոնեայ ազգութիւններին, իւրաքանչիւր կազայի համար որոշուելու է առանձին: Այդ քանակը պիտի համեմատական լինի իւրաքանչիւր կազայի բնակչութեան հետ, ինչքան որ դա չէր հակասի այս յօդուածի առաջին պարագրաֆին:

(Տես 1861 թ. յունիս 9-ի Լիբանանի Արձանագրութեան և Կանոնա-

դրութեան 2-րդ յօդ., 1895 թ. երեք դեպքանների 3-րդ յօդ. 5-րդ §., 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 62 յօդ., 1913 թ. օրէնքի 103-րդ յօդուածը:

VI.

1. Նահանգական ժողովը ընտրուում է հինգամեայ ժամանակով և գումարուում է տարին մի անգամ երկամսեայ սովորական նիստի համար: Այդ նիստը կարող է երկարել Ընդհանուր Նահանգապետի կողմից:

2. Ժողովը կարող է գումարուել արտակարգ նիստերի համար Ընդհ. Նահանգապետի կողմից նրա սեփական նախաձեռնութեամբ, կամ ժողովի անդամների $\frac{2}{3}$ -ի պահանջով:

3. Ընդհանուր Նահանգապետը իրաւունք ունի արձակելու Նահանգական ժողովը: Այս դէպքում ընտրողները պիտի հրաւիրուեն երկու ամսուայ ընթացքում և նոր ժողովը պիտի գումարուի չորսամսուայ ժամանակամիջոցում սկսած արձակման հրովարտակի յայտարարման օրից:

4. Ժողովի գումարման և արձակման հրովարտակները հրատարակուում են Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի անունից:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 73—75 յօդ. և 1913 թ. վիլայէթների օրէնքի 111—115 և 125 յօդ.)

VII.

1. Նահանգական ժողովը օրէնսդրական է համարուում նահանգի շահերին վերաբերող հարցերում:

2. Նահանգական ժողովի օրէնսդրական և բնիզէտային իրաւասութիւնը ոչ մի դէպքում պակաս չի լինելու այն իրաւասութիւնից, որ նախատեսուած էր 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 82—93 ռդ յօդուածներից:

3. Ընդունուած օրէնքները ներկայացուում են Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի հաստատմանը: Այս հաստատումը պէտք է արուի կամ մերժուի երկու ամսուայ ընթացքում: Յիշեալ ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ, կոտակարութեան լուսիւնը կընդունուի որպէս հաստատում:

(Տես 1880 Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի 82—93 յօդուածները, 1913 թ. վիլայէթների վարչութեան օրէնքի 123, 124, 128—135 յօդուածները):

VIII.

1. Սանջակների վարչական խորհրդներում նախագահուում են մութասարիֆները: Խորհուրդները կազմուում են սանջակի վարչութեան զանազան մասերի պետերից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից և վեց անդամներից (3 մահմեդական, 3 քրիստոնեայ), որոնք ընտրուում են կազայի վարչական խորհրդներից:

2. Կազաների վարչական խորհրդներում նախագահուում են զայմազանները: Այդ խորհուրդները կազմուած են կազայի վարչութեան զանազան մասերի պետերից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից և չորս անդամներից (2 մահմեդական և 2 քրիստոնեայ), որոնք ընտրուում են նահիլի խորհրդներից:

3. Այդ խորհրդների իրաւասութիւնը սրոշուում է համաձայն Եւրոպա-

կան Յանձնաժողովի մշակած ծրագրի 115—116 և 139, 140 յօդուածներն
(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձն. ծրագրի 114, 115, 116, 138, 139 և 140
յօդուածները, 1895 թ. 20 հոկտեմբերի Հրովարտակի 6 յօդ. և 1913 թ.
օրէնքի 62, 63, 64, և 65 յօդուածները):

IX.

1. Իւրաքանչիւր նահիէի (համայնքի) սահմանները ըստ հնարաւորու-
թեան կորոշուեն այնպէս, որ մի ազգին պատկանեալ գիւղերը միացուեն
մի նահիէում:

Իւրաքանչիւր նահիէ կառավարուելու է մուղիբով, որին կից կլինի
ժողովրդի կողմից ընտրուած խորհուրդ, կազմուած ոչ պակաս 4-ից և ոչ
աւել 8 անդամներից: Այդ խորհուրդը իր կողմից ընտրում է մուղիբին և
նրա օգնականին: Մուղիբը պատկանելու է այն ցեղական խմբին, որ
կազմում է բնակչութեան մեծամասնութիւնը, իսկ նրա օգնականը — միւս
խմբին:

3. Այն նահիէում, ուր բնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը
ունենալու է խորհրդում ներկայացուցիչ համաձայն իր քանակի, պայմանով
որ նահիէն ամենասակաւը բաղկացած լինի 25 անից:

4. Նահիէի խորհրդի իրաւասութիւնը որոշուում է համաձայն 1880 թ.
Եւրոպ. Յանձնաժողովի կողմից մշակուած ծրագրի 162—168 յօդուածները
իմաստի:

(Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձն. ծրագրի 161—168 յօդուածները, 1895 թ.
Երեք դեպքանների մշակած բարենորոգումների ծրագրի 7, 8 և 9 յօդ.,
1895 թ. հոկտեմբ. 20 Հրովարտակի 7, 8 և 9 յօդ.):

X.

1 Իւրաքանչիւր նահիէն ունի Ընդհանուր Նահանգապետից նշա-
նակուած հաշտարար դատաւոր. որ ընտրուում է նահիէի բնակչութեան մե-
ծամասնութեան դաւանութիւնից: Բացի այդ, իւրաքանչիւր կազմի գլխա-
ւոր քաղաքում կայ հաշտարար դատաւոր:

2. Հաշտարար դատաւորի իրաւասութեանն են պատկանում:

1.⁰ Քրէական մասում՝ առանց ապպելացիայի այն յանցանքները,
որոնց համար որոշուած են ոստիկանական պատիժներ և հանդերձ ապպելա-
ցիայի այն յանցանքները, որոնց համար որոշուած է զրամական տուգանք
ոչ աւել քան 500 պիաստր, կամ բանտ ոչ աւել 3 ամիսից:

2.⁰ Քաղաքական մասում՝ առանց ապպելացիայի բոլոր անձնական
պահանջները — քաղաքական կամ առեւտրական, քանակութեամբ ոչ աւել
1000 պիաստրից և հանդերձ ապպելացիայի նոյն պահանջները քանակու-
թեամբ 5000 պիաստրից ոչ աւել:

3.⁰ Հաշտարար դատաւորին իրաւունք է տրուած համոզել կողմերին
հաշտուելու: Նա կողմերի ցանկութեամբ կարող է նշանակել միջնորդ դա-
տաւորներ այնպիսի գործերի վճռման համար, որոնց քանակը 5000
պիաստրից էլ թէկուզ աւել լինի: Եթէ գործը վճռուելու է միջնորդ դա-
տարանով, կողմերը հրաժարուում են ապպելացիայի մի որևէ իրաւունքից:

4. Սանջակի դատաւորները բաղկանալու են միմիայն քաղաքական բաժնից, կազմուած նախագահից և Ընդհանուր Նահանգապետի կողմից նշանակուած երկու գիւղումաւոր դատաւորներից (որոնցից մէկը մասնիղական է, իսկ միւսը քրիստոնեայ), Սանջակի դատարանները առաջին ինստանցիայում քննում են 5000 պիաստրից աւել արժողութիւն ունեցող քաղաքական կամ աւետրական խնդիրներ, իսկ ապպիլացիոյ նայում են հաշտարար դատաւորների վճիռները վերաքերմամբ քաղաքական կամ աւետրական գործերի:

5. Սանջակի դատարանների քրէական բաժանմունքները փոխարինուած են քրէական շրջիկ դատարաններով: Այս քրէական դատարանները բաղկացած են նախագահող դատաւորից, որ ընտրուած է ապպիլացիոն պալատից և որին ենթարկուած է սանջակի դատարանը ու նոյն պալատի կողմից սանջակի հաշտարար դատաւորների միջոցով նշանակուած երկու անդամներից, որոնցից մէկը կլինի մասնիղական, իսկ միւսը քրիստոնեայ:

6. Քրէական դատարանը սնենալու է իր նիստերը հերթով բոլոր այն կազաներում, ուր նրա ներկայութիւնը կհամարուի անհրաժեշտ:

7. Իւրաքանչիւր կալայի մէջ կլինի դատաստանական քննիչ Ժամանակով կազա, քրէական դատարանի նախագահը դատաստանական քննիչից պահանջում է ներկայացնել իրեն այն գործերը, որ պահանջում են շուտափոյթ քննութիւն, նաև այն գործերը, որոնց առթիւ քննութիւնը դեռ ևս կատարուած է: Եթէ վերջիններիս վերաքերմամբ նա նկատում է մի որևէ ազդրինութիւն կամ ձգձգում, այն ժամանակ նա պարտաւոր է այդ մասին ղեկուցել ապպիլացիոն պալատի նախագահին:

8. Քրէական դատարանը քննում է ապպիլացիոն կարգով հաշտարար դատաւորների յանցավճիռների վրայ տրուած բողոքները: Առաջին և վերջին ինստանցիայում նա քննում է այն ոճրազորութիւնները և յանցազորութիւնները, որոնց համար որոշուած է դրամական տուգանք աւել քան 500 պիաստր, կամ բանտ աւել քան 3 ամսով:

9. Ապպիլացիոն դատաւորների թիւը պիտի լինի ոչ պակաս քան 6: Իւրաքանչիւր ապպիլացիոն դատարան բաղկացած է Ընդհ. Նահանգապետի կողմից նշանակուած գիւղումաւոր նախագահից և պալատների այնպիսի քանակից, որը բաւական է համարուած ինչպէս քաղաքական գործերի վճռման համար, որոնց առթիւ տրուած են ապպիլացիոն բողոքներ, նոյնպէս և քրէական դատարանների նախագահ նշանակելու համար: Ապպիլացիոն դատարանի ատենը բաղկացած է երկու անդամներից և նախագահից: Բացի այդ նրա կազմում կան ընդհանուր դատախազ և բաւականին քանակութեամբ դատախազեր և դատախազերի օգնականներ:

10. Աւետրական դատարանները հիմնուելու են այնտեղ, ուր նրանց մէջ կարիք կլինի Այն վայրերում, ուր նրանք կգործեն, քաղաքական դատարանները աւետրական գործերի քննութեամբ չեն զբաղուելու:

11. Շերիի (հոգևոր) դատարանների իրաւասութիւնը որոշուելու է պարզօրէն և Ընդհ. Նահանգապետը հսկելու է, որ սրանք նոյն շրջանի ուրիշ դատաւորների գործերին միջամուխ չլինեն: Շերիի դատաւորներին արգելուած է միաժամանակ լինել նախագահ կամ անդամ Նահանգի ուրիշ դատարանների:

XI.

1. Հիմնում են նահանգական, ոստիկանական և ժանդարմերիայի մարմիններ: Սրանց կէս մասը կազմում են նահանգի բնակչութեան մասնագրական ներկայացուցիչները, կէս մասը քրիստոնեայ ներկայացուցիչները:

2. Սոյն մարմինների կազմակերպումը և նրանց բարձր ղեկավարութիւնը յատկացւում է առնկական ծառայութեան մէջ մտնող եւրոպացի սպաներին:

3. Նահիւում ներմուծում է զիւղապահակների պաշտօնը: Պահակները նշանակւում են նահիւի խորհրդների կողմից և ենթակայ են մուդիրին:

(Տես 1895 թ. երեք ղեկավանների բարենորոգումների ծրագրի 18—21 և 1895 թ. հոկտեմբեր 20 Հրովարտակի 24 յօդ.)

XII.

1. Նահանգում բնակեող զօրքերը այնտեղ են կատարում խաղաղ ժամանակ իրենց զինուորական ծառայութիւնը:

2. Քրդական թեթև և հեծելազօր (նախկին համիրիէն) արձակուելու է: (Տես 1895 թ. երեք ղեկավանների ծրագրի 25 յօդ. և 1895 թ. հոկտեմբեր 20 Հրովարտակի 28 յօդ.)

XIII.

1. Նահանգի վարչութեան և դատարանների պաշտօնեաները հաւասար թւով ընտրւում են մահմեդականներից և քրիստոնեաներից:

2. Սանջակների (մութասարիֆների) և կազանների (ղայմաղամների) կառավարիչները պաշտօնների դատարարման ժամանակ պէտք է աչքի առաջ ունենալ ինչպէս զանազան ցեղական խմբերի քանակը, նոյնպէս և նրանց անուսական շահերը նշանակութիւնը:

(Տես 1895 թ. 20 հոկտեմբերի Հրովարտակի 5-րդ յօդուածը):

XIV.

Միմիայն նստակեաց բնակչութիւնը իրաւունք ունի ընտրելու և ընտրուելու:

(Տես 1895 թ. երեք ղեկավանների ծրագրի 8-րդ յօդուածի 24-րդ կէտը և 1895 թ. հոկտ. 20 Հրովարտակի 27 յօդ.)

XV.

1. Նահանգում հրատարակող օրէնքները, հրովարտակները, հրամանները, շրջաբերականները և պաշտօնական կարծիքները խմբագրւում են Նահանգի երեք գլխաւոր լեզուներով (թուրք, հայ և քուրդ):

2. Խնդիրներ, պետիցիաներ և բոլոր այն գրութիւնները, որ ներկայացւում են վարչական կամ դատավարական իշխանութեան, գրւում են, հասմաձայն խնդրատուի ցանկութեան, մի որևէ լեզուով սոյն երեքից:

3. Վէճերը դատարանում տեղի են ունենում համաձայն կողմերի ցանկութեան, նրանց սեփական լեզուով:

4. Դատարանների վճիռները արձանագրւում են տաճկերէն, թարգմանութեամբ կողմերի լեզուով:

(Տես 1895 թ. երեք դեսպանների ծրագրի 40 յօդ., 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. 32 յօդ., 1913 թ. 6 ապրիլի ներքին գործ. Նախարար. շրջաբերականը արարական վիլյայէթների առթիւ):

XVI.

1 Իւրաքանչիւր ազգ, որ բնակւում է նահանգում, իրաւունք ունի հիմնելու և կառավարելու բոլոր կարգի մասնաւոր ուսումնարաններ:

2 Այս ուսումնարանների կարիքներին բւարարութիւն տալու համար իւրաքանչիւր ազգ կարող է սահմանել իր համազգիների մէջ առանձին տուրք:

3. Դասաւանդութիւնը այդ ուսումնարաններում կատարելու է մայրենի լեզուով:

4. Յիշեալ ուսումնարանների բարձրագոյն հսկումը պատկանում է Ընդհանուր Նահանգապետին, որ ղեկավարուելու է այս հարցում նահանգի սահմանադիր կանոնադրի առաջարկած հիմունքներով:

5. (Տես 1880 թ. Եւրոպ. Յանձ. ծրագրի XIV-րդ յօդ.)

1880-1881 թ. հոկտեմբեր 1-ին 1880 թ. 12 հոկտ. 1880 թ.

XVII.

Մի առանձին մասնաժողով Ընդհանուր Նահանգապետի նախադառնութեամբ որոշելու է այն պայմանները, որով հայերը, որոնց հողերը յափշտակուած են, հետ են ստանալու կամ հողերը, կամ սրանց փոխանակը, կամ համապատասխան արժէքը:

(Տես 1895 թ. դեսպանների ծրագրի 21 յօդուածը, կամ 1895 թ. հոկտեմբեր 20 չրովարտակի 29 յօդ.)

XVIII.

Ձեռնարկին հաստատուած է այն իրաւունքների և արտօնութիւնների անձեռնմխելիութիւնը, որոնք ապահովուած են Սահմանադրութեամբ (Sahmatroutiun) 1863 թ. և Սուլթանի կողմից շնորհուած բերատակերով:

(Տես 1895 թ. երեք դեսպանների յիշատակագրի XI կէտը):

XIX.

Նահանգի տերրիտորիայի վրայ արգելուած է բնակեցնել մուհաջիրներին:

XX.

Նահանգի շրջանից դուրս, մասնաւորապէս Կիլիկիայում, ապրող հայերի դրութիւնը բարելաւելու համար կմշակուեն առանձին կանոններ, համաձայն վերոյիշեալ սկզբունքների իմաստի:

(Տես 1895 թ. դեպքանների յիշատակագրի 12 յօդ. 1895 թ. 20 հոկտ. Հրովարտակի նախարանի 4 յօդ.):

XXI.

Մի առանձին մասնաժողով, կազմուած տաճկական կառավարութեան և մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից, կմշակի նահանգի Հիմնական Օրէնքները, ինչպէս նաև XX-րդ յօդ. յիշուած կանոնադրութիւնը, դեկավարուելով այս նախաձրագրում արտայայտուած սկզբունքներով:

XXII.

Մ Մեծ պետութիւնները հոգ կտանեն այս կանոնադրութիւնների կատարման համար:

(Տես 1895 թ. Յիշատակագրի VIII յօդ. 1895 թ. հոկտ. 20 Հրով. 32 յօդ. և 1896 թ. Կրիտի կանոնադրութեան 14 յօդ.):

№ 51. Դեսպանը Դերմանիայում Արտաքին գործոց Նախարարին.
Բերլին, ⁸/₁₃ յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ստաստ-Սեկրետարը յայտնեց ինձ, որ տաճկական ներկայացչի հրաւիրելու միտքը Դեսպանների խորհրդակցութեան մէջ թէև առաջ եկաւ նրանուձ Տաճկաստանի ամբողջութեան պաշտպանման և բարենորոգումների ընդունման թեթևացման կշռադատութեամբ, այնուամենայնիւ նա չի պընդում այդ հարցի վրայ: Սակայն, Ստաստ-Սեկրետարը կցանկանար իմանալ միւս Կարիներների կարծիքը նախքան վերջնական վճռի կայացումը:
(Ստորագր.) Սվերբեեվ.

№ 52. Արտաքին գործոց Նախարարի Օգնականը Դեսպանին Տաճկաստանում:

Ս. Պետերբուրգ, 14 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Թուրխան-Փաշայից իմացայ, որ նրան յանձնարարուած է ծանօթացնել Նախարարին Տաճկաստանի այն շրջաբերական գրութեան հետ վերաբրիմամբ բարենորոգումների, որով ամբողջ Ասիական Տաճկաստանը քաժանուււմ է 6 սեկտորների, որոնցից իւրաքանչիւրը իրեն գլուխ ունենալու է մի Ընդհանուր Վերատեսուչ, իսկ երկու արևելեան սեկտորները ենթարկուելու են եւրոպացի վերատեսուչներին, որոնք կունենան նոյնպէս եւրոպացի մասնագէտ օգնականներ:

Սուսափելով հարցի քննութիւնից ըստ էութեան, ես հասկացրի Թուրխան-Փաշային, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն մեզ համար այն վայրերը, որոնց Տաճկաստանը, երևի, մտածոււմ է մտցնել արևելեան սեկտորների մէջ, ես անհրաժեշտ գտայ, որ Դուռը ոչ մի վճռական քայլ չանի առանց մեր գլխակցութեան:

(Ստորագր.) Ներասով.

№ 53. Արտսրին գործոց Նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Կ. Պօլիս, 17-30 յունիսի 1913 թ. (հեռագիր):

Մեծ պետութիւնների դեսպանները այսօր նիստ են գումարել Հայաստանի բարենորոգումների քննադատութեան համար: Մանդէլշտամի մշակած ծրագիրը ես իմ կողմից ուղարկեցի դեսպանների ժողովին, որը որոշեց յանձնել ծրագիրը Դեսպանների ներկայացուցիչներից կազմուած յանձնաժողովին, իսկ վերջինս սկսելու է իր աշխատանքները չորեքշաբթի օր և վերջացնելու ամենաժափկ ապագայում:

Աւստրիական և Գերմանական Դեսպանների այն առաջարկութեան, որ միաժամանակ քննութեան առնուի նաև տաճկական ծրագիրը, ես յայտնեցի, որ այդ ծրագիրը ինձ անյայտ է և մինչև օրս Տաճկաստանը մեզ չի ներկայացրել, այդ պատճառով հնարաւոր չեմ տեսնում յետաձգել մեր ծրագրի քննադատութիւնը: Ժողովը համաձայնուեց ինձ հետ և որոշեց յանձնել յանձնաժողովին տաճկական ծրագիրները նրանց ներկայացնելուց յետոյ: Փոստսիական գործոց Հաւատարմատարը կարգաց Բ. Դանից հէնց նոր ստացած նօտան, որը հաղորդում է, թէ տաճկական ծրագիրը բարենորոգումների առթիւ արդէն ներկայացուած է: Ըստ երևոյթիւն, այսօր բոլոր դեսպանները կստանան այդ նօտան, որը, սակայն, ծրագրին չի կցուած: Իմ առաջարկութեամբ ընդունուած է, որ մեր նիստերը կրեն մտերմական բնոյթ:
(Ստորագր.) Գիրս.

№ 54. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտսրին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 19 յունիսի, 2 յուլիս 1913 թ. (հեռագիր):

Մեծ Վէզիրը հէնց նոր ուղարկեց ինձ տաճկական դեսպանների անուան ուղարկուած շրջաբերական հեռագիրը, վիլայէթների մասին այս տարուայ հրատարակած լրացուցիչ յօդուածները և ընդհանուր վերատեսուչներին*) արուած հրահանգները: Բոլոր այդ գօկումենտները վերս բերում են Կայսրութեան ընդհանուր բարենորոգումներին, չլիշելով մասնաւորապէս Հայաստանի մասին: Երջարեբական հեռագիրը յայտնում է, որ Կայսրութիւնը բաժանուում է վից սեկտորների, որով բարեկեան վիլայէթները՝ բաժանուում են երկու սեկտորի առանց արանց սահմանների որոշման: Երկու զալի է, մի գուցէ հայկական վիլայէթների դասաւորումը այդ երկու սեկտորների մէջ բաժանի հայերին և յարի նրանց մանսիզական մեծամասնութեան հետ: Սեկտորների գլուխ նշանակուած են եւրոպացի ընդհանուր վերատեսուչներ, որոնց ենթարկուում են եւրոպացի և տաճիկ մասնադէտ օգնականներ: Համաձայն վիլայէթների օրէնքի լրացուցիչ յօդուածների, ընդհանուր վերատեսուչները նշանակուում են Նախարարների Խորհրդի կողմից, Սուլթանի հաստատմամբ, բայց առանց մեծ պետութիւնների համաձայնութեան: Վերատեսուչների և հիմնարկութիւնների մէջ ծագած վէճերը վճուում է Նախարարների Խորհուրդը: Հրահանգները պահում են վիլայէթների ներկայ իրաւադրութիւնը իր սյժի մէջ՝ առլով միմիայն վերահսկողական կանոններ վերաբերմամբ ֆինանսների և արդարադատութեան բոլոր ճիւղերի: Բացի այդ, ընդհանուր վերատեսուչները կառավարութեանը ներկայացնում են ծրագրիներ տեղա-

*) Տես յաւելում № 1, 2, 3 և 4:

կան օրէնքների փոփոխման, թափառականների նիստ ու կացի, հարկա-
տուութեան, ժանդարմերիայի մասին և այլն: Վերատեսուչները իրաւագոր են
արձակելու պաշտօնեաներին իրենց պաշտօններից, այնպէս որ վերջինների
նշանակումը լիովին կախուած է կենտրոնական իշխանութիւնից կամ վայի-
ներից: Այդպիսով Բ. Դուան ներկայացրած օրէնքները կրում են անկասկ
և ծրագրային բնոյթ, բոլորովին հետու լինելով 1895 թ. դեպքանների մշա-
կած բարենորոգումներից և Մանդէլշտաի բարդաւաճած ծրագրից: Այդ
պատճառով ինձ թւում է, որ պատգամաւորների վաղուայ առաջին նիստը,
որպէս ելակէտ դարձեալ ընդունելու է ուսական ծրագիրը, օգտուելով
ի հարկէ, այն տաճկական կանոնադիր առաջարկութիւններից, որոնք ամ-
բապնդում են մեր համապատասխան դրութիւնները:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 55. Դեպքանը Տաճկաստանում Արտարին զորոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 20 յունիսի, 3 յուլիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Հայկական հարցով զբաղուող յանձնաժողովը, բաղկացած Դեպքանա-
տների ներկայացուցիչներից, այսօր սկսեց իր պարագումունքները Աւարո-Ուն-
գարական դեպքանատան մէջ, Ենի-Քեօյում: Երբեակ Դաշնագրութեան ներ-
կայացուցիչները հրաժարուցին սկսել ուսական ծրագրի բնագոյտութիւնը,
նախքան տաճկական ընդհանուր բարենորոգումների նորագոյն առաջարկու-
թիւնների ուսումնասիրելը: Երեակ Համաձայնութեան ներկայացուցիչները
պնդում էին ուսական ծրագրի նախնական քննութեան վրայ, առաջարկե-
լով զուգընթաց օգտուել յիշեալ տաճկական օրէնքներով: Դաշնագրութեան
ներկայացուցիչների առաջարկութիւնը անընդունելի եմ համարում, որով-
հետև նա հակասում է այն ուղղակի նպատակին, որը համաձայն 1895 թ.
հայտնակ վիճակներին բարենորոգումների ներմուծման ծրագրի, դրուած է
Դեպքանների Թորհրդակցութեան և Յանձնաժողովի առաջ: Ես կարտա-
յայտուեմ այս մտքով դեպքանների խորհրդակցութեան մէջ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 56. Դեպքանը Տաճկաստանում Արտարին զորոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 21 յունիսի, 4 յուլիսի 1913 թ. (հեռագիր).

Մարիդ Պալավիչինի, որին ես իմ դարմանքը յայտնեցի նրա և գեր-
մանական պատգամաւորի յանձնաժողովում ցոյց տւած հակադրութեան հա-
մար, բացարեկ այդ բանը թիւրիմացութեամբ, — իբրև թէ նրանք չեն ըմբռ-
նել իրենց տրուած պատուէրները: Նա խոստացաւ, որ միւս նիստում Դաշ-
նագրութեան ներկայացուցիչները ամբողջապէս կենթարկուեն մեր առա-
ջարկած զբաղմունքների նախագծին: Այս պատճառով ինցիդենտը վերացած
եմ համարում: Անշուշտ մենք հանդիպեցինք մի նախօրոք ծրագրուած փոր-
ձի հետ, որով ձգտում կար տալ ուսական ծրագրին երկրորդական նշա-
նակութիւն, որպիսի նպատակը չիրագործուեց, շնորհիւ Մանդէլշտամին
տրուած պատուէրների ճշգրիտ իրագործման և այն ետանդուն պաշտպա-

նութեան, որ ցոյց աւին մեր ներկայացչին անզդեական և ֆոսնսխական ներկայացուցիչները:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 57. Արտարին գործոց Նախարարի Տեղակալը Ռուսական արտասահմանեան ներկայացուցիչներին.

Ս. Պետերբուրգ, 25 յունիսի, 1913 թ. (Շրջաբերական).

Ի լրումն հայկական բարենորոգումների՝ վերաբերեալ նախընթաց գրադրութեան, պատիւ ունիմ սրանով ուղարկելու Ձերը Գերազանցութեանը իմ 25 յունիսի Ս. Պետերբուրգի Գերմանական, Աւստրո-Ունգարական և Իտալական Դեսպաններին տրուած յուշագիրը, որպիսին պարզուած է այն շինական կշռադատութիւնները, որոնցով զեկաւարուած է Կայսերական Կառավարութեան նախաձեռնութիւնը յիշեալ բարենորոգումների հարցում:

(Ստորագր.) Ներատով.

№ 57-ի. յաւելումն.

(Թարգմանութիւն).

Կայսերական Նախարարութիւնը կարևոր է համարում Գերմանական (Աւստրո-Ունգարական, Իտալական) Կառավարութեան ուղարկութիւնը հրաւիրել այն կշռադատութիւնների վրայ, որ պարզուած են Կայսերական Կառավարութեան վերաբերմունքը հայկական վիլայէթներում մտցնուելիք բարենորոգումների առթիւ:

Ռուսաստանը, ինչպէս նաև ուրիշ պետութիւնները, բացասաբար է վերաբերում Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման ամէն մի մտքին: Կայսերական Նախարարութիւնը խորապէս համոզուած է, որ Տաճկաստանի ամբողջութիւնը բաւականին չափով կախում ունի այդ շրջանների խաղաղացումից, որովհետև նրանք ամէնից շատ են տառապել կառայականութիւնից և ամէն մի տեսակ հալածանքից, որ առաջին եկել վատ կառավարելուց: Սակայն, այդ խաղաղացումը հնարաւոր կլինի միմիայն այն դէպքում, եթէ մեծ պետութիւնները անյապաղ սկսեն ձեռնարկել անհրաժեշտ բարենորոգումների գործադրումը:

Կայսերական Կառավարութիւնը քանիցս անգամ մեծ պետութիւնների, ինչպէս նաև Տաճկաստանի ուղարկութիւնն է հրաւիրել այն ընդհանուր կապի վրայ, որ գոյութիւն ունի նրա կարծիքով հայկական հարցի և ռուսական կառավարութեան ձգտումների մէջ կոպկասում: Կայսերական Կառավարութիւնը չի կարող թողաւորել մշտական անկարգութիւն և անիրշխանութիւն, որը, շնորհիւ տաճկաց սահմանների մերձակայութեան, ամենախորտաբեր կերպով ազդում է հարևան Կովկասի շրջանները վրայ: Վերջին տեղեկութիւնները հաստատում են, որ մօտիկ ապագայում սպասուում են ցաւալի անկարգութիւններ քրդերի կողմից: Տեղական տաճիկ իշխանութեան անփորձութիւնը և թուլութիւնը հիմք է տալիս երկկող կրելու այնպիսի արկածների ծագման առթիւ, որոնց վրայ Կայսերական Կառավարութիւնը ոչ մի դէպքում անտարբեր նայել չի կարող:

Այսպիսի շանգամաքննելու մեծ պետութիւնների միայն արագ և

ըստ հնարաւորութեան լրակատար համաձայնութիւնը կարող է նախա-
զգուշացնել այն անխուսափելի վտանգը, որ լինէ բարդ հետեանքներով:

№ 58. Ս. Պետերբուրգի Գերմանական Դեսպանատան 26 յունիսի 1913 թ.
տուած յուշագիրը.

(Թարգմանութիւն).

Համաձայն Կ. Պոլսում Դեսպանների ժողովին առաջարկած ուսական
ծրագրի, 6 հայկական վիլայէթները միտնում են իշխանութեամբ եւրո-
պացի Ընդհանուր Նահանգապետի, որը նշանակուած է Սուլթանի կողմից:
Ընդհանուր Նահանգապետը լինելու է բրիտոնեայ, տաճիկ, կամ, առա-
ւելապէս եւրոպացի: Յիշեալ 6 վիլայէթները պէտք է կազմեն
նահանգ, որը պատերազմական և վարչական տեսակէտից համարեա թէ
անջատուած է Օսմանեան Կայսրութիւնից: Պաշտօնեաները և դատաւորները
նշանակուած են Ընդհանուր Նահանգապետների կողմից: Զօրաժողովը պիտի
կատարուի բացառապէս Հայաստանում, իսկ խաղաղ ժամանակ Հայաստանից
դուրս նրանցով օգտուելու իբրևուներ չկայ:

Այս ծրագիրը Կայսերական Կառավարութեան կարծիքով խիստ զերա-
զանցուած է 1895 թ. ծրագիրը և նոյնիսկ Լիբանանի կանոնադրութիւնը:
Ընթէ նա իրագործուէր, այն ժամանակ Անատոլիայի կէսից կկազմուէր
Հայաստան, որը Տաճկաստանի հետ կապուած կլինէր թոյլ կերպով, շնորհիւ
Սուլթանի վեհապետութեան: Դժուար կլինէր Տաճկաստանի մնացած մասե-
րին մերժել այն, ինչ որ արտօնուած է Հայաստանի համար: Այդպիսի մի
դրութիւն փաստապէս առաջ կըրէր Տաճկաստանի բաժանումը, որից
Կայսերական Կառավարութիւնը ձգտուած է անողյաման խուսափել:

Մատնանշելով այդ վտանգների վրայ, Կայսերական Գերմանական
Կառավարութիւնը կամենում է, որ այդ հարցում ուշադրութեան առնուեն
նաև տաճիկների ցանկութիւնները:

№ 59. Արտասրին գործոց Նախարարը ուսական Հաւատարմատարին
Գերմանիայում.

Ս. Պետերբուրգ, 25 յուլիսի 1913 թ. (Նամակ).

Կ. Պոլսի Կայսերական Դեսպանի նամակի պատճէից, որը այսօր հեր-
թական սուրհանդակի միջոցով ուղարկուած ենք Ձեզ, Դուք կտեղեկանաք, որ
մեծ պետութիւնների Կ. Պոլսի Դեսպանատաների ներկայացուցիչներից կազ-
մուած միջազգային յանձնաժողովում հայկական հարցի առթիւ մշակուած
ուսական ծրագրի երկու գլխաւոր կէտերը անհամաձայնութեան տեղի
տուին Լերիակ Համաձայնութեան պետութիւնների ներկայացուցիչների մէջ
մի կողմից և Լերիակ Դաշնագրութեան միւս կողմից:

Այդ մեր ծրագրի երկու կէտերն են. 1) հիմնուի մի. Հայկական Նա-
հանգի և Ընդհանուր Նահանգապետի նշանակումն համաձայնութեամբ մեծ
պետութիւնների:

ինչ վերաբերում է երկրորդ կէտին, պէտք է ասել, որ համաձայն Մ. Ն. Գիրսի միանգամայն արդարացի նկատման, զիջել նրանում.—նշանակում է հրաժարուել ամէն մի բարենորոգումից Հայաստանում եւ իրօք, եւրոպայի մասնակցութիւնը Ընդհանուր Նահանգապետի նշանակման մէջ միակ միջոցն է, որ ապահովում է բարենորոգումները զործադրումը, որում Ռուսաստանը, շնորհիւ իր դրութեան ղէպի հայ ժողովուրդը, ամենից առաւել շահագրգռուած է: Այս պատճառով հրաժարումը յիշեալ հիմնական սկզբունքից մեղ անհնարին է թւում:

Ինչ վերաբերում է առաջին կէտին—մի հայկական նահանգի կազմելուն, պէտք է ասել, որ զիջումն այդ հարցում անցանկալի է, որովհետեւ հայաւրնակ վիլայէթները միացումը ճանաչել է ինչպէս Բերլինի դաշնագրերը, նոյնպէս և 1895 թ. Գոսն հրովարտակը: Սակայն, որովհետեւ մեծ պետութիւնները մեր այդ բայի մէջ նկատում են ձգտում՝ ստեղծելու Տաճկաստանում ինքնավար շրջաններ, ուստի մենք այդ կասկածները վերացնելու համար կարողէինք ծայրահեղ ղէպքում համաձայնուել, որ բարենորոգումները շրջանները բաժանուեն երկու սեկտորի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունենայ իր ընդհանուր վերատեսուչը, միմիայն հետեւեալ անհրաժեշտ պայմաններով. 1) յիշեալ երկու սեկտորների պետի բաժանուի միմիայն այն տարածութիւնը, որ սահմանադրուած է ուսական բարենորոգումների ծրագրում և ուրիշ ոչ մի շրջան նրան աւելանալու չէ: Այն ինչ այդ պայման խանգարում է նոր տաճկական օրէնքը, դասաւորելով հայկական վիլայէթները այնպիսի ձևով, որ մասնագրական քնակչութիւնը մեծամասնութիւն է կազմում իւրաքանչիւր սեկտորում, 2) երկու Ընդհանուր վերատեսուչները պիտի նշանակուեն համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների, լիակատար իրաւունք ունենալով իրենց իրաւասութեան ենթակայ վարչութեան պաշտօնեաներին նշանակելու և արձակելու:

Շնորհիւ մեծ պետութիւնների մէջ ծագած այս արմատական հարցերի տարաձայնութեան, բարենորոգումների դործը մասնուեց անշարժութեան, որից, սակայն, անհրաժեշտ է խուսափել, աչքի առաջ ունենալով վտանգալից հետևանքները: Այս խմաստով ևս յայտնեցի Գերմանական Գիսպանին և կարևոր եմ գտնում, որ Դուք ևս հէնց այժմ բացատրուէք պ. Սազովի հետ հայկական բարենորոգումների առթիւ, պարզելով նրան ինչպէս սոյն նամակում բերուած կշռադատութիւնները, նոյնպէս և այն փաստերը, որ Դուք կարող էք քաղել Ձեզ ուղարկուած Ենի-Քիոյի յանձնաժողովի արձանագրութիւններից:

(Ստորագր.) Սազճօւլ.

№ 60. Դեռուպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Սախարարին.
Կ. Պօլիս, 27 յուլիսի, 9 օգոստոսի 1913 թ. (հետագիր).

Ենի-Քիոյի յանձնաժողովի նիստերի արձանագրութիւնները արդէն բոլոր կարինետները ստացել են: Որովհետեւ հայերի որեէ յեղափոխական շարժումը զսպել կարելի է միմիայն նրանց դրութեան բարեփոխութեան խոստումով, ուստի խնդրում եմ հնարաւոր ջանք գործ զնէք, որպէս զի յաջո-

զացնէք մեր հայեցակէտերի համաձայնեցումը օտար պետութիւնների հետ
և տար ինձ համապատասխան հրահանգներ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 61. Գեազանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 2/16 օգոստոսի 1913 թիւ, (հեռագիր).

Համաձայն ամենաճշգրիտ ստացած տեղեկութիւնների, գերմանական
գործակալ Լեպսիուսը յայտնեց հայերին, որ նա Գերմանական Դեսպանատան
անունից լիազօր է առաջարկելու նրանց ուսակազմ և տաճկական բարենոր
բողոքների ծրագրի հետևեալ միջակ պայմանները Հայաստանը բաժանում
է երկու սեկտորներու. Վիլայէթներէ իրաւակարգը մնում է իր ոյժի մէջ,
որով առաջին սեկտորը ընդգրկում է Տրապիզոնը, Սիվազը և Էրզրումը, իսկ
երկրորդը—Թարբերզը, Բիթլիսը և Դիարբէքիքը: Գերմանիան այլևս չի
հակառակում, որ երկու օտարերկրացի ընդհանուր Վերատեսուչները նշա-
նակուեն մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ: Նա համաձայն է նաև,
որ ինչպէս վիլայէթների ընդհանուր ժողովներում և վարչական խորհրդնե-
րում սահմանուի մահմեդականների և քրիստոնեաների ներկայացչութեան
ներմուծման հաւասար սկզբունքը, նոյնպէս և վարչական ու դատաստանա-
կան պաշտօնեաների հարցում, բացառութեամբ միմիայն զուտ մահմեդակա-
նաբնակ շրջանների: Հաւասարութեան սկզբունքը ներմուծուում է, սակայն,
հինգ տարւոյ, մինչև ընակչութեան ընդհանուր ցուցակագրութիւնը: Այդ ժա-
մանակամիջոցը անցնելուց յետոյ, եթէ կարիք զգացուի, կարելի է անցնել
դէպի համեմատական սկզբունքը, սակայն ոչ շուտ, քան հողային բարենոր
բողոքների սահմանումից երկու տարի անց: Լեպսիուսը խորհուրդ է տւել
Կ. Պօլիս հրաւիրել Պօղոս Նուբար Փաշային և շուտովոյթ վերջ դնել հայ-
կական հարցին, որովհետև Ռուսաստանը իբր թէ ցանկանում է կապել նրան
Ադրբեյջանապօլսի հետ, մի բան, որ շատ փնասակար ազդեցութիւն կունենայ
հայերի շահերի վրայ:

Ինձ հաղորդում են, որ Թալաթ-բէյը իր մօտ է կանչել հայ պատ-
գամաւորներին, խնդրելով օգնել տաճիկներին վերջացնելու հայկական հար-
ցը: Նախարարը ենթադրում է, որ աւելի լաւ է վճռել այդ խնդիրը տաճիկ-
ների և հայերի անմիջական բանակցութիւններով: Ռուսներին, իբր թէ,
չպէտք է հաւատալ: Նրանք յարաբերութիւնների մէջ են նաև քրդերի հետ:
Ի միջի այլոց, Գերմանական Դեսպանատունը իբր թէ յայտնել է նրան, որ
ուսակազմ ծրագիրը արդէն վիժեց: Ինչ վերաբերում է մեծ պետութիւննե-
րի վերահսկողութեանը, սկզբունքապէս նա էլ գոյութիւն ունի, որովհետև
Դեսպանները տալիս են իրենց ցուցումները Բ. Դոսն ամէն անգամ,
եբք քուրդը սպանում է հային: Թալաթը նոյնպէս խորհուրդ է տալիս
հրաւիրել Պօղոս Նուբար Փաշային և վերջ տալ եւրոպական բանակցութիւն-
ներին: Պատգամաւորները իբր թէ բացասական պատասխան տւին:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 62. Արտաքին գործոց նախարարի նամակը ուսաց Հաստարմատարին Գերմանիայում:

Ս. Պետերբուրգ, 6 օգոստոսի 1913 թ.

Վերին աստիճանի ցանկալի եմ գտնում յարմար ըուպէին յայտնել Գերմանական կառավարութեանը մեր մշտական հետաքրքրութեան մասին հայկական հարցով, որին անհրաժեշտ է կենդանացնել իր մեռած զրութիւնից:

Այսու բարեհաճեցէք հէնց առաջին յարմար մօմէնտում խօսել պ. Յիմմերմանի հետ իմ յուլիս 25-ի նամակի իմաստով, հրաւիրելով նրա ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ մենք հետ չենք կանգնելու նամակի ըզմանդակութիւնից և չենք ձգձգի գործը, որպէս զի Դուռը ենթադրի, որ ամէն ինչ վերջանալու է միայն խօսակցութիւններով ու մենք լուրջ չենք պնդելու մեր պահանջների վայ:

Այդպիսի սխալ երևակայութիւն վերջ է վերջոյ կարող է միայն սուր բնոյթ տալ հարցին:

(Ստորագր.) Սադօսով.

№ 63. Ռուսական Հաստարմատարը Գերմանիայում՝ Արտաքին գործոց Իերլին, 3/22 օգոստոսի 1913 թ. (հեռագիր):

Բերլին, 3/22 օգոստոսի 1913 թ. (հեռագիր):

Ես բացատրուեցի Ստաստ-Սեկրետարի հետ Ձերդ Բայրձր Գերագանցութեան յուլիս 25-ի նամակի իմաստով վերաբերմամբ հայկական հարցի Ստաստ-Սեկրետարը պատասխանեց ինձ միայն Ընդհանուր հակառակութիւններով, ցոյց տալով, որ վտանգաւոր է սկիզբ դնել Ասիական Տաճկաստանի բաժանման, որից Գերմանիան ձգտում է խուսափել, մասնանշելով նաև այն հանգամանքի վրայ, որ ամենարագամարդ հայաբնակ շրջաններում հայերը հանուր բնակչութեան 42⁰/₁₀ տոկոսն են, հետևաբար ամենուրեք փոքրամասնութիւն են կազմում: Նա աւելացրեց, որ ցանկանում է զալ համաձայնութեան և գրաւոր կերպով կկամենար տեսնել մեր ծրագրի փաստական հիմնաւորումը, որովհետև լաւ չի ըմբռնել նրա միտքը:

(Ստորագր.) Բրօնեվսկի.

№ 64. Դեսպանը Տանաստանում՝ Արտաքին գործոց նախարարին.

Կ. Պօլիս, 14 օգոստոս 1913 թ. (նամակ):

Իմ ստացած տեղեկութիւնները համաձայն Մեծն Բրիտանիայի Արտաքին գործոց Ստաստ-Սեկրետարի Օգնականը, յայտնելով Լօւդօնի տաճկական դեսպանին Հայաստանում կատարուած ոճբագործութիւնների ցուցակը, հասկացրեց նրան, թէ ինչպիսի վտանգ է սպառնում Տաճկաստանին և նրա արևելեան նահանգներին նմանօրինակ ցաւալի ղէպերի կրկնութիւնը, որոնք, վկայելով յիշեալ շրջանների անխաղաղութիւնը և վտանգալից դրութիւնը, կարող են առիթ տալ օտար միջամտութեան: Զգտելով, ըստ նրա ասածի, պահպանել Ասիական Տաճկաստանի անձեռնմխելիութիւնը, Բրիտա

նական կառավարութիւնը խորհուրդ է տալիս Գոսնը կատարել անհապաղ քննութիւն և պատժել մեղաւորներին:

Ստանալով Քէլֆիկ փաշայի հաղորդագրութիւնը, Մեծ Վէզիրը ներկայացրեց յիշեալ ցուցակը ներքին, պատերազմական և արդարադատութեան նախարարութիւններին, կարգադրելով ընդամին ձեռք առնել ամէն տեսակ միջոցներ բաւարարելու Անգղիայի ցանկութեանը և ներկայացնել կատարած քննութիւնների արդիւնքը—Բրիտանական կառավարութեանը հաղորդելու համար:

(Ստորագր.) Գիրս:

№ 65 Ռուսական Հաւատարմատարը Գերմանիայում Արտարին գործոց նախարարին.

Բերլին, 21 օգոստոսի, 3 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ստաս-Սեկրետարը յայտնեց ինձ, որ համաձայն Կ. Պոլսի Գերմանական Դեսպանի հաղորդագրութեան, նա բանակցութիւններ է վարում այն տարածայնութիւնների մասին, որ առաջ են եկել մեր Դեսպանի և Առաջի Դրագոմանի մէջ, Նազովը պատուիրել է Վանզենհայմին մեծ զիջողութիւն ցոյց տալ, որպիսին և մենք ցոյց տւինք երկու սեկտորների հարցում:

(Ստորագր.) Բրօնեվսկի:

№ 66. Արտարին գործոց նախարարի փոխարէն նախարարի Օզնականը Ռուսական Հաւատարմատարին Գերմանիայում.

Ս. Պետերբուրգ, 23 օգոստոսի 1913 թ. (հեռագիր).

Կ. Պոլսի Գերմանական Դեսպանին տրուած ցուցումների համար ես գոհանակութիւն յայտնեցի Գերմանական Հաւատարմատարին:

Զմոռանաք յարմար դէպքերում խօսել Նազովի հետ հայկական հարցի մասին:

(Ստորագր.) Ներատով:

№ 67. Արտարին գործոց Նախարարի փոխարէն նախարարի Օզնականը Կ. Պոլսի Ռուսաց Դեսպանին.

Ս. Պետերբուրգ, 29 օգոստոսի 1913 թ. (հեռագիր).

Ծանկալի է իմանալ, արել է Ձեզ գերմանական Դեսպանը որևէ առաջարկութիւն բարենորոգումների հարցի մասին: Ի նկատի ունենալով Բերլինի մեր Հաւատարմատարին տուած Նազովի համապատասխան տեղեկութիւնը, Դուք կարող էիք, հակառակ դէպքում, Ձեր կողմից սկսել բանակցութիւններ բարձու Վանզենհայմի հետ:

(Ստորագր.) Ներատով:

№ 68. Ռուսական Հաստատարմատարը Գերմանիայում Սրտարին գործոց նախարարին.

Բերլին, 29 օգոստոսի, 11 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ի պատասխան ներկայացրած մեր ծրագրի փաստական հիմնաւորման, Ստաստ-Սեկրետարը ուղարկել է հայկական հարցի առթիւ մի յուշագիր: Համաձայն լինելով Ռուսաստանի հետ Հայաստանի դրութեան բարեփոխման հարցում, Գերմանական Կառավարութիւնը, չնայելով տեղի ունեցած կարծիքների տարաձայնութեան, հնարաւոր է տեսնում գտնել մեծ պետութիւնների համար այնպիսի մի բաւարար ելք, որը ընդունելի լինէր նաև Տաճկաստանի կողմից: Մեր առաջարկութեան կէտերից շատերը ընդունուած են համարում: Միւս կէտերը, համաձայն Կ. Պօլսից ստացած տեղեկութիւնների, Գուրը գտել է անընդունելի, իսկ Գերմանական Կառավարութիւնը անհնարին է անցանկալի է համարում ստիպել Տաճկաստանին ընդունելու այն կէտերը հակառակ Գուան ցանկութեան: Այս պատճառով Գերմանիան անհրաժեշտ է գտնում, որ յանձնաժողովը վերանորոգի իր զբաղմունքները, հիմնուելով տաճկական ծրագրի վրայ և ենթադրում է, որ Տաճկաստանը չի մերժի մտցնելու իր ծրագրի մէջ փոփոխութիւններ՝ համապատասխան ռուսական առաջարկութիւնների, որոնք արժանացան յանձնաժողովի միաձայն հաւանութեան և կընդունի մեծ պետութիւնների իսկական վերահսկողութիւնը բարենորոգումների հարցում:

(Ստորագր.) Բրոնելսկի.

№ 69. Ռուսական Հաստատարմատարը Գերմանիայում Սրտարին գործոց նախարարին.

Բերլին, 30 օգոստոսի, 12 սեպտեմբերի 1913 թ. (նամակ).

Երէկուայ գաղտնի հեռագրով ես արդէն պատել ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բարձր Դերագանցութեանը Ստաստ-Սեկրետարից նորերս ստացած յուշագրի բովանդակութիւնը հայկական բարենորոգումների առթիւ. նա ցոյց է տալիս, որ ռուսական ծրագրի դրութիւնների մի մասը արդէն կարելի է համարել ընդունուած բոլոր պետութիւնների կողմից, իսկ եթէ մնացած դրութիւնների մի քանիսի առթիւ Կ. Պօլսի յանձնաժողովի պատգամաւորների մի մասը եկել է մեր հայեցակէտից տարբեր եզրակացութեան, սրա պատճառը այն համոզմունքն է, որ Տաճկաստանը չի ընդունելու այդ դրութիւնները: Ինչ վերաբերում է Գերմանական Կառավարութեանը, նա ոչ նուրբաւոր, ոչ էլ ցանկալի է համարում ստիպել Տաճկաստանին այն բանում, որը նա յօժարակամ չի ընդունում: Այս պատճառով Բերլինի Կարինետը կարծում է, որ յանձնաժողովը պիտի վերսկսէր իր զբաղմունքները տաճկական ծրագրի ուսումնասիրութեամբ, որի մէջ Տաճկաստանը անկասկած կհամաձայնուի մտցնել այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք, ի միջի այլոց, կհամապատասխանէին ռուսական ծրագրի միաձայն ընդունուած մասերին: Եւրոպայի մէջ համոզմունք է յայտնուում, որ Տաճկաստանը կընդունի մեծ պետութիւնների իսկական վերահսկողութիւնը բարենորոգումների հարցում:

Այսօր այցելեցի Ստաստ-Սեկրետարին և ասացի նրան, որ նրա առա-

ջուց ինձ տրուած խոստումից՝ հեռագրել բարօն Վանգենհայմին զիջող վերաբերուել մեր վերջին առաջարկութիւններին, ևս յոյս ունէի աւելի նպաստաւոր պատասխան ստանալու քան այն, որը նա ինձ հէնց նոր ուղարկել է:

Պ. Նագօվը պատասխանեց, որ բարօն Վանգենհայմը, Ստաստ-Սեկրետարի վերոյիշեալ խորհրդի հիման վրայ, իբր թէ յանձնարարել է Կ. Պօլսի Գերմանական Դեսպանատան Առաջին Դրագոմանին մտքերի փոխանակութեան մէջ մտնել Ստ. Սօվ. Մանգէլշտամի հետ, որը արդէն տեղի է ունեցել: Սակայն, դժբախտաբար, այդ փոխանակութիւնը չի հարթել գոյութիւն ունեցող պիտաւոր տարածայնութիւնները: Համաձայն նրա այսօր Կ. Պօլսից ստացած տեղեկութիւնների, վերաբերմամբ երկու Առաջին Դրագոմաններ խորհրդակցութեան, նա զավիս է այն համոզման, որ մինք ցանկանում ենք սեկտորներէ բաժնուել կատարել ուղղահայեաց գծով, իսկ գերմանական պատգամաւորը կողմնակից է հօրիզոնական ուղղութեան բաժանման, որպիսի ձև առաջարկում է նաև տանկական ծրագիրը: Մանօթ չլինելով հարցի հետ, պ. Նագօվը հիմք չի գտնում զիջելու իմ եսանդուն պնդումներին և հրահանգներ տալու բարօն Վանգենհայմին, որ սա ամբողջապէս ընդունի ուսական ծրագիրը: Ինչ վերաբերում է Ընդհանուր Վերատեսուչներին նշանակմանը համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների, պէտք է ասել, որ Մեծ Վեղիբը յայտնել է, թէ նա չի կարող համաձայնուել այսպիսի սահմանափակման հետ: Այս վերջին հարցի առթիւ պ. Նագօվը ի միջի այլոց, նկատեց, որ հնարաւոր է հասնել միևնոյն նպատակին, առանց սկզբունքի յարաբարման, օրինակ համաձայնութեան հարցում: Ստաստ-Սեկրետարի միւս գիտողութիւններից ևս եկայ այն եղրակացութեան, որ նա (կամ աւելի ճիշտն ասած, բարօն Վանգենհայմը) մտադիր է ընդունելու ոչ թէ համեմատական, այլ հաւասարութեան սկզբունքը հայաքնակ վիրայէթների համար: Ի միջի այլոց, ևս աշխատեցի աւելի մանրամասն բացատրութիւն ստանալ, թէ ինչպիսիք հիմնարկութիւններում նա հնարաւոր է տեսնում իրագործել յիշեալ ներկայացրութեան սկզբունքը: Սակայն, ամէն մի որոշակի պատասխան տալուց նա խուսափում էր, յայտնելով, որ անծանօթ է հարցի մանրամասնութիւններին:

Ի վերջոյ, երբ պ. Նագօվը կրկնեց իր ստերեօտիպ նախադասութիւնը— որ նրա կարծիքով պէտք է կանգ առնել այնպիսի մի միջակ ծրագրի վրայ, որպիսին ընդունելի լինէր նաև Տաճկաստանի կողմից, որին մեծ պետութիւնները մտադիր չեն ստիպմամբ իրագործել տալու հայկական բարենորոգումները, ևս հակաձառնցի Ստաստ-Սեկրետարին, որ Տաճկաստանը երբէք չէր հակառակի մեր ծրագրի գրութիւններին, եթէ գոյութիւն չունենար տարածայնութիւն մեծ պետութիւնների մէջ, որով և պէտք է բացատրել տաճկական հակառակութիւնը:

(Ստորագր.) Բրօնեվսկի.

№ 69-ի յաւելումն (Թարգմանութիւն.)

Ընթացիկ ամսուայ 29-ի յուշագրում Կայսերական Ռուսական Դեսպանատունը ցաւ էր յայտնել Կ. Պօլսում հայկական բարենորոգումներով զբաղուող յանձնաժողովի պարապմունքների բացասական հետևանքների առ-

թիւ Կայսերական Կառավարութիւնը, ձգտելով Կայսերական Ռուսական Կառավարութեան հետ ի մի բարեփոխելու իրերի գրութիւնը Հայաստանում, ենթադրում է սակայն, — չնայելով երևան եկած տարածայնութիւններին, պէտք է դանկ հնարք, որը բաւարարէր ինչպէս մեծ պետութիւններին, նոյնպէս և ընդունելի լինէր Տաճկաստանի կողմից:

Ռուսական ծրագրի մի քանի նշանաւոր կէտերը պէտք է համարել արդէն ընդունուած. ճիշտ է, պատգամաւորներ ի մի մտքը հարկաւոր համարեց խուսափել ծրագրի ուրիշ կէտերի մի քանիսից, որոնք, ի հարկէ, պակաս ուշարժան չեն, բայց և այնպէս մեր կարծիքով նրանք չեն կազմում *conditio sine qua non* Այս հանգամանքը բխում է այն կշռագոտութիւնից, որ յիշեալ կէտերը ընդունուելու չեն Բ. Դոան կողմից, այն ինչ Կայսերական Կառավարութիւնը ոչ հնարաւոր, ոչ էլ յարմար է տեսնում ստիպել Տաճկաստանին ենթարկուելու մի վճռի, որը նա չի ընդունում յօժարակամ:

Այլի առջ ունենալով այս հանգամանքները, Կայսերական Կառավարութիւնը ենթադրում է, որ Յանձնաժողովը պիտի վերակսէր իր գրադմունքները, հիմնուելով տաճկական ծրագրի վրայ: Կայսերական Կառավարութիւնը համոզուած է, որ Օսմանեան Կառավարութիւնը, որը լի է ամենալաւ ցանկութիւններով, չի հրաժարուի փոփոխութիւններ մտցնելու իր ծրագրի մէջ, իսկ ըստ առաջնոյն այնպիսի փոփոխումներ, որոնք համարովանդակ են Յանձնաժողովից միաձայն հաւանութիւն ստացած ռուսական կէտերի հետ: Բացի այդ նա կընդունի մեծ պետութիւնների իսկական վերահսկողութեան սկզբունքը: Կայսերական Կառավարութիւնը չի կասկածում, որ այսպիսի գործելակերպ համաձայնութիւն կստեղծի մեծ պետութիւնների և Տաճկաստանի մէջ վերաբերմամբ այն բարեհորոգումների նախագծի, որոնք համապատասխանելով ներկայ ժամանակի կարիքին, ապագայում կըազմանան և կըբարգաւաճեն:

Իերլին, 10 սեպտեմբերի 1913 թ.

№ 70. Վանի Փոխ-հիւպատոսը Ա. Պօլսի ռուսաց Դեսպանին.
Վան 1/14 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Տաճկական պահակախումբը օգոստոս 30-ի զիշերուան, պատահելով զլիսաւոր փողոցներից մէկի վրայ երեք հայի և երկու կնոջ, որոնք ճրագով վերադառնում էին տուն, յանկարծ կրակեց նրանց վրայ, որից սպանուեց ատամնարոյժ Մելքօնը, իսկ մնացածները վախեցած, ապաստանուեցին մերձակայ տներում: Քաղաքացիք սպասում էին, որ կառավարութիւնը դատ բաց կանի, բայց հիասթափուեցին և ցուցարարութեամբ թաղեցին սպանուածին: Թաղմանը վալին ուղարկեց 60 ժանդարմ և մի պաշտօնեայ, հրամայելով ուղեկցութեան համար թոյլ տալ միայն սպանուածի ազգականներին, բայց հայերը, հաւաքուելով մօտաւորապէս 5000 հոգի, թոյլ չտւին ժանդարմներին մօտ գալու դազաղին և ժողովրդին ցրելու: Ժանդարմներին հրամայուեց պատրաստ պահել հրացանները: Այդ ժամանակ հայերը դուրս բերեցին իրենց ատրճանակները: Իմանալով այդ մասին հեռախօսով, վալին հրամայեց ժանդարմներին նահանջել: Գերեզմանատանը հակակառավարչա-

կան ճառեր արտասանուեցին այն մասին, որ կառավարութիւնը մտադիր է ջարդ առաջ բերելու, նման Ադամնայի և Ռումէլիայի վերջին ջարդերի: Հայերը հեռագրով պահանջեցին Դոնից հեռացնել առւմէլիական ժանդարմներին ու Ադամնայից եկած պաշտօնեաներին և ապահովել քաղաքացիները կիանքը և զոյրը: Բաղաքում խանութները փակ են և բացուելու չեն մինչև պատասխան գալը: Դրութիւնը խիստ վտանգաւոր է:

(Ստորագր.) Ակիմովիչ.

№ 71. Վանի Փոխ-հիւպատոսը և Պոլսի ռուսաց Դեսպանին.

Վան, 1/14 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ինձ, Յոաննիսիական և Գերմանական հիւպատոսների մօտ հայերը պատգամաւորութիւն ուղարկեցին և ներկայացրին Բ. Դոան տրուած հեռագրի պատճէն, որում նրանք պահանջել են պատժել Աօիմ անունով պաշտօնեային, որը սպանեց Մելքօնին, պաշտօնազուրկ անել վալիին, մետկուբչիին և ոստիկանապետին, աւելացնել հայկական ժանդարմէրիայի թիւը և վերացնել պահակախմբերի շրջելը ցերեկով: Պատգամաւորութիւնը, խընրում է, որ Դեսպանը ուղարութեան առնի հայերի ողբալի զրութիւնը, որոնց սկսել են սպանել պահակախմբերը: Գերմանական հիւպատոսը, նախանձեղով, որ հայերը լիովին համակրում են Ռուսաստանին, պաշտպանում է իշխանութեան, իսկ իշխանութիւնը աշխատում է ապացուցել, որ Մելքօնին պահակախմբերը չի սպանել, այն ինչ կասկած չկայ, որ Մելքօնին սպանեց Ասիմը: Հիւպատոսը համոզում է հայերին աշխատել ի մի երիտասարդ թուրքերի հետ և յոյս չդնել ոչ եւրոպական վերահսկողութեան վրայ և ոչ էլ Ռուսաստանի վրայ:

(Ստորագր.) Ակիմովիչ.

№ 72. Բիթլիսի Հիւպատոսը Դեսպանին Տանկատանում.

Բիթլիս, 1/11 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Թօտուրզ գիւղի քրդերը սպանեցին 2 հայ Մադէն գիւղից, Կնախէ գիւղում քրդերը վերաւորեցին հայ քահանային և նրա երեխային:

(Ստորագր.) Շիրկով.

№ 73. Դեսպանը Տանկատանում Արտարին զործոց Դախարարին.

Կ. Պոլիս, 3/11 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր)

Յանձնաժողովի զբաղմունքների վերանորոգելը տանկական ծրագրի հիման վրայ կնշանակէր հրաժարուել մեր ներկայացրած նախածրագրից: Այս պատճառով ես վերանորոգումը գտնում են վերին աստիճանի անցանկալի և աննպատակաշարժար: Բացի այդ մեր ծրագիրը քննադատելիս, յանձնաժողովը հաւասարապէս ուշադրութեան առաւ նաև տանկական ծրագիրը: Մեր ծրագրի մէջ կան այնպիսի հիմնական կէտեր, որոնցից հայերը երբէք

չին հրաժարուի, ինչպէս, օրինակ, եւրոպական վերահսկողութեան սահմանման կէտը—Ես երկար խօսակցութիւն ունեցայ Վանգինհայմի հետ հայկական հարցի առթիւ։ Նա պնդում է այն մտքի վրայ, որ Եւրոպան ոչ մի հարկադրիչ միջոց ընդդէմ Տաճկաստանի մտադիր չէ ձեռնարկելու և այս պատճառով պէտք է սահմանափակուել առաջարկելու նրան միմիայն այն բարենորոգումները, որ նա յօժարակամ կընդունի։ Գտնելով սակայն, որ Դուան յօժար կամքը կախուած է մեծ պետութիւնների միաձայնութիւնից, որ բարենորոգումների գործադրումից հրաժարուելը լի է վտանգալից հետևանքներով, Վանգինհայմը անձամբ համաձայնուեց ինձ հետ, որ հետևեալ 3 կէտերը չափազանց չեն. 1) երկու հայաբնակ սեկտորների ընդհանուր—վերատեսուչների նշանակումը մեծ պետութիւնների մտերմական համաձայնութեամբ՝ վերաբերմամբ անձնաւորութեան ընտրութեան, 2) Վերահսկողութեան սահմանումը, որը իրազործուելու է երկու ձևով. անմիջական յարաբերութեամբ Բ. Դուան հետ և հիւպատոսային ներկայացչի միջոցով համաձայն Բեռլինի գաշնազրի 61-րդ յօդուածի, 3) Հաւասարութեան (քրիստոնեաների և մահմեդականների) սկզբունքի հաստատումը տեղական խորհրդներում և վարչական պաշտօններում։ Իմ Գերմանական Լ'նկերը տալիս է իր համաձայնութիւնը պայմանով իմանալու՝ արդեօք Տաճկաստանը պատրաստ է ընդունելու յիշեալ 3 կէտերը։ Նա առաջարկեց ինձ կազմել մի խորհրդակցութիւն, բաղկացած առական, գերմանական և տաճկական պատգամաւորներից և քննել Դուան ցանկութիւնները, Ես հրաժարուեցի այդ առաջարկութիւնից յայտնելով, որ ինչպէս նա, նոյնպէս և ես կարող ենք Մեծ Վէզիրի հետ ունեցած մտերմական բացատրութիւնների ժամանակ պարզել նրա ցանկութիւնները և ազդել նրանց վրայ։ Բացի այդ ես աւելացրի, որ հնարաւոր չիմ գտնում հետ կանգնել այդ կէտերից, որոնք կարող էին զսպել հայերին ոտքի կանգնելուց։

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 74. Իրուսական Հաստատումատարը Գերմանիայում Արատարին զործոց Նախարարին.

Բերլին, 3/16 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Հայկական բարենորոգումների առթիւ եղած խօսակցութեան ժամանակ Ստասու-Սեկրետարը յայտնեց, թէ նա առանձին բաւականութեամբ կարող է ինձ հաղորդել, որ հայկական բարենորոգումների հարցում, ըստ երևոյթին, համաձայնութիւնը մեզ հետ կայանում է յաջող, որի համար մեր և Գերմանական Դեսպանը արդէն պատրաստի հող զտել են։ Իբր թէ Գիրսը համաձայն է փոխելու մեր սեկտորների բաժանման սիստեմը, համակերպուելով նոր տաճկական օրէնքի հետ, իսկ Վանգինհայմը—զիջելու հաւասար ներկայացչական սիստեմին երկու հայաբնակ սեկտորների տեղական խորհրդներում և ընդունելու այն սկզբունքը, որ ընդհանուր—նահանգապետների նշանակումը տեղի է ունենալու նախնական համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների Ստասու-Սեկրետարը աւելացրեց, որ այդ յաջող հետևանքը

արդիւնք է նրա տուած Վանդինհայմին խորհրդներին՝ վարուել աւելի
զիջողաբար և յայանց իր ուրախութիւնը այդ մասին:
(Ստորագր.) Բրժնիկսկի.

№ 75) Դեսպանը Տանկաստանում Արտարին գործոց Ծախարարին,
Կ. Պօլիս, 4/17 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր)

Հայկական բարենորոգումներ:

Դերմանական Դեսպանը, հազորդիլով ինձ Տանկաստանի առաջին ան-
յաջող դիմումի մասին առանձին պետութիւններին, որոնցից նա խնդրել էր
առաջարկել հայաբնակ վիլայէթներէ չամար ընդհանուր—վերատեսուչներ,
հարցրեց ինձ, արդեօք գտնուեմ եմ ես մի որեիցէ արգելք, որպէսզի Բ.
Դուռը վերանորոգի իր այդ դիմումը ըլլոր մեծ պետութիւններին, խնդրե-
լով նոյնը առանձնապէս հայաբնակ սեկտորներէ համար եւ պատասխանեցի
նրան, որ իմ անհատական կարծիքով Բ. Դուռը նմանօրինակ դիմումը կունե-
նար պատահական նշանակութիւն և ոչ մի ազանուութիւն չէր այս ապա-
գայի համար, նամանաւանդ որ Բ. Դուռը ամէն մի ժամանակ կարող էր
արձակել մեծ պետութիւններից առաջարկուած ընդհանուր—վերատեսուչնե-
րին, կամ վերջիններս իրենք այս կամ այն առիթով կհետանային իրենց
պաշտօններից: Հարցը կլինէր լուրջ և ընդունելի այն ժամանակ, երբ տաճ-
կական կառավարութիւնը սկզբունքապէս համաձայնուէր միշտ զիմելու բո-
լոր մեծ պետութիւններին վերցրած ի մի և խնդրէր մասնացոյց անել
հայաբնակ վիլայէթների համար անձնաւորութիւններ, որոնցից նա նշա-
նակուած է ընդհանուր վերատեսուչներ: Իրենց միահամուռ պատասխանում
մեծ պետութիւնները աչքի առաջ կունենային Դուռն սկզբունքային զեկու-
ցումը և կորոշէին մի քանի պայմաններով յիշեալ վերատեսուչների իրաւա-
տութիւնը և առաջիկայ գործունէութիւնը: Դերմանական Դեսպանը անհատա-
պէս համաձայն է ինձ հետ, բայց յայանց, որ պէտք է հարցնի այդ մա-
սին Բերլինում: Ինձ թուեմ է, որ այդպիսի պատասխանի նպատակը նա է,
որ նախնական քննութեան ենթարկեն իմ ասածը:

(Ստորագր.) Դիրս.

№ 76. Արտարին գործոց Ծախարարի փոխարէն Ծախարարի Օգնականը
Ֆոսմսիայի և Անգլիայի ոտուց Դեսպաններին,
Ս. Պետերբուրգ, 6 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր):

Վերջին ժամանակներս հայկական հարցը նորից դրուել է մեծ պետու-
թիւնների առանձին ուղղորութիւնը:

Այս պատճառով մենք անհրաժեշտ ենք գտնում յիշեալ հարցի առթիւ
մեր արած քայլերի մասին տեղեկացնել Կառավարութեանը, որի մօտ Դուք
ուղարկուած էք:

Որովհետ հայկական բարենորոգումների հարցում մեր ծրագրած դրու-
թիւններից շատերին ամենամեծ նակառակութիւնը ցոյց տւեց Դերմանիան
ուստի մենք պարտականութիւն զրինք մեր Կ. Պօլիս Դեսպանի վրայ, որ

շնորհիւ անմիջական բանակցութիւնների Գերմանական Դեսպանի հետ յաջողեցնել երկու պետութիւնների հայեցակէտերի համաձայնեցումը: Վերջին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, ըստ երևոյթի՛ն, որ այդ բանը հնարաւոր է:

(Ստորագր.) Ներատով.

№ 77. Արտաքին գործոց Նախարարի փոխարէն Նախարարի Օգնականը
Կ. Պոլսի Դեսպանին.

Ս. Պետերբուրգ, 6 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ձեր 4/17 սեպտեմբերի հեռագրում առաջարկած ձեկն մենք ոչ մի արգելք չենք տեսնում: Ձեր ուշադրութիւնը միայն հրաւիրում ենք այն հանգամանքի վրայ, որ ցանկալի է նախօրօք պարզօրէն որոշել, որ մեծ պետութիւնների պատասխանի մէջ մտնելու են ոչ թէ միայն ընդհանուր— վերատեսուչների իրաւասութիւնը և առաջիկայ դործունէութիւնը որոշող պայմանները, այլ և այն, որ յիշեալ անձնաւորութիւնները լիակատար իրաւունք ունեն իրենց ենթակայ պաշտօնեաների վերաբերմամբ և մեծ պետութիւնների իսկական վերահսկողութիւնը շեշտուած լինի: Այս պատճառով, նախքան տաճիկներին դէպի պետութիւններ ուղևորելը, ցանկալի է վաղօրօք ընդհանուր համաձայնութեան դալ այն պատասխանի առթիւ, որ մեծ պետութիւնները պիտի տան տաճիկներին: Հակառակ դէպքում մեծ պետութիւնների տարածայնութիւնը կամրասյնդի տաճիկների զիտագրութիւնը:

(Ստորագր.) Ներատով.

№ 78. Դեսպանը Տաճիկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պոլիս, 10/23 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Իմ Գերմանական ընկերս և ես համաձայնեցինք դործարկել մեր Զանբերը, որպէս զի Բ. Դուռը և մեր ընկերները ընդունեն հետևեալ կէտերից բաղկացած Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը.

1) Բ. Դուռը վճռեց զիմել մեծ պետութիւններին խնդրելով Արևելեան—Անատոլիայի 2 սեկտորների համար—որոնք են ա) էրզրում, Տրապիզոն, Սիվազ և բ) Վան, Բիթլիս, Պարբերդ, Դիարբեքըր—առաջարկել իրեն 2 ընդհանուր-վերատեսուչ, որոնց հետ նա պայման կապէր... տարով: Միաժամանակ Դուռը յայտնում է, որ նա վճռել է զիմել մեծ պետութիւնների աջակցութեանը ամէն անգամ, երբ յիշեալ պայմանները կկորցնեն իրենց ոյժը:

2) Դուռը ընդունում է, որ այդ երկու վերատեսուչները իրաւազօրին ներկայացնել Տաճկական կառավարութեանը բարձր պաշտօնեաների ու դատաւորների թեկնածուների ցուցակը: Նրանց է պատկանում այս սեկտորների բոլոր պաշտօնեաների արձակման իրաւունքը առանց մի որևէ բացառութեան:

3) Իւրաքանչիւր սեկտորում հաստատում է ընտրողական ժողով, բաղկացած կէսը մահմէդականներից, կէսը քրիստոնեաններից:

4) Հաւասարութեան այս սկզբունքը ընդունուած է եւ կու սեկտորներում եղած բոլոր պաշտօնների դասաւորման մէջ:

5) Դուռը առաջարկուած է, որ մեծ պետութիւնները իրենք հսկեն բարենորոգումների գործադրումը ինչպէս Կ. Պոլսի իրենց Դեսպանների, նոյնպէս և տեղական հիւպատոսների միջոցով:

6) Դուռը ենթադրում է պայմանաւորուել մեծ պետութիւնների հետ ուրիշ բարենորոգումների առթիւ, որ պիտի ներմուծուին Արեւելեան—Անատոլիայի երկու սեկտորներում:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 79 Ռուսական Հաստատրմատարը Գերմանիայում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Բերլին, 10/11 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Այսօր եագովը կարգաց Կ. Պոլսից ստացած հեռագիրը, որով Ռուսական և Գերմանական Դեսպանները կազմել են 6 կէտերից բաղկացած մի ծրագիր և պայմանաւորուել են համոզել Մեծ Վէզիրին ընդունելու ծրագիրը: Եագովը շատ զոհ է այդ համաձայնութիւնից, որի մասին նա կտեղեկացնի Աւստրո-Ունգարական և Իտալական Կառավարութիւններին:

(Ստորագր.) Բրօնկովի.

№ 80. Ռուսական Հաստատրմատարը Անգլիայում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Լօնդօն, 17 սեպտեմբերի 1913 թ. (նամակ).

Սէր է. Գրէյը, ինչպէս Չեզ յայտնի է, բացակայում է Լօնդօնից, բայց երէկ ինձ յաջողուեց տեսնուել հէնց նոր այստեղ վերադարձած Սէր Ա. Նիկոլսօնի հետ, որին ես, համաձայն Չեք առաջարկութեան, մտերմաբար հարցրեցի այն բարեկալիք ընթացքի մասին, որ ըստ երևոյթիւն ընդունում են մեր և Կ. Պոլսի Գերմանական Դեսպանի բանակցութիւնները Հայաստանի բարենորոգումների հարցում:

Սէր Ա. Նիկոլսօնը բացայայտ բաւականութեամբ ընդունեց իմ տեղեկութիւնը և պատուիրեց հարցրել Չեզը Բարոճ Գերազանցութեանը իր շնորհակալութիւնը այս սիրալիր լուրի համար:

Նա աւելացրեց, որ մեր և Գերմանիայի անմիջական բանակցութիւնները հայկական հարցի վերաբերմամբ միանգամայն համապատասխան են Սէր է. Գրէյի ցանկութեանը, որը նմանօրինակ ուղղութեան մէջ գտնուած է ամենաճիշտ միջոց խուսափելու վտանգալից բարդութիւններից, որոնք կարող էին ծագել Փոքր Ասիական փոխադարձ շահերի հողի վրայ:

Սակայն այդ մասին Կոմս Բենկեդօրֆը սրղէն յայտնել է:

(Ստորագր.) Էստէր.

№ 81. Արտարին գործոց Եսիսարարութեան կառավարիչը Ծոանսիայի
և Անգղիայի Ռուսական Հաւատարմատարին:

Ս. Պետերբուրգ, 11 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Բարենորոգումների ծրագիրը, որի մասին յայտնեց Կ. Պոլսից^{10/23} սեպ-
տեմբերի ստացած հեռագիրը, Կայսերական Կառավարութեան կողմից հա-
ւանութիւն գտաւ:

Բարեհաճեցէք ներկայացնել յիշեալ ծրագիրը Կառավարութեանը, որի
մօտ Դուք ուղարկուած էք և խնդրել, որ նա պատուիրի իր Կ. Պոլսի ներկա-
յացչին պաշտպանելու Բ. Դոան առաջ մեր Դեսպանի տեսակէտը յիշեալ
հարցում:

(Ստորագր.) Ներատով.

№ 82 Ծոանսիայի Ռուսական Հաւատարմատարը Արտար գործոց Եսիսարարին.
Փարիզ, ^{12/23} սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր)

Ես յանձնեցի Պալեօլոգին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Նա
գտաւ ծրագիրը վերին աստիճանի նպատակայարմար և խոստացաւ, համա-
ձայն Ձեր ցանկութեան, ուղարկել համապատասխան պատուէր Կ. Պոլսի
Ծոանսիական Դեսպանին:

(Ստորագր.) Սեվաստօպուլօ.

№ 83. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Եսիսարարին
Կ. Պոլսից, ^{12/23} սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիմումեմ Ձեր սեպտեմբեր 6-ի և իմ^{10/23} սեպտեմբերի հեռագիրներին:
Մեծ պետութիւնների մէջ նախնական համաձայնութեան կայացումը այն
պատասխանի առթիւ, որ վերաբերմամբ հայկական բարենորոգումների պի-
տի գրուի Դոան դիմումին, կարող է առաջ բերել մեծ տարածայնութիւններ
նոյն պետութիւնների մէջ: Սրանցից մի քանիսի հիմնական կշռադատու-
թիւնը նա է, որ Տաճկաստանը երբէք յօժարակամ չի համաձայնուի մտցնել
բարենորոգումներ և ոչ մի պետութիւն հա. կազրիչ միջոցների չի դիմելու:
Դոան նախնական, թէկուզ սկզբունքային համաձայնութիւնը, անկասկած
կթուլացնի մեծ պետութիւնների հակառակութիւնը և կթիթեացնի համա-
միտ ծրագրի մշակումը: Այս կշռադատութիւնից զրդուած ես երէկ միան
գամայն մասնակի կերպով բացատրուեցի Մեծ Վէզիրի հետ բարենորոգում-
ների կրկու գլխաւոր կէտերի առթիւ: Մի փոքր տատանումից յետոյ նա
անձամբ հնարաւոր գտաւ առաջի կէտի ընդունումը Բ. Դոան կողմից, որ վե-
րաբերում է երկու ընդհանուր—վերատեսուչներին, սակայն խնդրեց ժամա-
նակ տալ իրեն մտածելու:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 84. Անգղիայի Ռուսական Հաստատմատարը Արտարին գործոց
Նախարարին.

Լոնդոն, 13/13 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Անգղիական Կառավարութիւնը կաշտպանի Դոան առաջ մեր ծրագիրը
Հայաստանի բարենորոգումների առթիւ, որ մշակել են մեր և Գերմանական
Դեսպանը Կ. Պոլսում:

(Ստորագր.) Էտտէր.

№ 86. Արտարին գործոց Նախարարութեան Կառավարիչը Դեսպանին
Տանկատումով.

Ս. Պետերբուրգ, 24 սեպտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Անգղիան և Յուանսիան համաձայն են պաշտպանելու Ձեր և Գերման-
ական Դեսպանի մշակած բարենորոգումների ծրագիրը Հայաստանի համար:
(Ստորագր.) Ներասով.

№ 86. Դեսպանը Տանկատումով Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պոլիս, 4/17 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ես յարմար առիթ բաց չեմ թողնում ձեռքիցս, որպէս զի Մեծ Վեզիրի
առաջ պնդեմ իմ և Վալդենհայմի մշակած վեց կէտերի սկզբունքային ըն-
դունման անհրաժեշտութեան վրայ: Այդ վեց կէտերի ընազիրը ես յանձնե-
ցի Մեծ Վեզիրին: Պէտք է ասեմ, որ մինչև այժմ հանդիպում եմ նրա կող-
մից յամառ հակառակութեան: Նրա ընդդիմախօսութեան գլխաւոր հիմքը
կայանում է հետեւալում. կաղմելով երկու Հայաստան, որոնցից իւրաքան-
չիւրը կկառավարուի Դոանից համարեա անկախ վերատեսչով, (որի հետ նա
ընդհարումներ կունենայ զրկուած լինելով սակայն արձակման իրաւունքից) մենք
սկիզբ ենք դնում Տանկատումի բաժանման, որովհետև նրա մնացած մա-
սերն էլ կպահանջեն նմանօրինակ արտօնութիւններ: Մենք մտցնում ենք
իրբ թէ քաղաքական, բայց ոչ թէ վարչական սկզբունքներ, այն ինչ Տան-
կատումին հարկաւոր են միմիայն վերջիններս, որոնց առթիւ և նա խնդ-
րել էր եւրոպական խորհրդականներ: Սրանց փակցութիւնը մեծ օգուտ բե-
րեց մաքսային և ֆինանսական հիմնարկութիւնների վերակարգման ժամա-
նակ, չնայելով որ այս հաստատութիւնների ղեկավարները տաճիկներ են:
Այդպիսի յատկութեան տէր եւրոպական խորհրդականներ հարկաւոր են նաև
Անատոլիական վիլայեթների բարեկարգութեան համար: Ես հակաձայնեցի
Մեծ Վեզիրին, որ ամենից առաջ հարկաւոր է խաղաղ դրութեան մէջ պա-
հել հայերին, որոնք պատրաստ են օտքի կանգնելու, եթէ ներմուծուող բա-
րենորոգումների հիմնաւորութեան համար չի սահմանուի ապահովութիւն: Որ
մենք ոչ մի քաղաքական նպատակներով տրամադրուած չենք, այլ մասնակ-
ցելով վերատեսուչների նշանակման հարցին, ցանկանում ենք մեզ
համար ապահովացնել Հայաստանի դրութեան վերանկման իրաւունքը, որ-
պիսի իրաւունք մեզ արդէն պատկանում է Տանկատումի կողմից ստորա-
գրուած միջազգային դաշնագրով, (Թերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը),

որ Տաճկաստանը չպիտի աչքաթող անի և այն հանգամանքը, որ այս Թ կէտերից բաղկացած ծրագիրը արդէն հաւանութիւն է գտել բոլոր մեծ պետութիւնների կողմից: Մեծ Վէզիրը պատասխանեց, որ այդ բանը, նրան յայտնի է, որովհետև Վանդենշայմը և Բոմբարը կրկնում են նոյնը ինչ ես, բայց նա, չնայելով այդ բոլորին, չի կարող փոխել իր հայեցակէտը: Ես խօսեցի Գերմանական Դեսպանի հետ. որոշեցինք սնդիւլ, որ Մեծ Վէզիրը իր հետագայ բացատրութիւնների ժամանակ զբաւոր պատասխան տայ յիշեալ վեց կէտերի առթիւ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 87. Դիսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց նախարարին.

Կ. Պոլիս, 4/17 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Գերմանական Դեսպանը հարցրից ինձ, հնարաւոր եմ գտնում ես անդեօր հայկական բարենորոգումների ներմուծումը պայմանաւորել 4 տոկոսային մարտային յաւելումով, թէ ոչ, նա խոստովանեց, որ Մեծ Վէզիրի հետ ունեցած իր խօսակցութեան ժամանակ պարզեց նրան, թէ Դուան յամառութեան դէպքում մեծ պետութիւններից մէկը դուցէ առաջարկի այդպիսի մի պայման: Ես պատասխանեցի, որ այս առթիւ ոչ մի պատուէր չունեմ, բայց անհատապէս հնարաւոր կհամարէի առաջարկել յիշեալ պայմանը միայն այն դէպքում, եթէ Գերմանիան էլ, որ մինչև այժմս պաշտօնապէս չի յայտնել իր համաձայնութիւնը, ընդգուշը այդ սկզբունքը: Վանդենշայմը պատասխանեց, որ ծանօթ չէ իր կառավարութեան կարծիքի հետ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 88. Դիսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց նախարարին

Կ. Պոլիս, 13/18 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Սայիդ Խալիֆ Փաշան երէկ յանձնեց ինձ նոյնպիսի մի մասնաւոր դրութիւն, ինչպիսին ես ուզարկել էի նրան, յայտնելով մեր ծրագրի վեց կէտերը: Գրութիւնը չի տայիս անմիջական պատասխան այդ վեց կէտերին, այլ պարունակում է իր մէջ Տաճկաստանի սկզբունքային հաղորդագրութիւնը այն մասին, որ նա վճռել է մտցնել բարենորոգումներ, դիմել մեծ պետութիւնների բարոյական և անտեսական լայն օգնութեանը և խնդրել նրանցից անձնաւորութիւններ, որոնց անհատական մշակցութեան կարիքը նա զգում է: Դուրը ձեռք է առնելու ամէն միջոց, որովս զի այդ մշակութեւոր բոս հնարաւորութեան արգիւնաւէտ լինի, խտազոյնս պահպանելով Սուլթանի վեհապետական իրաւունքները և պետութեան անկախութիւնը: Ես նկատեցի, որ Սայիդ-Խալիֆի զեկուցումը հարցին նոր ընթացք չի տալիս և պէտք է սկսել նրա կօնկրէտ ցննադատութիւնը: Առաջին կէտի առթիւ մի ժամուայ խօսակցութիւնից յետոյ, Մեծ Վէզիրը մեր տեսակէտերի տարբերութիւնը գտաւ նրանում, որ մենք ցանկանում ենք առաջարկել Դուանը եւրոպական ընդհանուր-վերատեսուչներ, այն ինչ նա խնդրում է մեզից եւրոպական խորհրդականներ այդ վերատեսուչներէ համար, երաշխաւորե-

լով, որ յիշեալ խորհրդականները կունենան լիակատար իրաւունք, իսկ վերահասու չները անհրաժեշտօրէն կկատարեն նրանց խորհուրդները: Իմ այն նկատումս, որ իրօք անհնարին է աւել խորհրդականներին այդպիսի իրաւունք, որի պատճառով և մենք ստիպուած ենք պիտի ընդհանուր վերահասու չններին նշանակման վրայ՝ աջակցութեամբ մեծ պետութիւնների, Մեծ Վեդերը ասաց, որ երիբրքերի օր, երբ մենք կտեսնուենք կրկին սնդամ, նա կներկայացնի միլիոնաւոր սպացոյց ի հաստատումն իր մտքի (Ստորագր.) Գիրս:

№ 89. Մեծ Վեդերի գրութիւնը, արուած Կ. Պօլսի ոտաց Դեսպանին.
(Թարգմանութիւն). 13 հոկտեմբերի 1913 թ.

Յանկանալով ձեռնարկել բարենորոգումներ, որոնց անհրաժեշտութիւնը զգալի է ամբողջ Կայսրութեան մէջ, Կառավարութիւնը անյապաղ իրագործելու է այս առթիւ մշակուած օրէնքները և կանոնները, որոնց գործադրումը յետաձգուած էր բալկանեան դէպքերի պատճառով:

Անհրաժեշտ բարենորոգումների շուտափոխութիւնը ներմուծման համար Կառավարութիւնը յոյս ունի ամենաընդարձակ կերպով օգտուելու մեծ պետութիւնների բազմիցս խոստացած բարոյական և նրբական օժանդակութիւնից և դիմելու է նրանց՝ խնդրելով առաջարկել իրեն անձնաորութիւններ, որոնց աջակցութեան կարիքը նա զգում է, գտնելով այդ բանը կարևոր իր ձեռնարկած վերածնութեան գործի համար: Նորին Մեծութեան Սուլթանի Կառավարութիւնը վճռել է ամէն միջոց ձեռք առնել որպէս զի այդ թանկազին աջակցութիւնը դարձնի աւելի իրական և արգասաւոր, միաժամանակ խստօրէն դիտելով, որ ոչ մի կերպ, ոչ մի ձևով զնաւուած շինի Նորին Մեծութեան Սուլթանի վեհապետական իրաւունքը և պետութեան անկախութիւնը:

№ 90. Արտաքին գործոց Նախարարը Դեսպանին Գերմանիայում.
Ս. Պետերբուրգ, 14 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր):

Համամիտ ենք Կ. Պօլսի մեր Դեսպանի՝ Վանգենհայմին յայտնած մըտքի հետ, որով հայկական բարենորոգումների ծրագրի ընդունումը Դոան կողմից մենք կպայամանաւորէինք 4% յաւելման համաձայնութեամբ միմիայն այն դէպքում, եթէ Գերմանիան էլ առաջարկի այդպիսի պայման:

Բարեհաճեցէք հարցնել Ցիմմերմանին, արդեօք հնարաւոր է գտնուի նա մեր Դեսպանների միարան ցուցումները Կ. Պօլսում:
(Ստորագր.) Սազօնով:

№ 91. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլս, 16^{1/2} հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր):

Սայիդ Աալիմը, բացատրուելով երէկ ինձ հետ հայկական հարցի առ-

թիւ, առաջ բերեց միմիայն մի փաստ ի հաստատումն իր այն մտքի, որ եւրոպական խորհրդականներին կարելի է տալ հայկական սեկտորներում լիակատար իրաւունք. նա մատնացոյց արաւ. անգրիական խորհրդականի վրայ, որը ինքնավար կերպով կառավարում է օսմանեան մարջանները, չնայելով որ նա միմիայն անուանապէս է ենթարկւում տաճկական մարջանային կառավարչին: Այնու ամենայնիւ նա յամառ կերպով պնդում էր, որ Դուռը չի կարող ընդունել եւրոպայի մասնակցութիւնը: Ընդհանուր Վերատեսչի նշանակման հարցում: Նա համաձայնում էր միայն ընդունել եւրոպական խորհրդականներին տաս տարուայ ժամանակամիջոցով մի պայմանով, որ Դուռը առաջարկութեան խնդրով դիմի ոչ թէ բոլոր մեծ պետութիւններին, այլ նրանցից մի որևէ մէկին: Նա պատրաստականութիւն յայտնեց դիմել թէկուզ Ռուսաստանին՝ խնդրելով երկու հայկական սեկտորների համար երկու խորհրդական: Առհասարակ Մեծ Վէդիրը այժմս աւելի պակաս զիջողութիւն է ցոյց տալիս, քան մեր բանակցութիւնների սկզբում: Դուցէ նա անձամբ աւելի զիջողաբար վարուէր, եթէ ենթակայ չլինէր երիտասարդ թուրքերի կարինիսի խիստ հսկողութեանը, որը գործում է իր զեկավարների շօյլինիստական զգացմունքների ազդեցութեան տակ: Մեր բացատրութիւնների ժամանակ ես պնդում էի մեր վեց կէտերի վրայ, աւելացնելով որպէս իմ անձնական ենթադրութիւնը, որ դուցէ ինձ հասկանալի թւար, եթէ տաճկիները իւրաքանչիւր սեկտորի համար խնդրէին մեծ պետութիւններից ոչ թէ մէկ ընդհանուր վերատեսուչ, այլ երեք թեկնածուներ, որոնցից Դուռը կնշանակէր մէկին: Բայց իմ այդ ենթադրութիւնը չբաւարարեց Մեծ Վէդիրին: Մեր խօսակցութեան վերջում ես յայտնեցի, որ նրա հակաճառութիւնների մասին կհաղորդեմ յայսերական Նախարարութեանը, թէ էս հաւատացած եմ, որ նրանք համոզեցուցիչ չեն թւալու:

Պատճէն ուղարկւում է Բերլին: (Ստորագր.) Գիբու:

№ 92. Գնականք Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

4. Պօլիս, 16/13 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Երիտասարդ թուրքերի Կոմիտեաի գլխաւոր գործիչները, որոնց հետ ես առիթ ունեցայ այս օրերս խօսելու, յայտնեցին ինձ նոյն կարծիքները, ինչպիսիք երէկ յամառութեամբ պաշտպանում էր Մեծ Վէդիրը: Այդ հանգամանքը պարզ ապացոյց է, որ վերջինս գործում է նրանց ազդեցութեան տակ: Բացի այդ ես եկայ այն կարծիքին, որ նրանք աշխատում են մեծ պետութիւններին դնել կատարուած փաստի առաջ, նշանակելով Հայաստանի համար տաճկահպատակ ընդհանուր վերատեսուչներ, իսկ յետոյ խնդրել միայն առաջարկելու իրենց եւրոպական խորհրդականներ: Ըստ երևոյթի, ծրագրուած թեկնածուներից մէկը Ռալաջեան անունով հայն է, ճանապարհների հաղորդակցութեան նախկին նախարարը, զէպի որը հայերը վերաբերում են խիստ անվստահ. — Թալաթը բացի այդ յայտնեց ինձ, որ նա մտադիր է Թրակիայի զօրքերից ընտրել եօթ հազար լաւագոյն զինուոր երկու հայկական սեկտորների եօթ վիլայէթների համար կազմակերպել նրանցից ժամդարմերիայ: Նա հաւատացած է, որ այս ձևով կարող է պաշտպանել հայերին քրդերի բռնութիւններից: Ընդհանրապէս վերցրած, երիտասարդ

տաճիկները աշխատում են թաղել հայկական հարցը, համարելով նրան Տաճկաստանի ներկայ զբուժեան համար ամենալուսնայաւոր հարցերից մէկը և երկիւղելով, որ հայերին արած ամէն մի զիջողութիւն կարող է առաջ բերել արարների համապատասխան պահանջը: Եւ հակաճառեցի, ասելով թէ հայկական հարցով մենք զբաղուած ենք այն պատճառով, որ իրաւունք ունենք համաձայնութիւնի դաշնագրի և այն հիման վրայ, որ անհրաժեշտ ենք համարում երաշխաւորելու հայերի ապագայ գոյութեան ապահովութիւնը: Միմիայն եւրոպական երաշխաւորութիւնը կարող է սահմանել խաղաղութիւն հայերի մէջ և այդպիսով ամբապնդել Տաճկաստանի ներքին անդորրութիւնը: (Ստորագր.) Գիրս.

№ 93. Դեսպանը Գերմանիայում Արտաքին գործոց նախարարին.
Բեռլին, 18³¹ հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Յիմմերմանը յայտնեց ինձ, որ համաձայն նրա տեղեկութիւնների վանդենհայմը Գիրսի հետ շարունակուած է միաբանուելու գործել հայկական բարենորոգումների հարցում: Մեծ վէճերը, ըստ կրեոյթին, ցոյց է տալիս որոշ զիջողութիւն, բայց չի ընդունում ընդհանուր-վերատեսուչների նշանակումը համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների, այլ նրա փոխարէն առաջարկում է իրաւունք տալ մեծ պետութիւններին, որ նրանք իւրաքանչիւր վերատեսչին կից նշանակեն մի խորհրդական: Վերջիններս կընտրուեն այն պետութեան հպատակներից, որ կ'որոշեն բոլոր մեծ պետութիւնները: Այս դէպքում ընդհանուր վերատեսուչները պարտաւոր կ'լինէին ենթարկուելու իրենց խորհրդականների կարծիքին, որոնք հաստատուած լինելով հինգ տարուայ ժամանակով, հնարաւորութիւն կ'ունենային վերանորոգելու իրենց լիազօրութիւնները ոչ աւել քան երկու անգամ: Ինչպէս մեր, նոյնպէս և Գերմանական Դեսպանը կարծում է, թէ պէտք է շարունակել պնդել, որպէս զի Դուսը ընդունի նրանց մշակած ծրագիրը: Բայց եթէ այդ բանը յաջողութիւն չգտնի, ժայռահեղ զէպրում Գերմանական Դեսպանը հնարաւոր է նաև Յիմմերմանը, եւ հակաճառեցի նրան, որ պործնական կեանքում ընդհանուր վերատեսուչների ենթարկումը իրենց խորհրդականների կարծիքին կարող է ապարդիւն մնալ: Նա պատասխանեց ինձ, որ եթէ խորհրդականներին նշանակենք մենք, այն ժամանակ մեծ պետութիւնները միշտ հնարաւորութիւն կ'ունենան լուրջ ճնշում գործ դնելու Դուս վրայ: Այս կարծիքի հետ ես չէի կարող համաձայնուել, Մեր Կ. Պօլսի Դեսպանի հեռագիրը չի հաստատուած վանդենհայմի լուստեսութիւնը:

(Ստորագր.) Սվերքեիվ.

№ 94 Դեսպանը Գերմանիայում Արտաքին գործոց նախարարին
Բեռլին, 19 հոկտեմբերի 1 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Յիմմերմանը յայտնեց ինձ, որ համաձայն Կ. Պօլսի Գերմանական Դեսպանի կարծիքի, Գերմանիան 4⁰/₁₀ հարցում չափից դուրս կ'ապուած լինելով Տաճկաստանի հետ, չի կարող առաջարկել նրան նոր պայմաններ:

Ստատու-Սեկրետարի Օգնականը ինձ ասաց, որ ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ցանկալի չէ այդ ասթիւ նոր ատաջարկութիւն անել Տաճկաստանին, բայց ես հակաճառեցի՝ դանկելով, որ հայկական բարեկորդութիւնները այնքան մօտ են Ռուսաստանի շահերին: որ մենք զուցէ անհրաժեշտօրէն ստիպուած լինենք մի որևէ ճնշում գործ դնել Տաճկաստանի վրայ: Յիմմերմանը շարունակուած է պնդել, որ մեզ կ'աջողուի մտցնել անհրաժեշտ բարեկորդութիւնները՝ առանց որևէ առանձին ճնշման գործադրման: Բացի այդ նա խոստացաւ Զավիդի հետ ունեցած իր խօսակցութիւններէ ժամանակ յայտնել նրան, որ մաքսային յաւելման համաձայնութիւնը Գերմանիան տալիս է պայմանով, որ Տաճկաստանը ընդունի մեզ հետ մշակած ծրագիրը: Սակայն, այդպիսի շեշտումն միմիայն այն ժամանակ Զավիդի վրայ կ'թողնէր ապաւորութիւն, եթէ նա կ'աւտարուած լինէր եռանդուն և պարզ կերպով, որում ես կասկածուած եմ:

(Ստորագր.) Սփերբեկ.

№ 95. Արտարին գործոց Նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Ս.Պետերբուրգ, 20 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Եթէ տաճիկները մեծ նշանակութիւն են տալիս Սուլթանի հեղինակութեան արտաքին պահպանմանը, այն ժամանակ կարելի է նրանց յատկացնել Վալիի կամ Սուլթանի Տեղակալի նշանակման իրաւունքը իւրաքանչիւր սեկտորի համար առանձին, կամ երկուսի համար միասին միայն մի պայմանով, որ նրա իշխանութիւնը ունենայ լոկ անուանական ընդթ, իսկ ընդդանուր վերատեսուչները իրենց ձեռքում կ'ենտրոնացնեն ծրագրում ենթադրուած բոլոր իրաւունքները:

Մենք գիջի կարող ենք ըստ ձեռի, բայց ոչ ըստ էութեան:
(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 96. Դեսպանը Գերմանիայում Արտարին գործոց Նախարարին.
Բերլին, 25 հոկտեմբերի 17 նոյեմբերի 1913 թ. (նամակ).

Ես արդէն պատիւ ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բարձր Գերազանցութեանը, որ Արտաքին գործոց Դեպարտամենտի Կառավարչիչը անձամբ լիովին հաւանութիւն տուեց Ձեր մտքին՝ պայմանաւորել էջ՝ մաքսային յաւելման մեր համաձայնութիւնը նրանով, որ Տաճկաստանը ընդունի հայկական բարեկորդութիւններ վերաբերմամբ մեր մշակած ծրագիրը, բայց աւելացրեց և այն, որ համաձայն Վանզենհայմի կարծիքի, Գերմանիան արդէն յիշեալ յաւելման հարցում այնքան է կապուած Դուան հետ, որ հնարաւորութիւն չունի այլևս նոր պայմաններ առաջարկելու:

Այլի առջ ունենալով այս հանգամանքը, Յիմմերմանը, որ համամիտ է Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան հետ մեր միաբան գործունէութեան անհրաժեշտութեան տեսակէտում, յայտնեց ինձ, որ նրա կարծիքով այժմս պէտք է խուսափել Դուանը նոր ցուցումներ տալուց: Այս մտքի հետ, սակայն, ես լիովին համաձայնուեցի: Ինչպէս Ձեզ յայտնի է, ես հակաճառեցի

նրան հետևեալով, որովհետև հայկական բարենորոգումների հարցը վերին աստիճանի մեծ նշանակութիւն ունի Ռուսաստանի համար, մեզանում զուցէ անհրաժեշտ գտնեն մի որևիցէ ճնշում գործ դնել Տաճկաստանի վրայ:

Լսելով իմ կշռագատութիւնները այն մասին, որ Պուլը ակնյայտի չի համաձայնուի ընդունելու մեր ծրագիրը ամբողջովին, Սատաս-Սելբրետարի Օզնականը թէև շարունակում էր պնդել, որ զուցէ մեզ յաջողուի պարտաւորացնել Տաճկաստանին՝ առանց ճնշման գործադրման, այնուամենայնիւ խոստացաւ յարմար դէպքում յայտնել Ջավիդ-Բէյին, թէ Գերմանիայի համաձայնութիւնը մարտային յաւելման վերաբերմամբ արևում է պայմանով, որ Օսմանեան Կառավարութիւնը ընդունի մեզ հետ միաբանօրէն մշակուած բարենորոգումների ծրագիրը:

Անցեալ երեքշաբթի Յիմմերմանը յայտնեց ինձ իր՝ Ջավիդ-Բէյի հետ ունեցած առջին խօսակցութեան բովանդակութիւնը այս առթիւ: Յիմմերմանը, իբր թէ ամենաեռանդուն կերպով մատնացոյց է արել, որ հանուր եւրոպայի և նոյն իսկ իրեն Տաճկաստանի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է չհակառակել Հայաստանի համար բոլոր ծրագրուած բարենորոգումների ներմուծմանը:

Ջավիդի այն հակաճառութեան, թէ ծրագիրը խախտում է Տաճկաստանի վիճակի տութիւնը և եթէ չլինէին Ռուսաստանի որոգայթները Հայաստանում, այն ժամանակ ինքը Տաճկաստանը հեշտօրէն կարող էր ներմուծել բոլոր անհրաժեշտ բարենորոգումները—Յիմմերմանը իբր թէ պատասխանել է, որ Ռուսաստանի որոգայթների մասին խօսք չի կարող լինել, իսկ բարենորոգումների հարցը՝ շտորչու Կովկասում ապրող բազմաքանակ հայ պատկառութեան, Ռուսաստանի համար ունի առաջնակարգ նշանակութիւն և այդ պատճառով հասկանալի է, որ Կայսերական Կառավարութիւնը հնարաւոր չի գտնում մտցնելու որևէ փոփոխումներ խորը մտածուած և մշակուած ծրագրի մէջ:

Իբր թէ հաւաստիացնելով նրան, որ Ռուսաստանը և Գերմանիան այս դէպքում միանպամայն համեթաշխ են, Արտաքին գործոց Դեպարտամենտի Կառավարիչը յայտնել է Ջավիդ-Բէյին, որ համաձայն Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի, Տաճկաստանը ինքը պարտաւորուել է ոչ թէ միայն մտցնել բարենորոգումներ, այլ և ենթարկել նրանց եւրոպական վերահսկողութեան:

Իմ հարցիս, յիշեցրել է նա արդեօք այն կապի մասին, որ գոյութիւն ունի բարենորոգումների և 4⁹ յաւելման հարցերի մէջ, նա պատասխանեց, որ առաջին գերադասեց սահմանափակուել վերոյիշեալով, բայց իր երկրորդ խօսակցութեան մէջ լինելու է աւելի կտրական:

Սակայն, ես կասկածում եմ իմ խօսակցի լիակատար անկեղծութեան մասին և երկիւղ եմ կրում, մի զուցէ նրա ասածները Ջավիդ-Բէյին չլինեն բաւականին պարզ և եռանդուն:

Ես առիթ ունեցայ տեսնուելու Ջավիդի հետ և յայտնելու նրան իմ համոզմունքը, որ գիտակցելով բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնը, Տաճկաստանը իր սեփական շահերի տեսակէտից չի հրաժարուի ընդունելու մեր մշակած ծրագիրը: Բացի այդ ես յայտնեցի նրան, որ ոչ թէ միայն Ռուսաստանը, որը իր սահմաններում մի միլիոնից աւել հայ բնակչութիւն ունի, այլ և ամբողջ եւրոպան սաստիկ շահագրգռուած է բարեկարգուած տեսնել այն րէժիմը, որպիսին ներկայումս գոյութիւն ունի Հայաստանում:

Այս բանին Ջավիդ-Բէյը հակաձողից ինձ. նա գտնում է, որ հայկական հարցը Տաճկաստանի հիմնական հարցերից մէկն է, որ մեր ծրագիրը խախտում է նրա անկախութիւնը և որ Դուռը արդէն սնշեղ վճռել է մտցնել Հայաստանում ամենալայն բարենորոգումներ: Մեր հայեացքների տարբերութիւնը, շարունակեց Ջաւիդ-Բէյը, կայանում է նրանում, որ մենք ինքնիստ ենք ցանկանում նշանակել երկու ընդհանուր վերատեսուչներին—մի բան, որը Տաճկաստանը, որպէս նրա վահագետութիւնը խախտող, երբէք չի ընդունի, այն ինչ Դուռը առաջարկում է մեզ իր ընտրութեամբ նշանակել նոյն ընդհանուր վերատեսուչներին մեծ պետութիւնների որևէ մէկի հպատակներից: Ջավիդի այս ասածը, ինչպէս Դուռ անձամբ տեսնում էք, չի համապատասխանում մեր կ. Պօլսի Դեսպանի այն տպաւորութեանը, որ նա ստացել է իր խօսակցութեան ժամանակ երիտասարդ թուրքերի կօմիտէտի գլխաւոր գործիչների հետ:

Ի՞նչ բերած փաստերից ոչ մէկը համեղեցուցիչ չթւաց խօսակցիս, որին ես, ի միջի այլոց, յայտնեցի, որ Տաճկաստանի համար լուրջ նշանակութիւն ունեցող ներկայ մօմնտում, երբ ինք Դուռը լիակատար ամբողջութեամբ յարուցել է մեծ պետութիւնների հետ ունեցած իր տնտեսական յարաբերութիւնները, որոնք ընդգրկելով նրա ամենակենսունակ շահերը, վերին աստիճանի զգահարութիւնների պատճառ են դառնում Եւրոպայի համար,—Տաճկաստանը պիտի ցոյց տայ մեծ զիջողութիւն և չդիմադրի մեր ցանկութիւններին:

Ջաւիդ-Բէյը աշխատում էր համոզել ինձ, որ եթէ մինչև այժմս չի յաջողուել Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնել, զրա պատճառը Արդուր--Համիդեան ըլծիմն էր: Ներկայ կառավարութիւնը, նրա սակով, այնքան ամբացել զիր վերջին յաջողութիւններից յետոյ», կարող է ներմուծել բոլոր անհրաժեշտ և ցանկալի բարեփոխումները: Այդ մասին իմ յայտնած կասկածին Ջավիդը աւելացրեց, որ առաջիկայ ընտրութիւնները անկասկած կհաստատեն նրա խօսքերի ճշմարտութիւնը:

Անզդիական Դեսպանը, որի հետ ես երէկ պատահեցի Արտաքին գործոց Դեպարտամենտի կառավարչի մօտ, յայտնեց ինձ, որ համաձայն Սէր էղվարդ Գրէյի պատուէրի, նա ցանկութիւն յայտնեց Յիմմեթմանին, որ Գերմանիան Ռուսաստանի հետ ի մի ճնշում գործ դնեն Տաճկաստանի վրայ, որպէս զի նա ընդունի բարենորոգումների ծրագիրը:

(Ստորագր.) Սվերբեկ.

№ 97. Արտաքին գործոց Նախարարի Տեղակալը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Ս. Պետերբուրգ, 26 հոկտեմբերի 1913 թ, (հեռագիր).

Գերմանական Հատարմատարը, ստանալով Վանզենհայմից տաճկական պատասխանագիրը, աշխատում էր պատշտպանել տաճիկների կէտերը հայկական հարցի մասին:

Նա պատասխանեցի, որ տաճիկների գրաւոր հաղորդագրութիւնը առայժմս մեզ յայտնի չէ և մենք չենք կարող հրաժարուել ապահովութիւնների էութիւնից, բայց եթէ այդ ապահովութիւններին մի որևէ ձևով պաշտպանութիւն տրուի, որով միևնոյն ժամանակ տաճիկների ինքնասիրութիւնը վերաւորուած չլինի, մենք չէինք հրաժարուի նրանց քննութեան ընդունելուց:

Սեկտորների վերատեսչի նշանակումը Սուլթանի անձնական իշխանութիւնում մինը կարող էինք ընդունել միայն այն դէպքում, եթէ յիշեալ վերատեսչի իրաւունքը լինէր լոկ անուանական և եթէ իրական իշխանութիւնը ու ամբողջ իրաւասութիւնը պատկանէր մեծ պետութիւններից նշանակուած օտարերկրացի ընդհանուր-վերատեսչներին կամ խորհրդականներին:

Գուր կարող էք յայտնել Ձեր Գերմանական Ընկերութիւնը, որ եթէ Գերմանիան զուտ տեխնիքական պատերազմական գործում անհրաժեշտ է զբոսնում ապահովութիւն պահանջելու իր վարպետների ծրագրերների իրագործման համար, նա առաւել քան մի ուրիշ պետութիւն պարտաւոր է հասկանալ և պաշտպանել այն տեսակէտը, որ մեզ համար ևս հայաբնակ վիլայէթների բարգաւաճութեան հարցում ապահովութիւններ են հարկաւոր:

(Ստորագր.) Ներատով.

№ 98. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին,
Կ. Պօլիս, 26 հոկտեմբերի—8 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Երէկ Սայիդ Սալիմ Փաշան յանձնեց ինձ մի գրութիւն, որը իբր թէ ճշտիւ որոշելու է, որ եւրոպական խորհրդականների (այլ ոչ թէ ընդհանուր-վերատեսչների) նշանակման դէպքում, իշխանութիւնը կենտրոնանալու է խորհրդականների ձեռքում: Ուղարկում եմ Ձեզ այդ հեռագիրը № 1-ով, Համաձայնութեան կայացման համար նա որոշ առաւելութիւն ունի, բայց անկասկած կարօտ է էական փոփոխութիւնների, եթէ Ձերզ Գերապանցութիւնը խոյլ աայ, ես երկուշարթի օր Մեծ Վէզիրին հետ կսկսեմ մտերմական բացատրութիւններ այն փոփոխութիւնների առթիւ, որոնց մասին յիշել եմ № 2 հեռագրում:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 99. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին,
Կ. Պօլիս, 26 հոկտեմբերի—8 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր № 1).

I. Իւրաքանչիւր Ընդհանուր-Վերատեսչին կից սահմանուած է 10 տարով օտարերկրացի խորհրդական, որ պիտի ունենայ տեխնիքական կրթութիւն:

II. Խորհրդականը համարուած է Ընդհանուր-Վերատեսչի աշխատակից ինչպէս վերահսկողութեան հարցում, նոյնպէս և այն ընդհանուր բարենորոգումների վերաբերմամբ, որոնք պատկանում են Ընդհանուր-Վերատեսչի իրաւասութեանը: Խորհրդականին անմիջապէս ենթակայ են Ընդհանուր-Վերատեսչութեան շրջանի վարչական բաժանմունքների վերատեսչները: Խորհրդականը նախագահուած է վերահսկողութեան և բարենորոգումների Յանձնաժողովում, որ բաղկանում է այդ վերատեսչներից:

III. Խորհրդականը քննուած է վերատեսչների զեկուցումները և յանձնում է կամ Ընդհանուր-Վերատեսչին անմիջապէս կամ քննութիւնից յետոյ մտցնում է վերահսկողութեան Յանձնաժողովը: Նա նոյնպէս յայտնում է իր կարծիքը այդ զեկուցումների առթիւ:

IV. Ընդհանուր-Վերատեսչը գործադրում է յիշեալ յանձնաժողովի

որոշումները և վերատեսուչների զեկուցումները՝ տրուած Սորհրդականների միջոցով—համաձայն յանձնաժողովի իրաւասութեան սահմաններին։ Ուրիշ հարցերի վերաբերմամբ նա դիմում է Նախարարութեանը։

Y. Ընդհանուր-Վերատեսուչի և խորհրդականների մէջ ծագած վէճերը պիտի ներկայացնել Մեծ Վէլլերաթի, Նախարարների Սորհուրդը քննում և վճռում է վէճը։ (Ստորագր.) Գիրս.

100. Դեսպանը Տանկատանում Արտարին գործոց Նախարարին.
Կ. Պոլիս, 26 հոկտեմբերի—8 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր № 2).

Տանկական ծրագրի ուղղումը.

I. Բարձր Դուռը խնդրում է մեծ պետութիւններին առաջարկել իրեն երկու խորհրդական որպէս Ընդհանուր-Վերատեսուչների օգնական։ Ընդհանուր-Վերատեսուչները համարում են Արեւելեան Անաստիայի երկու սեկտորների զլուխ Դուռը մտադիր է պայման կապել Սորհրդականների հետ և 10 տարուայ ժամանակամիջոցում կզիմի մեծ պետութիւնների շնորհալուծութեանը ամէն անգամ, երբ այդ պայմանները կկորցնեն իրենց ոյժը։

II. Դուռը ճանաչում է, որ Ընդհանուր-Վերատեսուչները և Սորհրդականները միաբան իրաւունք ունեն նշանակելու և արձակելու իրենց սեկտորի բոլոր պաշտօնեաներին և դատաւորներին։

III. Դուռը մշակում է հրահանգներ Ընդհանուր-Վերատեսուչների համար, համաձայնութեան գալով Դեսպանատնների հետ։

IV. Ընդհանուր-Վերատեսուչները իրագործում են իրենց իրաւունքները, համաձայնութեան գալով Սորհրդականների հետ։ Ընդհանուր-Վերատեսուչի ոչ մի հրամանը չի կարող իրագործուել, եթէ նա տրուած է առանց Սորհրդականի համաձայնութեան։ Ընդհանուր-Վերատեսուչների և Սորհրդականների մէջ ծագած տարաձայնութիւնները Դուռը վճռում է՝ համաձայնութեան գալով Դեսպանատնների հետ։

V. Այդ երկու սեկտորների իւրաքանչիւրի մէջ կազմակերպւում է ընտրողական ժողով, որի անդամները հաւասար թւով բաղկանում են մահեղականներից և քրիստոնեաներից։

VI. Յիշեալ հաւասարութեան սկզբունքը պահպանում է իր նշանակութիւնը երկու սեկտորների բոլոր պաշտօնների գաստւորման հարցում։ (Ստորագր.) Գիրս.

№ 101. Արտարին գործոց Նախարարարի փոխարէն Նախարարի Օգնականը Դեսպանին Տանկատանում.

Ս. Պետերբուրգ, 28 հոկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր 26 հոկտեմբերի—8 նոյեմբերի հեռագրին։

Արդեօք երկիւղ չէք կրում այն բանից, որ տանկական վերատեսուչի և եւրոպական խորհրդականի մէջ տարաձայնութիւնները կարող են պատահել շատ յաճախ Դիմել ամեն անգամ. Դուանը և Դեսպանատններին, — դա նշանակում է ստեղծել այնպիսի մի մարմին, որը հազիւ թէ համապատասխանէր երկրի կառավարելու նպատակներին, որովհետև Դեսպանատնների մէջ հա-

մերաշխութիւն հաստատելը շատ հեշտ չէ, իսկ այս վերջին դէպքում հանգամանքներից կօզտուէր միմիայն Դուռը, ինչպէս որ նա օգտուել է միշտ Այսպիսի պայմաններում ձեռք բերուած ապահովութիւնների նշանակութիւնը կհաւասարուի զրօյի, որով մեծ պետութիւնները, նամանաւանդ Ռուսաստանի հեղինակութիւնը հայերի աչքում կթուլանայ:

Ամենայաւր կիները այն, եթէ Ընդհանուր-Վերատեսչին պատկանէր ընդհանուր վերահսկողութիւնը և իրաւունք արուէր բողոքելու խորհրդականի որոշումների դէմ, իսկ խորհրդականը ճանաչուէր որպէս գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչ, Խորհրդականի այն որոշումները, որոնք բողոքի են ենթարկուած, պէտք էր ներկայացնել Դեսպանատների և Դռան միաբար հայեցողութեանը և որոշ ժամանակ—օրինակ, երկու շաբաթ անցնելուց յետոյ, ճանաչել նրանց ընդունուած այն դէպքում, եթէ համաձայնութիւն չկայանար: Ծայրայեղ դէպքում, եթէ ճշտու անհնարին լինէր գտել Ընդհանուր - Վերատեսչի վերահսկողական իրաւունքը խորհրդականի գործադիր իշխանութիւնից, 4-րդ յօդուածի վերջնական խօսքերից յետոյ պէտք էր աւելացնել, «եթէ երկու շաբաթուայ ժամանակամիջոցում հաշուելով Խորհրդականի ղեկուցման ստանալու օրից, Դռան և Դեսպանատների մէջ համաձայնութիւն չկայանայ, Խորհրդականի կարծիքը ունենալու է վերջնական վճռի նշանակութիւն»: (Ստորագր.) Ներատուօլ.

№ 102. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Ծախարարին.
Կ. Պօլիս, 3/10 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Մեծ Վէզիրը համաձայնուեց իր 26 հոկտեմբերի ներկայացրած տաճկական ծրագրի մէջ մտցնել հետևեալ ուղղումները. Կէտ 1. Դուռը պարտաւորում է դիմել մեծ պետութիւններին՝ խնդրելով առաջարկել իրեն օտար-երկրացի խորհրդականներ: Կէտ 6. Ընդհանուր Վերատեսչը չի կարող դիմել ոչ մի վարչական միջոցի՝ առանց Խորհրդականի նախնական համաձայնութեան: Այն հարցերը, որ տարաձայնութիւնների առիթ են տուել, պիտի ներկայացնել Մեծ Վէզիրին, որը գործին տալիս է համապատասխան ընթացք: Բայց եթէ մի ամսուայ ժամանակամիջոցում վիճելի հարցը չվճռուի, Խորհրդականի կարծիքը վճռողական է համարուում—Սա խոստացայ այդ ուղղումների մասին հաղորդել Կայսերական Նախարարութեանը, մատնանշելով սակայն, որ շարունակուած եմ պնդել մեր վից կէտերի վրայ: Թէև Սայիդ Սալիմի գիշողութիւնները պաշտօնական բնոյթ չեն կրում, այնուամենայն ինձ թւում է՝—նրանք հիմք են տալիս յուսալու, որ հնարաւոր կլինի կայացնել մի համաձայնութիւն, որը ընդունելի լինէր և տաճիկների և հայերի կողմից: (Ստորագր.) Գիրս.

№ 103. Դեսպանը Գերմանիայում Արտաքին գործոց Ծախարարին.
Բեռլին, 3/10 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ոտք չի կարող լինել մեր և Գերմանիայի միաբան գործունէութեան մասին Կ, Պօլսում վերաբերմամբ հայկական բարենորոգումների և մաքսային

յաւելման հարցերի կապի, որովհետեւ Յիմմերմանի իբր թէ եռանդուն յիշեցմանը Զաւիղը պատասխանել է, որ յաւելման համաձայնութիւնը Գերմանիան արդէն տուել է և այդ պատճառով Բերլինի Կարինետը չի կարող նոր պայմաններ առաջարկել:

(Ստորագր.) Սվերբեիկ.

№ 104, Արտարին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 5 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Զեր 3/16 նոյեմբերի հեռագիրը ստացուած է, Դիմում եմ ներատուի 28 հոկտեմբերի հեռագրին:

Կարծում ենք, որ դիւրութիւններ տալով Դուանը մեր ծրագրի ընդունման համար, մենք արել ենք ամենավերջին զիջումը և կոժուարանայինը առաջարկել նորը: Մեզ թւում է, որ վերաբերմամբ խորհրդականի որոշումների բողոքի, մի ամսուայ ժամանակամիջոցը շատ ղէպերի համար յարատեւ է և կխանգարի գործի կանոնաւոր վարումը:

Պնդեցէք Զեզ յայտնի իմաստով:

(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 105, Արտարին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 9 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Թուրխան փաշայի միջոցով ես ստացայ Դուան հետեւեալ հաղորդագրութիւնը.

Տոգորուած լինելով Փոքր-Ասիայի բարենորոգումների ներմուծման հարցով, Օսմանեան Կառավարութիւնը զիմեց զանազան մեծ պետութիւններին խնդրելով այս նպատակի համար տալ իրեն որոշ քանակութեամբ փորձուած անձնաւորութիւններ, բայց ստացաւ մերժում՝ պատճառաբանուած նրանով, որ մեծ պետութիւնները անհրաժեշտօրէն պիտի պայմանաւորուեն միմեանց հետ վերաբերմամբ բարենորոգումների հիմունքներով: — Դուռը յայտնում է, որ կառավարչները, որոնք չեն նշանակուած նրա կողմից, այլ հաստատուած են մեծ պետութիւնների առաջարկութեամբ, կրէք չեն ունենայ բնակչութեան մէջ կարևոր հեղինակութիւն, այդ պատճառով խնդրում է չխանգարել իրեն՝ հրաւիրելու անհրաժեշտ անձնաւորութիւններ երկրորդական պետութիւնների հպատակներին:

Ես պատասխանեցի Դեսպանին, որ պնդելով հայաբնակ վիլայէթների բարենորոգումների վրայ, մենք զիկավարուում ենք միանգամայն հակառակ համոզմամբ, որով բացառապէս Դուան կողմից նշանակուած կառավարչները չեն կարող ունենալ բնակչութեան մէջ հեղինակութիւն: Ես կրկին անգամ աւելացրի, որ մենք չենք ձգտում ոչ հողային նստուիւնների և ոչ Սուլթանի պրէստիժի վարկաբեկմանը և զիջողութիւն ցոյց տաինք ամէն մի պարագայում, որպէս զի չվիրաւորենք Տաճկաստանի ինքնասիրութիւնը, բայց այժմս մենք հասել ենք մեր զիջողութեան գապթնաակէտին և այլևս նոր զիջումներ չենք անելու: Ես մտանցօրց արի Դեսպանին հայեքի խոհմու-

թեան վրայ և այն հանգամանքի վրայ, որ մենք չենք կարող հրաժարուել ամենանւազ ապահովութիւնից:

Բարեհաճեցէք Ձեր բացատրութիւնների ժամանակ յայտնել Մեծ Վէզիրին նոյնը, ինչ որ ես ասացի Դեսպանին, աւելացնելով որ մեր առաջարկութիւնների ընդունման ուշացումը կտեղծի Տաճկաստանի համար մի զբուրութիւն, որը կպագանայ նրան լուրջ հետևանքներով: Եթէ հայերը կօրցնեն իրենց դրութեան բարելաման յոյսը, այն ժամանակ նրանք ստիպուած կլինեն դիմելու ծայրահեղ միջոցների, իսկ մենք բազմիցս նախազգուշացրել ենք Թուրքիային, որ զէպի այդպիսի մի զբուրութիւն անտարբեր մնալ չենք կարող:

(Ստորագր.) Սադօնօլ.

№ 106. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Սախարարին.

Կ. Պօլիս, 15 նոյեմբերի 1913 թ. (նամակ):

Ես արդէն պատիւ ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բ. Գերագանցութեան իմ նոյեմբերի 3-ի հեռագրով, որ Մեծ Վէզիրը հայկական հարցի առթիւ ինձ հետ ունեցած բացատրութեան ժամանակ մտքից էական փոփոխութիւններ, բարենորոգումների ծրագրի յուշագրի մէջ: Սյդ յուշագրիւր, որի հետ ես ծանօթացայ մասնաւոր կերպով, պէտք է ներկայացուի մեծ պետութիւնների Դեսպանատներին:

Մեծ Վէզիրի ծրագրին ես իմ կողմից առաջարկեցի նոր խմբագրութիւն, որը պարունակում է նրա հիմնական կէտերը և մտքի նրա մէջ ընդհանուր բնոյթ կրող մի քանի որոշումներ վերաբերմամբ նահանգական ժողովների կազմի և իրաւասութեան, պաշտօնների դասաւորման, զինուորական ծառայութեան, լեզուի, ուսումնարանների, հողային հարցի և արդարադատութեան:

Նոր խմբագրութիւնը ես յանձնեցի իշխան Սայիդ-Պալիմին՝ խնդրելով հաղորդել ինձ թէ սա ինչքան է համապատասխանում նրա առաջարկութեանը: Բացի այդ աւելացրի, որ չընդունելով նրա ծրագրիւր բաւարար այն դրութեամբ, որում նա դատում է նրա կողմից ուղղուած խմբագրութեան մէջ, ես այնուամենայնիւ չեմ հրաժարուում հաղորդելու այդ ծրագրի բովանդակութեան մասին Ձերդ Բարձր Գերագանցութեանը, Ընդամին ուղարկում եմ ծրագրիւր:

(Ստորագր.) Գիրս

Կ. Պօլիսի ուսաց Դեսպանի 1913 թ. 15 նոյեմբեր նամակի յաւելումը.

(Թարգմանութիւն).

Յօդ. I. Բարձր Դուռը վճռել է դիմել մեծ պետութիւններին՝ խնդրելով առաջարկել իրեն երկու Պորհրդականներ, որոնք լինէին կից երկու Ընդհանուր Վերաստուելներին Վերջիններս նշանակուած են Օսմանեան Կառավարութեան կողմից որպէս գլուխ Արևելեան Անաստիայի երկու սեկտորների, A) Էրզրում, Տրապիզոն, Սիվազ և B) Վան, Բիթլիս, Պարբերդ, Դիարբէքլի:

Բ. Դուռը ցանկութիւն է յայտնում կապել այս Պորհրդականներին հետ պայման և միաժամանակ յայտարարում է, որ նա վճռել է տաս տարուայ ժամանակամիջոցում դիմել մեծ պետութիւնների աջակցութեանը ամէն անգամ, երբ այդ պայմանները կկօրցնեն իրենց ոյժը:

Յօդ. II. Ընդհանուր Վերատեսչի և Խորհրդականի միահամուռ ձեռք առած միջոցները վերաբերմամբ վարչական, ֆինանսական և իրաւաբանական հարցերի, ունեն Վճռողական նշանակութիւն և պիտի իրագործուեն այն բաղաբական և պատերազմական իշխանութիւնների միջոցով, որոնցից կախուած է նրանց գործադրումը:

Յօդ. III. Ընդհանուր Վերատեսուչները Խորհրդականի հետ միասին լիազօր են պաշտօնազուրկ անելու իրենց սեկտորի բոլոր պաշտօնեաներին: Այդ իրաւունքը նրանց պատկանում է համաձայն 1913 թ. յուլիս 1-ի Բ. Դռան շրջաբերական յուշագրին աւելացրած հրահանգներին:

Խորհրդականի հետ միասին նրանք իրաւունք ունեն նոյնպէս նշանակելու այն բոլոր պաշտօնեաներին և դատաւորներին, որոնց նշանակումը Կայսերական Իրադէ չի պահանջում: Ինչ վերաբերում է պաշտօնեաներին և դատաւորներին, որոնց նշանակումը պահանջում է Սուլթանի հաստատումը, Ընդհանուր Վերատեսուչները իրաւագօր են թեկնածուներ ներկայացնելու Նորին Մեծութեան Սուլթանի հաստատմանը:

Յօդ. IV. Ընդհանուր Վերատեսուչների իրաւունքների և պարականութիւնների հրահանգները, որոնք աւելացուած են Բ. Դռան 1913 թ. յուլիս 1-ի № 34233/75 շրջաբերական յուշագրին, քննութեան կառնուեն և կյարմարուեն Բ. Դռան այն ցանկութիւններին, որ արտայայտուած են այս յուշագրի մէջ:

Յօդ. V. Խորհրդականը այն անմիջական հիմնարկութիւնն է, որին ենթարկուում են սեկտորի վերատեսչութեան մարմինները: Նա նախագահում է գլխաւոր վերատեսուչներից բաղկացած Վերատեսչական Յանձնաժողովում— այն բոլոր դէպքերում, երբ յանձնաժողով զուամբելը անհրաժեշտ է գտնում:

Յօդ. VI. Խորհրդականը քննում է իր սեկտորի վիլայէթների զբոթիւնը կամ անձամբ կամ իր ստորադիր վերատեսուչների միջոցով: Նմանապէս նա է քննում բոլոր դէպքերը և ընդհանուր կամ մասնաւոր բնոյթ կրող վարչական, ֆինանսական և իրաւաբանական հարցերը, որոնք կարող են ծագել: Խորհրդականը ուսումնասիրում է վերատեսուչների կազմած հաշուեղիրը և յանձնում է Ընդհանուր Վերատեսչին կամ անմիջապէս կամ Վերատեսչական Յանձնաժողովում քննութեան ենթարկելով նրա այն մասերը, որոնց քննադատութիւնը յանձնաժողովում նա անհրաժեշտ է գտնում: Խորհրդականը պարտաւոր է յայտնել իր կարծիքը վերաբերմամբ այն հարցերի, որ բովանդակուած է հաշուեղիրը:

Յօդ. VII. Ընդհանուր Վերատեսուչը պարտաւոր է գործադրել վերատեսուչների հաշուեղիրը և Յանձնաժողովի այն որոշումները, որ առաջարկել և հաւանութիւն է տւել Խորհրդականը:

Յօդ. VIII. Ընդհանուր Վերատեսուչը չի կարող ձեռք առնել վարչական, ֆինանսական և իրաւաբանական բնոյթ կրող ոչ մի միջոց՝ առանց Խորհրդականի նախնական համաձայնութեան: Ընդհանուր Վերատեսչի և Խորհրդականի մէջ ծագած վէճերը պիտի ներկայացնել Մեծ Վէգիրաթ, որը տալիս է նրանց կարեւոր ընթացք (համաձայնութեամբ Դեսպանատներին): Եթէ տարաձայնութիւնը մի ամսուայ ընթացքում չվճուուի, Խորհրդականի կարծիքը ունենալու է վճռողական նշանակութիւն:

Յօդ. IX. Հետեւել հարցերը վճուում են Խորհրդականի միջոցով անյապաղ և առանց Մեծ Վէգիրաթին դիմելու. 1) Որոշումներ, վերաբերմամբ օրէնքի

գործադրման, 2) որոշումներ, որ ընդհանուր բնոյթ չեն կրում և 3) շտապողական բնոյթ կրող հարցերը:

Յօդ. X. Ընդհանուր ժողովների և Վարչական Խորհրդների ընտրովի անդամները հաւասար թւով ընտրւում են մասնագիտականներից և քրիստոնեաներից: Հաւասարութեան նոյն սկզբունքը գործադրւում է նաև երկու սեկտորի բոլոր հասարակական պաշտօնների դասաւորման հարցում:

Յօդ. XI. Ընդհանուր ժողովների օրէնսդրական և բիւզժէտային իրաւունքները ընդարձակւում են այն չափով, որը համապատասխանում է 1880 թ. օրինագծին:

Յօդ. XII. Իւրաքանչիւր սեկտորում բնակւող զինուորները խաղաղ ժամանակ զինուորական ծառայութիւնը կատարում են տեղն ու տեղը: Համիդիական հեծելազօրը արձակւում է:

Յօդ. XIII. Օրէնքները, հրովարտանքներ և կառավարչական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր սեկտորում յայտարարւում են տեղական լեզուներով: Իւրաքանչիւր մասնաւոր անհատ խօսում է դատարանում և վարչական հիմնարկութիւններում իր մայրենի լեզուով: Դատավճիռները կազմւում են տաճկերէն և եթէ հնարաւոր է կողմերի լեզուի թարգմանութեամբ:

Յօդ. XIV. Իւրաքանչիւր սոյգ իրաւունք ունի նոր հարկեր սահմանելու իր ուսումնարանների պիտոյքների համար: Այդ հարկերը պիտի հաւաքուեն «յաւելիալ սանթիմներ» ձևով:

XV. Խորհրդականը նախագահում է նաև այն Յանձնաժողովում, որը զրազուելու է հողային վէճերի քննադատութեամբ և հայերի հողերի վերադարձման հարցով:

XVI. Արդարագատութիւնը բարեփոխուելու է:

№ 107. Դեպքանը Տանկատամում Արտարին գործոց նախարարին.

Կ. Պօլիս, 20 նոյեմբերի 1913 թ. (նամակ).

Հայկական Պատրիարքարանի և Տաճկական Կառավարութեան յարաբերութիւնները, որ լարուած են սկսած Պոդոս Նուբար Փաշայի պատգամաւորութեան Եւրոպայում հանդէս գալուց, վերջին ժամանակներս ստացել են աւելի սուր կերպարանք, նամանաւանդ շնորհիւ առաջիկայ պարլամենտական ընտրութիւններին:

Ինչպէս յայտնի է, հայերը վերջին տաճկական պարլամենտում ունէին միմիայն 12 պատգամաւոր: Գտնելով, որ այդ թիւը չի համապատասխանում Կայսրութեան մէջ բնակւող հայ ազգաբնակչութեան թւին, որը 2 միլիոնից վեր է, Պատրիարքը նոյեմբեր 13-ին զիմեց Արդարագատութեան նախարարին մի թաքրիբով, որով հայերի համար պահանջւում է համեմատական ներկայացուցիչներ:

Համաձայն տաճկական ընտրողական օրէնքի, ասում է թաքրիբը, իւրաքանչիւր 50.000 արական բնակչութիւն տալիս է մի պատգամաւոր: Այդ հաշւով հայ ազգը իրաւունք ունի տալու 20 ներկայացուցիչ: Բայց ընտրողական շրջանները կազմուած են այնպէս, որ հայ ազգը ոչ մի կերպով չի կարող ազդել ընտրութիւնների հետեանքի վրայ: Այդ պատճառով Պատրիարքը խնդրում է, որ այժմեանից Դուռը ճանաչի հայ ժողովրդի իրա-

ւունքը, որով հայ պատգամաւորներին թիւը համապատասխան լինի ազգա-
բնակչութեան թւին, իսկ այդ պատգամաւորներին ընտրեն միմիայն հայ
ընտրողները:

Արդարադատութեան Նախարարը գտաւ յիշեալ թաքրիբը հակառակ
պետական սահմանադրութեան և վերադարձրեց նրան Պատրիարքարան
նոյնմբեր 7-ին, աւելցնելով նրան, սակայն, պատասխանող թանկարաւ:
Այդ թանկարայում Նախարարը պարզում է, որ Պատգամաւորներին Ատենանը
համարում է ներկայացուցիչ ոչ թէ առանձին խմբերի կամ ազգութիւն-
ների, այլ ընդհանուր օսմանեան ժողովրդի: Կառավարութիւնը չի կարող
փոփոխել սահմանադրութիւնը իր սեփական իրաւունքով, բայց նա մտա-
դիր է առաջարկել մի օրինազիւժ փոքրամասնութեան իրաւունքների ազա-
նովման համար: Սակայն այդպիսի հարցերի քննադատութիւնը զուրմ է
Պատրիարքարանի իրաւասութիւնից և հակասում է ամբողջ օսմանեան ժո-
ղովրդի օրէնքներին, սովորութիւններին և իրաւունքներին, նամանաւանդ
իրեն հայ ազգի սահմանադրական զգացմունքներին: Այդ պատճառով Նա-
խարարը յայտնում է, որ նա սրանից յետոյ այդպիսի թաքրիբներին չի
պատասխանելու:

Հայկական Պատրիարքարանը պատասխանեց Արդարադատութեան Նա-
խարարի թանկարային մի նոր թաքրիբով, ուղղուած Մեծ Վէդիբի անուանը
1913 թ. նոյնմ. 11-ին: Պատրիարքը յայտնում է, որ հնուց նա միջնորդի դեր է
կատարում բոլոր հարցերի առթիւ հայ ժողովրդի և Կառավարութեան մէջ,
որին նա անցեալում զիմել է մի քանի անգամ ընտրութիւնների մասին:
Հայերի ներկայ պահանջը բոլորովին չի հակասում սահմանադրութեանը.
այն հանգամանքը, որ հայ պատգամաւորը պիտի ընտրուի միմիայն հայերի
կողմից, երբէք չի զրկում նրանց համայն օսմանեան ժողովրդի ներկայացչի
յաակութիւնից: Հակառակ դէպքում արքայական պատգամաւորներին պէտք
էր համարել արքայական ազգի ներկայացուցիչներ, իսկ Կ. Պօլսի ներկայա-
ցուցիչներին — միմիայն մայրաքաղաքի ներկայացուցիչներ և առհասարակ
պահանջի, որպէս զի իւրաքանչիւր պատգամաւոր ընտրուած լինի ամբողջ
օսմանեան ժողովրդի կողմից: Հայերի ցանկութեանը կարելի է բաւարար-
ութիւն տալ՝ առանց սահմանադրութիւնը խախտելու: Անհրաժեշտ է մի-
միայն փոխել ներկայ ընտրողական իրաւունքը, որը, ի դէպս ասած, ունի
միմիայն ժամանակաւոր նշանակութիւն: Այս պատճառով Պատրիարքը յոյս
է յայտնում, որ Մեծ Վէդիբը հաւանութիւն չի տայ Արդարադատութեան
Նախարարի գործելակերպին և կընդունի այդ Նախարարի վերադարձրած
թաքրիբը:

Պատրիարքարանի և Կառավարութեան պաշտօնական գրադրութեան
առթիւ տանկաց մատուր յարձակում է հայերի «հակասահմանադրական»
պահանջների վրայ, առաջ բերելով հայկական մամուլի հակաճատութիւնը:
Ներկայումս Դուռը՝ ցանկանալով ըստ սովորութեան ձգձգել իր համար
անախորժ հայկական հարցի լուծումը, կազմել է մի յանձնաժողով նրա
ուսումնասիրութեան համար: Այդ յանձնաժողովի կազմում մտնում են Կա-
րինտի մի քանի անդամները և Նախկին Նախարար Խալաֆեանը, որը հայ
է և համարում է «Միութիւն և Յասակադիմութիւն» կուսակցութեան
անդամ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 108. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.
Կ. Պոլիս, 23 նոյեմբեր 1913 թ. (նամակ).

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան, Գերմանական Կառավարութիւնը վերջին ժամանակներս լարում է բոլոր ոյժերը, որպէս զի լայնացնի և ոյժեղացնի իր ազդեցութիւնը Տաճկաստանում, նամանականդ փոքր-ասիական վիլայէթներում:

Թողնելով դեռ ևս մի կողմ այն գերմանական պատերազմական պատգամաւորութիւնը, որը մօտիկ ապագայում գալու է Տաճկաստան և որը անկասկած ազդեցութիւն կունենայ տաճկական պատերազմական շրջանների վրայ, չպէտք է մոռանալ գերմանացիների գործունէութիւնը և ուրիշ ուղղութեամբ:

Էրզրումի մեր Ընդհանուր-Տիպատոսի հաղորդագրութիւններից Կայսերական Նախարարութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ ծանօթանալու էրզրումի Գերմանական Տիպատոս պ. Անդէրսի գործունէութեան և այն զիբքի հետ, որը նա ստեղծել է այնտեղի իշխանութեան և ազգաբնակչութեան մէջ: Նոյնպէս նրանից պարզ է, թէ ինչպիսի ուշադրութիւն է տրուում գերմանական պրօպագանդային, զլխաւորապէս, ուսումնարաններում:

Ենչպէս ինձ հաղորդում են, Բերլինի Օսմանեան Գեղականատունը յայտնել է իր Կառավարութեանը, որ գերմանական ղեկավար շրջաններում պատրաստուած է մի ծրագիր, որով Փոքր-Ասիայի զանազան վիլայէթներում հիմնելու են մի շարք ուսումնարաններ, ուր տաճկ երեխաները պիտի ձրի կրթութիւն ստանան: Միաժամանակ որոշուած է, գերմանական կառավարութեան հաշուով Կ. Պոլսում և գաւառում պահել գոյութիւն ունեցող ուսումնարաններում ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, որոնք աւանդէին գերմանական լեզուն: Դեսպանի տեղեկութիւնների համաձայն, այդ առթիւ Բերլինում արդէն սկսուել են բանակցութիւններ Արտաքին գործոց և Ժողովրդական Լուսաւորութեան Նախարարութեան մէջ:

Այդ ծրագրի իրագործումը անշուշտ սաստիկ կուժեկացնի գերմանական ազդեցութիւնը Տաճկաստանում:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 109. Արտաքին գործոց Նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Ս. Պետերբուրգ, 23 նոյեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ձեր նոյեմբեր 15-ի նամակով ուղարկած ծրագրի առթիւ բարեհաճեցէք տալ հետեւալ պարզաբանութիւնները:

Կարելի է արդեօք բաւականին ապահովուած համարել երկու սեկտորների վարչութեան ննթարկումը Ընդհանուր-Վերատեսչի և Խորհրդականի միաբան իշխանութեանը: Կարիք չկան պարզել ճշտօրէն, թէ ի՞նչպէս և ի՞նչ միջոցով քննուելու են Ընդհանուր-Վերատեսչի իրաւասութեան հրահանգները, որոնց մասին յիշում է 4-րդ յօդուածը:

Ումեից և ձով պիտի ընտրի 5-րդ յօդուածում յիշուած Վերատեսուչներին:

Ումեն արդեօք Ընդհանուր-Վերատեսուչը և Խորհրդականը միաբան

իրաւունք արձակելու վալիներին և առնասարակ այն բոլոր անձնաւորութիւններին, որոնց նշանակման համար Սուլթանի հաստատումը անհրաժեշտ է:

Արդ՞օք Խորհրդականը իրաւունք ունի որոշելու, թէ ինչպիսի հարցերի վերաբերմամբ նրա վճիռը համարոււմ է վերջնական, որի մասին յիշոււմ է 9-րդ յօդուածը:

Տարածայնութիւնների ժամանակամիջոցը (8-րդ յօդ.) ցանկալի է կըրճատել երկու շաբաթով:

(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 110. Դեսպանը Տանկաստանում Արտարին գործոց նախարարին.

4. Պօլիս, 25 նոյեմբերի, 8 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր 23 նոյեմբերի հեռագրին:

Տալիս եմ իմ 15 նոյեմբերի նամակին աւելացրած ծրագրի պարզաբանութիւնները:

5, 6, 7 և 8 յօդուածները ազանովում են վարչութեան ենթարկուումը Ընդհանուր-Վերատեսչի և Խորհրդականի միահամուռ իշխանութեանը, իսկ որոշ դէպքերում միայն Խորհրդականի իշխանութեանը: Ինչ վերաբերում է Ընդհանուր-Վերատեսչի իրաւասութեան հրահանգների վերաբնմանը, այդ առթիւ 4 ըդ յօդուածը ենթադրում է մեծ պետութիւնների մասնակցութիւնը վերաբնման հարցին, որովհետեւ ամբողջ յուշագիրը ենթադրում է Դեսպանների ավակցութիւնը բարենորոգումների գործում: Աւելի ճշտիւ որոշել այդ մասնակցութիւնը դժուար է, — որպէս զի տաճիկների ինքնասիրութիւնը չէ վերաւորուի:

Վերատեսուչները միանգամայն ենթարկուում են Խորհրդականին Վերջինս կարող է արձակել ինչպէս նրանց, նոյնպէս և բոլոր մնացած պաշտօնեաներին: Այդ պատճառով նրանց հաստատման կարգը նշանակութիւն չունի:

3-րդ յօդուածը տալիս է Ընդհանուր-Վերատեսչին և Խորհրդականին միարան իրաւունք արձակելու առնասարակ սեկտորի բոլոր պաշտօնեաներին:

9 ըդ յօդուածը չի խմբագրուած աւելի պարզ ձևով, որպէս զի Խորհրդականին հնարաւորութիւն տրուի անձամբ որոշելու այն հարցերը, որոնք կրում են շտապողական, ընթացիկ և օրէնքի գործադրման բնոյթ:

8-րդ յօդուածը խօսում է միմիայն ընդհանուր հարցերի մասին, որոնք չեն կրում շտապողական բնոյթ, այս պատճառով ամսուայ ժամանակամիջոցը երկար չէ:

(Ստորագր.) Գիրս,

№ 111. Էրզրումի Ընդհանուր-հիւպատոսը Դեսպանին Տանկաստանում.
Էրզրում, 7 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Բազաքում արհեստական ձևով մասնագականների մէջ զրգուում է առաջ

եկել հայերի դէմ Այդ նպատակի համար Իթթիհադի անդամների շատ անհրուժ տեղի են ունենում զաղտնի ժողովներ: Իթթիհադի ժողովը նախագահութեամբ մայրաքաղաքի կոմիսար Ահմէդ Խլիմի Բէյի զբաղուած է հակահայկական պրօպագանդայով: Տեղական սրիկաները, դարաշի, որոնց պետը կանչուած է Գերմանական Հիւպատոսարան, եռանդուն կերպով զինուած են: Մի խօսքով ամէն ինչ աղէտ է զուշակում: Մի բանի հայեր երկիրը են յայտնում, որ Գերմանիան մտադրութեամբ է ստեղծուած անկարգութիւններ, որպէս զի կրթմանի բարենորոգումների հարցը:

(Ստորագր.) Աղամօլ.

№ 112. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 12 դեկտեմբերի 1913 թ. հեռագիր.)

Ես և Գերմանական Դեսպանը առաջին անգամ միասին այցելեցինք Մեծ Վէզիրին: Վերջինս յայտնեց մեզ, թէ Նախարարութեան Խորհրդում նա լուրջ խոչընդոտների հանդիպեց այն հարցի վերաբերմամբ, որ Տաճկաստանը պաշտօնապէս պարտաւորուի դիմելու մեծ պետութիւններին և խնդրի առաջարկել իրեն եւրոպական խորհրդականներ միարանօրէն ջննելու մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների հետ բոլոր տարաձայնութիւնները, որ կծագեն սեկտորների խորհրդականների և ընդհանուր վերատեսչի մէջ: Մեծ Վէզիրը առաջարկեց մեզ համաձայնուել, որ առաջին անգամ նա բանաւոր կերպով դիմէ մեծ պետութիւններին՝ խնդրելով ցոյց տալ իրեն իւրաքանչիւր խորհրդականի պաշտօնի համար երկու թեկնածու, որոնցից Դուռը կընտրի մէկին: Յետոյ նա պաշտօնապէս մեզ կհաղորդի խորհրդականների նշանակման մասին, մատնանշելով՝ որ նրանց հետ պայման է կապում տաս տարով և եթէ խորհրդականները հեռանան իրենց պաշտօնից նախ քան յիշեալ ժամանակամիջոցի լրանալը, նրանք տեղապահները կնշանակուեն նոյն պայմաններով: Մենք հակաճառեցինք, որ այդ պայմանների մասին անհրաժեշտ է յիշել պաշտօնական յուշագրի մէջ: Մեծ Վէզիրը համաձայնեց առաջարկել Նախարարների Խորհրդին պայմանների հետեւալ խմբագրութիւնը. «Բարձր Դուռը յոյս է դնում մեծ պետութիւնների նոյն բարեհաճ աջակցութեան վրայ նրանց նշանակման ժամանակ: Թեկնածուների առաջարկութեան առթիւ բանացի խնդրի ներկայացնելու ժամանակ Մեծ Վէզիրը զբաւոր կերպով մեզ կհաղորդի նախօրօք մեզնից հաւանութիւն ստացած պայմանների մասին՝ վերաբերմամբ խորհրդականների գործունէութեան: Խորհրդականի և ընդհանուր վերատեսչի տարաձայնութիւնների առթիւ նկատեցինք, որ մեր կարծիքով նրանց վերացման ամենալաւ միջոցը կլինի այն, եթէ վերադառնանք մեր նախկին ենթագրութեան, այսինքն՝ եւրոպացի ընդհանուր վերատեսուչների, այլ ոչ թէ խորհրդականների նշանակմանը: Մեծ Վէզիրը գտաւ, որ այդպիսի մի ելք հնարաւոր է և այդ մասին առաջարկութիւն կանի Նախարարների Խորհրդին:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 113 Արտարին գործոց Նախարարը Դեպքանին Տանկատանում՝
Ս. Պետերբուրգ, 14 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր դեկտեմբեր 12-ի հեռագրին:

Սայիդ Սալիմին արած Ձեր առաջարկութիւնը՝ վերադառնալ նախկին
ենթադրութեան, այսինքն եւրոպացի ընդհանուր վերատեսուչների նշանակ-
ման հարցին, հաւանութիւն է գտնում Կոստերական Կառավարութեան կողմից:
(Ստորագր.) Սաղօնօվ.

№ 114. Դեպքանը Տանկատանում Արտարին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 16/29 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ստացայ Ձեր 14 դեկտեմբերի հեռագիրը:

Նախարարների Պորտուգլը լիազօրել է Մեծ Վէզիրին առաջարկելու Արև-
ելեան-Անատոլիայում բարենորոգումների ներմուծման հետեհալ պայմանները.
Մեծ Վէզիրը կղիմի կիսապաշտօնական և բանացի ձևով մեծ պետութիւնների
ներկայացուցիչներին, խնդրելով արևելեան սեկտորի Ընդհանուր Վերատեսչի
պաշտօնների համար առաջարկել իրեն թեկնածուներ: Բացի այդ նա կիսա-
պաշտօնապէս մեզ կայտնի յիշեալ անձնաւորութիւնների իրաւասութեան մա-
սին, նախապէս այս առթիւ համաձայնութեան զալով մեզ հետ: Յետոյ, երբ
մենք կհաղորդենք թեկնածուների անուշները, նա պաշտօնական յուշագրով
մեզ կիմացնի այդ անձնաւորութիւնների նշանակման և իրաւասու-
թեան մասին՝ աւելացնելով, որ նրանց հետ պայման է կապում 10 տարով
և եթէ այդ 10 տարուայ ընթացքում նրանք փոխուեն, այն ժամանակ Դուռը
կղիմի մեծ պետութիւնների աջակցութեանը:— Այս վերջին պայմանի վերա-
բերմամբ ես ղեռ ես համաձայն չեմ Նախարարների Պորտուգլի որոշման հետ:
Իմ և Գերմանական Դեպքանի վերջին անգամ Մեծ Վէզիրին այցելելու
ժամանակ որոշուեց, որ պայմանը փոխուելու է հետեհալ խմբագրութեամբ.
«Բարձր Դուռը յոյս է դնում մեծ պետութիւնների նրոյն բարեհաճ ա-
ջակցութեան վրայ»:

Նախարարների Պորտուգլը ցանկանում է «նոյն» բառը բաց թողնել,
այն ինչ միմիայն այդ բառն է տալիս ապահովութիւն, որ նոր ընտրութիւն-
ների դէպքում նրանք կատարուելու են ներկայ կարգով: Այլի առաջ ունե-
նալով այդ հանգամանքը, ես խստիւ պնդեցի յիշեալ բառի պահպանման
վրայ: Մեծ Վէզիրը խոստացաւ այդ առթիւ համոզել Նախարարների Պոր-
տուգլին:— Չորեքշաբթի երեկոյան Մեծ Վէզիրը նախնական ծանօթութեան
համար կուղարկի ինձ վերատեսուչների լիազօրութիւնների բնագիրը:— Եթէ
այդ բնագրի և Դուան առաջիկայ յուշագրի (որի բնագիրը կորուչի նախօրօք
նախ քան թեկնածուների ներկայացնելը) «նոյն» բառի պահպանման վերա-
բերմամբ, մեզ մէջ համաձայնութիւն կայանայ, այն ժամանակ ծրագիրը
ես ընդունելի կհամարէի:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 115. Սրտարին զործոց Նախարարը Դեսպանին Ֆոսանխայում.
Ս. Պետերբուրգ, 18 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Վերջին տեղեկութիւնները Կ. Պօլսից յոյս են ներշնչում, որ մենք Իւնից բարենպաստ պատասխան կտանանք հայկական բարենորոգումների առթիւ: Ի խուսափումն տարածայնութիւնների, որոնք կպատահէին ծրագրուած ճորհրդականների և Ընդհանուր-Վերատեսչի մէջ, կարելի է սպասել, որ Դուռը իւրաքանչիւր սեկտորի համար մեծ պետութիւնների առաջարկութեամբ նշանակի եւրոպական ընդհանուր վերատեսուչներ փոխանակ յիշուլ խորհրդականներին:

Այս պատճառով ցանկալի է աչքի առաջ ունենալ հէնց այժմանից թեկնածուներ երկրորդական պետութիւնների հայտակներին: Խնդրում եմ Ձեզանից, որ միանգամայն մտերմաբար հաղորդէք Պողոս Նուբար Փաշային այդ մասին և տեղեկանաք, աչքի առաջ ձեռնի նա արդեօք համապատասխան թեկնածուներ:

(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 116 Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին զործոց Նախարարին.
Կ. Պօլսիս, 24 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Վերջին եռանդուն բանակցութիւնների ժամանակ, որ ես վերաբերմամբ ընդհանուր վերատեսուչների լիազօրութիւնների վարում էի անցնալ շարաթուայ ընթանքում Մեծ Վէլիբի հետ և նրա միջոցով Նախարարների ճորհրդի հետ, ես աշխատում էի մտցնել այդ լիազօրութիւնների մէջ բարենորոգումների զլխաւոր սկզբունքները, այն ինչ Նախարարների ճորհուրդը ձգտում էր սահմանափակել ամբողջ զործը միմիայն վերատեսուչների նշանակման հարցով և նրանց անհատական լիազօրութիւնների որոշմամբ: Երէկ Մեծ Վէլիբը մեր մտերմական և միտժամանակ եռանդուն խորհրդակցութիւնից յետոյ ներկայացրեց լիազօրութիւնների բնագիրը, որը իբր թէ Դուսն վերջին խօսքն է*): Իսկ ես մասնաւոր կերպով յանձնեցի նրան յուշագրի ձրագիրը, որը նա պիտի ուղարկի Դեսպանատներին վերատեսուչների նշանակումից յետոյ:

Այսօր ես կրկին անգամ խօսում էի Մեծ Վէլիբի հետ իմ ծրագրի մասին: Մեծ Վէլիբը նրա մէջ մտքեց լուրջ փոփոխումներ, որոնց թէև նա անձամբ ընդունում է, բայց անհրաժեշտ է գտնում ներկայացնել Նախարարների ճորհրդի հայեցողութեանը: Միտժամանակ ուղարկում եմ այդ ծրագրի բնագիրը, փոփոխուած Մեծ Վէլիբի կողմից**):—Ես յայտնեցի, որ այս փոփոխուած ծրագիրը կներկայացնեմ Սալիսբուրիական կառավարութեան բարեհայեցողութեանը, թէև չեմ երաշխաւորում, որ նա ընդունի ծրագիրը: Ես անձամբ համոզուած եմ, որ ներկայումս մենք աւելի մեծ արդիւնքի հասնել չենք կարող և ստալժմա պէտք է բաւականապէս բարենորոգումների միմիայն լուրջ սկզբունքով, որը անշուշտ կբարգաւաճի ապագայում շնորհիւ ընդհանուր վերատեսուչների գործունէութեան: Մեծ պետութիւն»

*) Տես № 117. II.
**) Տես № 117. I.

ների անպակասութեամբ նշանակուած վերատեսուչները միշտ պաշտպանութիւն կը տանն Դեսպանատների կողմից, Իսկ ներկայ հանգամանքներում ես հնարաւոր չեմ գտնում Դուան նոր պաշտօնական հաստատմամբ առանձնապէս շեշտել այդ պաշտպանութիւնը, որը բխում է Բերլինի զաշնադրի 61-րդ յօդուածից: Նոյն իսկ ինձ թւում է, որ նմանօրինակ ամէն մի հաստատում կարող է ունենալ և հակառակ հետևանք՝ սահմանափակելով մեր վերահսկողութեան շրջանակները, այն ինչ նրա բացակայութեան դէպքում 61-րդ յօդուածին կարելի է տալ ընդարձակ մեկնաբանութիւն:—Աւելի լայն պահանջներ դնելու դէպքում մեծ պետութիւններն էլ մեզ չեն հետևի:

Նախարարների Խորհրդի վճիռը ինձ կայտնեն վաղը:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 117. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 6 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

I. Պատիւ ունեմ յայտնելու Ձեզ, որ երկու Ընդհանուր Վերատեսուչներ նշանակուած են զլուխ Արեւիկան Անատոլիայի երկու սեկտորների: Այդ սեկտորները վարչութեան, արդարադատութեան, ստիկանութեան և ժանդարմերիայի վերահսկողութիւնը կազմում է Ընդհանուր Վերատեսուչների իրաւասութիւնը: Համաձայն Ընդհանուր Վերատեսուչի պահանջի, այն դէպքում, երբ հասարակական անդորրութիւնը անապահով է, զինուորական ուժերը տրւում են նրա իշխանութեան տակ, որպէս զի ձեռք առնուին միջոցներ՝ համապատասխան նրա իրաւունքների: Նայած հանգամանքներին, Ընդհանուր Վերատեսուչները պաշտօնազուրկ են անում անընդունակ կամ հակաբարոյ պաշտօնեաներին, զատի ենթարկելով նրանք որոնք մեղադրուած են պատժակիր ոճրագործութիւններում: Նրանք ժամանակաւորապէս փոխում են արձակուած պաշտօնեաներին նոր անձնաւորութիւններով, որոնք բաւարարում են ծառայութեան մէջ մտնելու նախատեսուած օրէնքների և կանոնների պայմաններին: Այդ պաշտօնեաների վերջնական նշանակումը կատարւում է համաձայն ձեռքի և պայմանների, որ սահմանել են յիշեալ օրէնքները և կանոնները: Բոլոր արձակուած պաշտօնեաների մասին Ընդհանուր Վերատեսուչները հաղորդում են համառօտ պատճառաբանուած հեռագրով համապատասխան նախարարութեանը, իսկ յետոյ մի շարթուայ ժամանակամիջոցում իւրաքանչիւր արձակուած պաշտօնեայի գործը ուղարկում են նախարարութեանը՝ տալով պատճառների մանրամասն զեկուցում: Լուրջ դէպքերում, երբ անհրաժեշտ է ձեռք առնել շուտափոյթ միջոցներ, Ընդհանուր Վերատեսուչները իրաւունք ունեն առանց հետաձգման սրձակելու դատաստանական անփոխ պաշտօնեաներին պայմանով, որ այդ մասին անյապաղ հաղորդեն Արդարադատութեան Դեսպարտամենտին: Ի դէպս, եթէ վալինները զործել են մի այնպիսի յանցանք, որը անհրաժեշտօրէն պահանջում է զիմումն խիստ միջոցների, Ընդհանուր Վերատեսուչները ներկայացնում են այդ հարցը Ներքին գործոց Նախարարութեան հայեցողութեանը, որը պարտաւոր է անմիջապէս արձակել վալինն պաշտօնից և զեկուցել այդ մասին Նախարարների Խորհրդին: Վերջինս պարտաւոր է որոշել հարցը 8 օրուայ ընթացքում:

II. Ընդհանուր Վերատեսուչները նախագահում են այն յանձնաժողովներում, որոնք կոչուած են քննելու հողային վէճերը և վերադարձնելու հայերին նրանցից խլած հողերը: Նրանց իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերող տեւի մանրամասն հրահանգներ կտրուեն Ընդհանուր Վերատեսուչների նշանակուածից յետոյ և սրանց մասնակցութեամբ Ի դէպս, եթէ 10 տարուայ ընթացքում Ընդհանուր Վերատեսուչների պաշտօնը երբ և իցէ մնայ բաց, Բարձր Դուռը Ընդհանուր Վերատեսուչների ընտրութեան հարցում իր յոյսը դնում է մեծ պետութիւնների քարհնած ավակցութեան վրայ: Այն սկզբունքները, որոնցով Ընդհանուր Վերատեսուչները ղեկավարուելու են բարենորոգումների գործադրման հարցում, հետեւեալներն են. նախքան ցուցակագրութիւնը, որը պիտի իրագործուի ամենակարճ ժամանակամիջոցում վերահսկողութեամբ Ընդհանուր Վերատեսուչների, ընդհանուր ժողովների և վարչական խորհրդների ընտրողական անդամները հաւասար թւով ընտրուելու են մասնագիտականից և ոչ—մասնագիտականներից: Նոյն սկզբունքը, ըստ հարաւորութեան, գործադրուելու է երկու սեկտորի բոլոր հասարակական պաշտօնների դասաւորման ժամանակ: Ընդհանուր ժողովների օրէնսդրական և բիւջէտային իրաւասութիւնը որոշուած է վիլայէթների օրէնքի հիման վրայ: Համիդիական հեծելազօրը արձակուած է: Օրէնքները, հրովարտակները և կառավարչական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր սեկտորում կ'յայտարարուեն տեղական լեզուներով: Իւրաքանչիւր մասնաւոր անհատ օգտուած է իւր սեփական լեզուով ինչպէս դատարանում, նոյնպէս և վարչական հիմնարկութիւններում: Դատավճիռները խմբագրուած են տաճկերէն լեզուով, իսկ ըստ հնարաւորութեան թարգմանութեամբ կողմերի լեզուով: Իւրաքանչիւր ազգութիւն իր մէջ իրաւունք ունի տուրք սահմանելու ուսումնարանների պիտոյքների համար: Տուրքը հաւաքուած է յաւելեալ սանթիմներով ձեռով:

(Ստորագր.) Դիրս.

№ 118. Արտարին գործոց Նախարարը Դեպտանին Տանկաստանում.
Ս. Պետերբուրգ, 26 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր նոյեմբեր 15-ի հեռագրին:

Յետագայ բանակցութիւնների ժամանակ բարեհաճեցէք աչքի առաջ ունենալ Նախարարութեան հետեւալ նկատումները.

Ընդհանուր-Վերատեսուչներին պիտի պատկանի ոչ թէ միայն ստորագիր պաշտօնեաներին արձակելու իրաւունքը, այլ նաև վարչութեան գերագոյն պաշտօնեաների նշանակումը և նրանց հաստատման համար Սուլթանին ներկայացնելու իրաւունքը:

Նախքան տեւի մանրամասն հրահանգների մշակելը ընդհանուր վերատեսուչների իրաւունքները և պարտականութիւնները որոշուած են ընդհանուր դրութեամբ, որի հիման վրայ նրանք համարուած են իրենց սեկտորի քաղաքական իշխանութեան ամենաբարձր լինատանցիան:

Ցանկալի կլինէր բաց թողնել այն նախաբանը, որով տեղական ժողովները և խորհուրդները մինչև ցուցակագրութիւն միայն կազմուած պիտի լինեն հաւասար թւով մասնագիտականներից և ոչ—մասնագիտականներից:

Յանկալի է վերականգնել արդարադատութեան բարեփոխման յօդուածը՝
Նոյնպէս ցանկալի է մտցնել նախածրագրի այն կէտը, որով զինուո-
րական ծառայութիւնը կատարուում է բնակութեան տեղում,
Յուշագրի մէջ չեն յիշուած այն վիլայէթները, որոնցից կազմուում են
կրկու սեկտորները:

Յիշեալ նկատումները լիովին համապատասխանում են այն ծրագրին,
որը իր ժամանակին ձևականօրէն ստացաւ Գերմանիայի հաւանութիւնը և
այս պատճառով նրա կողմից բողոքների տեղի չեն կարող տալ:
(Ստորագր.) Սազօնով.

№ 119. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին զործոց նախարարին.
Կ. Պօլիս, 27 դեկտեմբերի 1913 թ. (Տեւազիր.)

Ձեր 26 դեկտեմբերի հեռագրի նկատումները անշուշտ լիովին համա-
պատասխանում են նախընթաց ծրագրիներին, բայց վերջիններս, կամ աւելի
ճիշտ ասած բացառապէս վեց կէտերից բաղկացած ծրագրերը, մնացածները
վերաբերմամբ ծառայում է որպէս հէնք Տաճկաստանի հետ բանակցութիւն-
ներ վարելու համար: Դուռը պաշտօնապէս կրէք չի յայտնել իր համաձայ-
նութիւնը նրանց ընդունման համար, իսկ բանակցութիւնների ժամանակ
նրանց ձևը փոխուեց միմիայն շնորհիւ իրերի դրութեան: Այսպիսի հան-
գամանքներում ես ձգտում էի, ինչքան որ հնարաւոր էր, չդիպել նրանց
էութեանը՝ գտնելով, որ գերադասելի է հարցը թողնել անորոշ, քան թոյլ
տալ Դուռը ուղղակի հրաժարուել նրանցից: Գերմանիան անկասկած հա-
ւանութիւն տուեց 6 կէտերից բաղկացած նախածրագրին, բայց Կ. Պօլիսի
Գերմանական Դեսպանատունը միշտ էլ պնդում էր, որ ինձ նեցուկ կլինի մի-
միայն այն չափով, ինչքան որ բարենորոգումների գործադրումը խուսափում
է ճնշման միջոցների դիմելուց: Ներկայումս նա յայտնում է և այդ բանում
նրան հետևում են բոլոր մնացած Դեսպանատները, որ այժմս աւելի մեծ
արդիւնքներ ստանալ անհնարին է, իսկ ձեռք բերածը մի թանկագին սկիզբ
է Ընդհանուր Վերատեսուչների միջոցով զարգացնելու. ծրագրուած բարենո-
րոգումները: Հէնց այդ պատճառով ես յայտնեցի իմ համոզմունքը, որ մնա-
ցած Դեսպանատները, իսկ ամենից առաջ Գերմանականը, այլևս չեն պաշտ-
պանի մեզ, եթէ իրենց կառավարութեան կողմից զբաղան պատուէր չստա-
նան: Հետևաբար մենք կգործէինք մենակ, մեր վրայ կըլլի գործի ամբողջ
ժանրութիւնը, նրա հետևանքը, այսինքն ստիպուած կլինէինք Դուռն յամա-
ռութեան ղէպքում, որը համարեա թէ անխուսափելի է, զիմել ճնշման:
Մի գուցէ այդ բոլորը մեզինց շատ ժամանակ խլէր, այն ինչ Ընդհանուր
Վերատեսուչների լիազօրութիւնների ընդհանուր մասը, որ մշակել ենք մենք,
Դուռը վճռել է գործադրել նաև ուրիշ սեկտորներում և իր ներկայացչի
միջոցով կարողացինք է հրաւիրում նրանց համար: Այսպիսի պայմաննե-
րում հայկական սեկտորների դրութիւնը ժամանակաւորապէս կկատարա-
նայ, իսկ այդ բանում Դուռը կմեղադրի մեզ:

(Ստորագր.) Գիրս.

№ 120. Էրզրումի Ընդհանուր-իսպատուր Դեսպանին Տանկատանում.
Էրզրում, 29 դեկտեմբերի — 11 յունվարի 1913/14 թ. (հեռագիր).

Այստեղի գաղանի գումարեղ ժողովներում խօսում են հայկական կոտորածի մասին, Մօլլաների հրամանով մահմեդականները իրենց գլխին կրում են սպիտակ փաթեթ, Լրերի համաձայն ամէն ինչ պատրաստ է կոտորածի համար, մայրաքաղաքից միայն ազդանշանի են սպասում: Իթթի-հազ կուսակցութեան անդամները բացայայտ կերպով ստորագրել են տալիս վերահսկողութեան գէմ պատրաստած բողոքագիրը, նախօրօք մեղադրելով մեծ պետութիւններին կոտորածի մէջ, որը առաջ է դալու շնորհիւ նրանց միջամտութեան բարենորոգումների գործում: Տրամադրութիւնը շատ վրդովեցուցիչ է, ցանկալի է նախազգուշացնել կոտորածը վճռողական միջոցներով: (Ստորագր.) Աղամով.

№ 121. Արտարին գործոց Նախարարը Դեսպանին Տանկատանում.
Ս. Պետերբուրգ, 29 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Պարտաւէտը յայտնեց ինձ, որ Դուան հետ հայկական բարենորոգումների աւթիւ վարած վերջին բանակցութիւնների ժամանակ Դուք իբր թէ առաջարկել էք նոր պահանջներ, որոնք չեն մտնում Գերմանիայի պաշտպանած բարենորոգումների նախաձրագրի մէջ: Գերմանական Դեսպանին ես պատասխանեցի մի յուշագրով, որով հերքում եմ այդ մեղադրանքը: Մատնացոյց անելով Դուան հետ վարած մեր բանակցութիւնների խաղաղասիրական բնոյթի և մեր արած զիջումների վրայ, ես նկատել եմ, որ նախարարութիւնը նոյնքան ամուսւմ մշակուած ծրագիրը ընդունել է որպէս վերջնական ծրագիր և այդ իմաստով Ձեզ տուել է համապատասխան ցուցմունք: Յոյս ունեմ, որ իմ յուշագիրը կունենայ որոշ ազդեցութիւն: Բայց եթէ յետագայում Դուք համազուէք, որ Բ. Դուան հակառակութիւնը յաղթել զժուար է, այն ժամանակ համաձայնութիւն կայացնելու նպատակով Դուք ազատօրէն կարող էք պաշտպանել այն կէտերը, որոնց մասին զրուած է դեկտեմբեր 26-ի իմ հեռագրի մէջ:

(Ստորագր.) Սաղօձով.

№ 122. Արտարին գործոց Նախարարի յուշագիրը Ս. Պետերբուրգի Գերմանական Դեսպանին.

29 դեկտ. 1913 (11 յունվ. 1914 թ.)

(Քարգժանութիւն).

Ինձ հետ ունեցած արդի խօսակցութեան ժամանակ Ձերզ Գերազանցութիւնը ի միջի այլոց բարհիճեցիք ասել, որ Կայսերական Դեսպանը՝ հայաբնակ վիլայէթներին բարենորոգումների ներմուծման աւթիւ Դուան հետ վարած բանակցութիւնների ժամանակ առաջարկել է նոր պահանջներ, որոնք չեն մտնում այն ծրագրի մէջ, որը նա իր Գերմանական ընկերջ հետ միասին պաշտպանում էք առաջ:

Ի խուսափումն հնարաւոր թիւրիմացութիւնների այն հարցում, ուր

մեր պետութիւններէ աշխատակցութիւնը այնքան յաջող հետևանք է ունեցել, պարտք եմ համարում յայտնել Ձեզ, որ այդ գործը ես ենթարկել եմ ամենամանրամասն քննութեան:

Ձերդ Գերագանցութեանը յայտնի է, որ վեց շաբաթ որանից առաջ, Դոան հետ երկար բանակցութիւններ վարելուց յետոյ, Օսմանեան կառավարութիւնը մշակեց Կ. Պօլսի դեսպանների անուանը մի յուշագիր: Որովհետև Մեծ Վէզիրի պատասխանը ուշացաւ, ուստի Ռուսական Դեսպանը և Բարձր Վանկենշամը այցելեցին նրան մի քանի օր առաջ նախքան նրա արձակուրդ գնալը: Մեծ Վէզիրը պատասխանեց նրանց, որ նրա կարծիքով եւրոպական խորհրդականների փոխարէն աւելի գերադասելի կլինէր հաստատել նախկին ընդհանուր վերատեսուչներին:

Որովհետև երկու դեսպաններն էլ համաձայնուեցին Մեծ Վէզիրի հետ, վերջինս մի քանի օր սրանից առաջ Գիրսին ներկայացրեց յուշագրի մի նոր ծրագիր, որի մէջ այս անգամ խօսուում է ընդհանուր վերատեսուչների մասին, թէ և Ռուսական Դեսպանի նախընթաց նկատումները ուշադրութեան չեն առնուած:

Դեսպանը պատասխանեց, որ այդ մասին կհաղորդէ Ս. Պետերբուրգ, կասկած յայտնելով սակայն այն բանում, որ մենք կընդունենք ծրագիրը:

Համեմատելով յուշագրի նոր ծրագիրը նոյեմբեր ամսում մշակածի հետ, որը կայսերական Կառավարութիւնը համարեց որպէս զիջումներ վերջնական ծրագրի և համաձայնուեց նրանց հետ, ես չէի կարող չնկատել զարմանքով, որ Դուռը բացէ թողել միքանի խիստ կարևոր կէտեր, որում կարող էք համոզուել յաւելումի միջոցով *):

Այդ պատճառով ես ստիպուած էի առաջարկել Կայսերական Դեսպանին, որ նա սնդիկ յիշելի հարցերի վերականգման վրայ նոր յուշագրում:

Հաղորդելով այդ մասին Ձերդ Գերագանցութեանը ի տեղեկութիւն, յոյս ունեմ Դուք կբարեհաճէք հաւատար, որ Դոան հետ վարած երկար բանակցութիւնների ժամանակ մենք ապացուցինք համաձայնութեան դալու մեր անկեղծ ցանկութիւնը: Այդ համաձայնութիւնը պաշտպան էր հանդիսանում Տաճկաստանի օրինական ինքնասիրութեանը և նրա իսկական շահերին: Միաժամանակ ես բաւականութեամբ շեշտում եմ այն, որ յիշեալ բանակցութիւնների ժամանակ Գերմանիան ցոյց տուեց մեզ իր աշակցութիւնը, գտնելով մեր պահանջները արդարացի:

№ 123. Արտաքին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Ս. Պետերբուրգ, 31 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Բարեհաճեցէք Դոանը մատնացոյց անել մերձակայ վտանգի վրայ, եթէ նա ձեռք չառնի միջոցներ հայկական վիլայէթների անկարգութիւնների նախազգուշացման համար և ամենավճռողական կերպով հասկացրէք հետևանքների մասին:

Տեղեկութիւն է տրուում Փարիզ, Լոնդոն և Բերլին:

(Ստորագր.) Սազօնով.

*) Տես 1913 թ. նոյեմբեր 15 յուլիան I, III, IV, X, XII և XVI յօդուածները (№ 106) և Կ. Պօլսի ուսաց Դեսպանի 1913 թ. դեկտեմբեր 24-ի նամակը (№ 117). — եր. 75, 76, 77, 84, — 85.

№ 124. Արտարին գործոց Նախարարը Դեսպաններին Անզղիայում, Փոստ-սիայում եւ Դերմասիայում.

Ս. Պետերբուրգ, 31 դեկտեմբերի 1913 թ. (հեռագիր).

Ի նկատի ունենալով խոտլութիւնների ծագման վտանգը, որոնք ամենաբարդ հետևանքների պատճառ կդառնային, բարեհաճեցէք իմանալ Կառավարութիւնից, որի մօտ Դուք ուղարկուած էք, արդեօք հնարաւոր չի գրտնում նա եռանդուն ցուցումն անելու Դուանը:

Տեղեկութիւն է տրոււմ Կ. Պօլիս. (Ստորագր.) Սազօնով.

№ 125. Դեսպանը Տանկրատում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս 17 յունւարի 1914 թ. (հեռագիր).

Յոռչգրի ծրագրի կետերը, սրանց վերաբերմամբ լիակատար համաձայնութիւն է կայացել իմ եւ Նախարարների Խորհրդի մէջ:

Երկու օտարերկրացի Ընդհանուր Վերատեսուչներ նշանակուած են զլուս Արեւելեան-Անատոլիայի երկու սեկտորներէ. Ա) Սիվազ, Էրզրում, Տրապիզօն, Բ) Վան, Բիթլիս, Պարբերդ, Դիարբէքէր, Այդ սեկտորների վարչութեան, արդարադատութեան, ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի վերահսկողութիւնը կազմում է Ընդհանուր Վերատեսուչների իրաւասութիւնը: Համաձայն Ընդհանուր Վերատեսուչի պահանջի, այն դէպքերում, երբ հասարակական անդորրութիւնը անպահով է, զինուորական ոյժերը տրոււմ են նրա իշխանութեան տակ, որպէս զի ձեռք աւնուեն միջոցներ՝ համապատասխան նրա իրաւունքների: Նայած հանգամանքներին, Ընդհանուր Վերատեսուչները պաշտօնազուրկ են անոււմ անընդունակ կամ հակաբարոյ պաշտօնեաներին, դատի ենթարկելով այնպիսիներին, որոնք մեղադրոււմ են պատժակիր ոճրագործութիւններում: Նրանք լիոխում են արձակուած ստորին պաշտօնեաներին նոր անձնակորութիւններով, որոնք բաւարարում են ծառայութեան մէջ մտնելու համար նախատեսուած օրէնքների և կանոնների պայմաններին: Նրանք իրաւունք ունեն ասշարկութիւններ անել Նորին Մեծութեան Սուլթանի Կառավարութեանը բարձր պաշտօնների նշանակման մասին: Բոլոր արձակուած պաշտօնեաների մասին Ընդհանուր Վերատեսուչները անյապաղ հաղորդում են համապատասխան նախարարներին համառօտ պատճառաբանուած հեռագիրներով, իսկ յետոյ մի շարքիւայ ընթացքում իւրաքանչիւր արձակուած պաշտօնեայի գործը ուղարկոււմ են Նախարարներին՝ տալով պատճառների մանրամասն զեկուցում: Լուրջ դէպքերում, երբ անհրաժեշտ է ձեռք աւնել շուտափոյթ միջոցներ, Ընդհանուր Վերատեսուչները իրաւունք ունեն առանց հետաձգման արձակելու դատաստանական անփոխ պաշտօնեաներին՝ պայմանով, որ այդ մասին անյապաղ հաղորդեն Արդարադատութեան Դեպարտամենտին: Ի դէպս, եթէ վայիները գործեն մի այնպիսի յանցանք, որը անհրաժեշտօրէն պահանջում է դիմուէն խիստ միջոցների, Ընդհանուր Վերատեսուչները ներկայացնում են այդ խիստ համապատասխան Նախարարի հայեցողութեանը, որը այդ մասին շուտափոյթ յայտնում է Նախարարների Խորհրդին: Վերջինս կայացնում է իր որոշումը շորս օրուայ ընթացքում Ընդհանուր Վերատեսուչի հեռագիրը ստանալուց յետոյ:

Հողային հարցերը վճռուած են Ը. Վեր. անմիջական վերահսկողութեամբ: Ընդհանուր Վերատեսուչների իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերող աւելի մանրամասն հրահանգներ կարուեն նրանա- կուծից յետոյ և նրանց աջակցութեամբ: Ի դէպս, եթէ 10 տարուայ ընթաց- քում Ընդհանուր Վերատեսուչների պաշտօնը երբ և իցէ մնայ ըաց, Բ. Գուռը Ընդհանուր Վերատեսուչների ընարութեան հարցում իր յոյսը դնում է մեծ պետութիւնների բարեհաճ աջակցութեան վրայ: Օրէնքները, հրովար- տակները և կառավարչական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր սեկտորում կայտարարուեն տեղական լեզուներով: Եթէ Ընդհանուր Վերատեսուչը հնարաւոր է գտնոււմ, իւրաքանչիւր կողմ իրաւունք ունի դատարանում և վարչական հիմնարկութիւններում օգտուելու իր մայրենի լեզուով: Գա- տավճիռները կազմուած են տաճկերէն լեզուով և ըստ հնարաւորութեան, թարգմանութեամբ կողմերի լեզուով: Կայսերական Կառավարութիւնը չի հակառակի այն բանին, որ հաւատակիցները մասնակցեն համայնական ու սուլմնարանների պահելու ծախսերին: Իւրաքանչիւր օսմանահպատակ կատա- րում է իր զինուորական պարտականութիւնը խաղաղ ժամանակ այն զին- տեսարական շրջանում, որտեղ նա ապրում է: Բայց ուղարկելով ցամաքային զօրք Սմէնի, Աստիւրի և Նէջդի հեռուոր մասերը, Կայսերական Կառավարու- թիւնը ցնոր կարգադրութիւն կլրացնի այդ զօրքերը Կայսրութեան ըլլոր մասերից, համապատասխան նրա մէջ քնակուղ ազգութիւնների թւաքանակի: Բացի այդ, ծովային զօրքերի մէջ նա կմտցնի Կայսրութեան ըլլոր մասերից գումարած նորակոչ զինուորներին: Համիդիական զօրազնդերը փոխուած են պահեստի հեծելազօրի: Նրանց ղէնքերը կպահուեն պահեստաբանում և կտրուէ իրենց միմիայն զօրաժողովի և զինավարժութեան ժամանակ: Նրանք են- թարկուած են այն զօրաբանակների հրամանատարին, որոնց շրջանում գտ- նուած են: Խաղաղ ժամանակ զօրազնդերի, էսկադրօնների և զօրախմբակների պետերը ընտրուած են օսմանահան զօրքի սպաներից: Այդ զօրազնդերի զին- տորները կատարուած են իրենց զինուորական ծառայութիւնը մի տարուայ ընթացքում: Յիշեալ զօրազնդերի մէջ մտնելու համար զինուորները իրենց սե- փական հաշուով պիտի ձեռք բերեն ձի և զինատ լիովին: Իւրաքանչիւր անձն՝ առանձ ցեղի և կրօնի խտրութեան, որ ապրում է որոշ շրջանում և ենթարկ- ւում է յիշեալ պահանջներին, կարող է մտնել այդ զօրազնդերի մէջ: Զօ- րաժողովի կամ զինավարժութեան ժամանակ այդ զօրազնդերը ենթարկուած են կանոնաւոր զօրքերի համար սահմանուած որոշումներին: Վիլայէթների ընդհանուր խորհրդների իրաւասութիւնը որոշուած է 1913 թ. (1329) մարտի 13-ի օրէնքով: (Ստորագր.) Գիրս.

№ 126. Դեսպանը Տանկաստանում Արտարին զործոց Նախարարին.
4. Պօլիս. 4/17 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Գեռ. եւս համաձայնութիւն չի կայացել վերաբերմամբ ընդհանուր եւ վարչական խորհրդների ձգովի, իեզպէս նաեւ պաշտօնների դատաւորման հարցում: Ես պնդում եմ հետեհալ խմբագրութեան վրայ: Մերեկեան Անա- տօլիայի (Էրզրում, Տրապիզօն, Սիվազ, Վան, Իրիլիս, Խաբերդ, Դիարբե- քի) երկու սեկտորների ընդհանուր ժողովների և վարչական խորհրդների ընտրողական անդամները պիտի ընտրուեն հաւասար թւով ժահնդականներ:

րից և բրիտանեաներից: Այդ ձևով ընտրութիւնները շարունակուած են մինչև ընակչութեան ցուցակազրութիւնը: Վերջինս կատարուելու է Ընդհանուր Վերատեսչի հսկողութեամբ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, — ըստ հնարաւորութեան ոչ աւել քան մի տարուայ ընթացքում, որոշելով զանազան կրօնների, ազգութիւնների և լեզուների ճիշտ համաչափութիւնը: Մեծ Վէզիրը յայտնում է, որ Նախարարների Խորհուրդը մասնեղականների և ոչ—մասնեղականների հաւասար ներկայացուցութեան մեր պահանջը ընդունում է ժամանակաւորապէս, մինչև ցուցակազրութիւն, որը հազիւ թէ հինգ տարուց շուտ կատարուի, բայց այդ պահանջը նա ընդունում է միմիայն Վասնի և Բիթլիսի վիլայէթի խորհրդների համար, չնայելով որ այդ տեղերումն էլ հայերը, ըստ նրա ասածի, ընակչութեան կէսը չեն կազմում: Մնացած վիլայէթներում Նախարարների Խորհուրդը հնարաւոր չի գտնում, թէկուզ ժամանակաւորապէս, թոյլ տալ հաւասար ներկայացուցութիւն, երկիւղ կրելով մասնեղականների իրր թէ անբուականութեան բռնկումից, որոնք նրա ասելով կազմում են ճշտող մեծամասնութիւն: Շնորհիւ այս հանգամանքի Խորհուրդը առաջարկում է յիշեալ վիլայէթների համար՝ բացառութեամբ Տրապիզոնի, ընտրութիւնների հետեեալ սիտեմը. հայ ընտրողների ցուցակաթիւը որոշում են իրենք հայերը: Այդ բանում կառավարութիւնը վստահանում է նրանց վրայ: Տաճիկ ընտրողների թիւը որոշում է ներկայումս գոյութիւն ունեցող ցուցակներով: Ընդհանուր խորհրդների անդամների ըստնակը պիտի համապատասխան լինի յիշեալ ազգութիւնների քանակին: (Ստորագր.) Գիրս:

№ 127. Արտարին գործոց նախարարը Դեսպանին Տաճկաստանում.
Մ. Պետերբուրգ, 4 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Ֆախրէզդին-Բէյի ասելով, Դուռը պատրաստ է թէկուզ վաղը համաձայնութեան գալ հայկական հարցում, եթէ մենք մեր կողմից անինք հետեեալ զիջումները:

1) Ընդհանուր խորհրդները զրկուած են եկեղեցական և ուսումնարանային պիտոյքների համար հարկեր սահմանելու իրաւունքից:

2) Մենք պէտք է հրաժարուենք այն մտքից, որով վարչութեան և խորհրդների մէջ մասնեղականների և ոչ-մասնեղականների համար պահանջում ենք մտցնել հաւասար ներկայացուցութեան սկզբունք,

և 3) Համիրդիական հեծելազորը չ'պիտի արձակուի:

Սա յայտնեցի տաճկական Հաւատարմատարին, որ կտրականօրէն մերժում եմ երրորդ և երրորդ կէտերը: Ինչ վերաբերում է առաջի կէտին, ես յայտնեցի, որ ուսումնարանային պիտոյքների բաւարարութեան համար աւելի լաւ միջոց չեմ գտնում, քան ընդհանուր հարկատուութիւնը: Իսկ եկեղեցական հարկերի մասին ասացի, որ եթէ հնար լինէր իւրաքանչիւր ազգութեան համար տուրք սահմանել առանձնապէս, այն ժամանակ գործը կստանար հաստատասխան ընթացք:

(Ստորագր.) Սազօնօվ.

№ 128. Ըրգրումի ընդհանուր—հիւպատոսը Դեսպանին Տանկատանում.
Էրգրում, 6/10 յունվար 1914 թ. (հեռագիր).

Աւրբաթ առաւօտեան խանութների մեծ մասը փակուած էին և հայերը բռնէ առ բռնէ սպասուած էին յարձակման: Մայրաքաղաքի էմիսար Խիւմի Բէյի ղեկավարութեամբ Իթիքիհազի անդամները զրգոտու են մահմեդականներին: Գերմանական հիւպատոս Անգէրսի նախաձեռնութեամբ Իթիքիհազի ժողովը քաղաքի ծայրում կազմակերպել է ատրճառակների հրաձգութեան աւար: Ժողովին ներկայ էին տեղական սրիկաների կամ դադաշների մեծամասութիւնը իրենց ղէնքերով և ինքը հիւպատոսը մասնակցուած էր հրաձգութեանը: Հրաւիրուած էին միմիայն մահմեդականները, նոյն իսկ քաղաքամբձ գիւղերից: Այդպիսի անժամանակ և չեզոք մի դուարճութիւն հայերին կոտորածի երկիւղ ներշնչեց և վհատումն առաջ բերեց առասպառակների մէջ: Այդ պատճառով ևս մեր զբազմմանի միջոցով բողոքեցի դուարճութեան ղէմ վալիին, որովհետև այդ քանը ա՛ն ու սարսափ է տարածուած:

(Ստորագր.) Ազամով.

№ 129. Ռուսաց Հաստարմատարը Տանկատանում Արտարին գործոց նախարարին.

Կ. Պօլիս, 6/10 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում հմ Չեր յունվար 4-ի հեռագրին:

Տանկաց Հաւատարմատարի արած երեք կէտերի ղեկուցման առթիւ թոյլ հմ տալիս ասել հետևեալը. 1) Համաձայն 1913 թ-ի վիլայէթների օրէնքի 80 և 81-րդ յօդուածների ուսումնարանային ծախսերը մտնում են վիլայէթի բիւջէթի մէջ, քննութեան ենթարկուելով ընդհանուր խորհրդներում: Այս տեսակէտից տանկական պահանջը մնում է միանգամայն անհասկանալի: Հայերը զանգատուած են, որ նրանք ընդհանուր հարկատուութիւնից չեն ստանում իրենց ուսումնարանների ծախսերի համար համապատասխան մասը: Հայերի համար օգտաւէտ կլինէր, եթէ իւրաքանչիւր ազգութիւն իրաւունք ունենար իր մէջ ուսումնարանների և եկեղեցիների պետքների վերաբերմամբ տուրքեր նշանակել, բայց հազիւ թէ տանկները ընդունեն այդ պահանջը: 2) Մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների հաւասար ներկայացուցիչութեան սկզբունքը վարչական Խորհրդներում չի կարող կասկած յարուցել, որովհետև նոյն իսկ համաձայն հին տանկական օրէնքի նրանց 4 անդամներից երկուսը մահմեդական էին, իսկ երկուսը ոչ-մահմեդական: Մնացած անդամները-պաշտօնեաներ և համայնքի ներկայացուցիչներ էին: Թօսքը ընդհանուր Խորհրդի մասին է: 3) Համաբիական հեծելազօրի մասին կարողեմ զիմել միմիայն Դեսպանի յունվար 4-ի հեռագրին:

Թուումէ, որ տանկաց Հաւատարմատարը լաւ ծանօթ չէ գործի հետ:
(Ստորագր.) Գուլէէվիչ.

№ 130. Դեսպանը Ֆասուխայում Արտաքին գործոց նախարարին,
Փարիզ, 6/19 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Արտաքին գործոց նախարարը համամիտ է Ձեզ հետ այն բանում, որ տաճկական փոխառութեան և չորս տոկոսային յաւելման լուծման հարցում անհրաժեշտ է Երրեակ Համաձայնութեան բոլոր երեք պետութիւնների համերաշխ գործունէութիւնը: Այդ հանգամանքը Կ. Պօլսում մեծ նշանակութիւն կտայ նրանց ձայնին: Դումերգը աւելացրեց, որ այստեղ ժամանող Զաւիդի հետ տեսուելիս նա յայտնելու է նրան ամենակարական ձևով, թէ Ֆոանսիական Կառավարութիւնը աջակցութիւն կանի միմիայն այն դէպքում, եթէ Տաճկաստանը ստացած դումարները չծախի նոր սպառազինութիւնների վրայ իր նւաճողական ձգտումներին իրադրծումն առուլ համար Տաճկաստանը միասնապէս պիտի պարտաւորուի ցոյց տալ խոհմութիւն և խաղաղասիրութիւն զանազան հերթական հարցերում, ինչպիսին և գերմանական պատերազմական պատգամաւորութիւնը, հայկական բարենորոգումներին, կղզիների հարցը և այլն: (Ստորագ.) Իզվօլսկի.

№ 131. Ռուսաց Հաստարմատարը Տաճկաստանում Արտաքին գործոց
նախարարին.

Կ. Պօլս, 7/20 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Անգղիական հիւպատոսի տեղեկութիւնները էրզրումից, ինչպէս նաև Ադամօվի հեռագիրը, ցոյց են տալիս, որ մահմեդական ամբողի ֆանատիկոսութեան բռնկումը հնարաւոր է, եթէ բարենորոգումների ներմուծումը յետաձգուի: Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ես անհատապէս առաջարկեցի Մեծ Վէզիրին հետեւեալ ձևը. «Մինչև վերջնական ցուցակագրութիւնը, Երզրումի ձեռնարկելու են Ընդհանուր Վերատեսուչները ամենակարճ ժամանակամիջոցում և եթէ հնարաւոր է մի տարուց ոչ ուշ, չորսի զանազան դաւանութիւնների, ազգութիւնների և լեզուների ճիշտ համաչափութիւնը.— Երզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայէթների ընդհանուր ժողովների ընտրողական անդամները պիտի ընտրուեն հասարակութեան մասնակցաներից և ոչ մահմեդականներից, իսկ Սիվազի, Խարբերդի և Դիարբէքի վիլայէթներում անդամներ չ'լինելու են մահմեդական և չ'ոչ-մահմեդական: Վարչական խորհրդների ընտրողական անդամները առաջուայ նման բոլոր վիլայէթներում ընտրուելու են հաւասար թւով մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից: Հաւասարութեան սկզբունքի սահմանում մահմեդականների և քրիստոնեաների մէջ խտիւ ընդունուում է ոստիկանութեան և փանդարմերիայի ընտրութեան հարցում և հնար եղածին չափ երկու սեկտորների մնացած ուրիշ հասարակական պաշտօնների դասաւորման հարցում: Ես, դարձեալ անհատապէս, ուսումնարանների համար առաջարկեցի հետեւեալ ձևը.— Եւրոբանջիւր համայնք իր վիլայէթի ժողովրդական լուսաւորութեան բիւդժէտից ստանալու է համապատասխան այն չափի, որով մասնակցում է ժողովրդական լուսաւորութեան հարկերին: Կայսերական կառավարութիւնը ոչ մի հակառակութիւն ցոյց չի տայ այն բանում, որպէս զի համայնքներում հաւասարակցիները մասնակցեն իրենց ուսումնարանների պահելու ծախսերին:»

Մեծ Վէզիրը լիակատար համակրանքով վերաբերուեց ղէպի այդ առաջարկութիւնը: Բայց որովհետև Նախարարների Խորհրդում նա մեծ հեղինակութիւն չի վայելում, եւ բարօք համարեցի դիմել կարինետի աւելի ազդեցիկ անդամներին—Թաւաթին և Սալիխն: Փռանսիական Հաւատարմատարը խոստացաւ ազդել իր անձնական ընկեր Ջեմալ-Փաշայի վրայ, Դժբախտաբար ինչպէս Թաւաթը, նոյնպէս և Սալիլը յամառ կերպով պնդում են այն առաջարկութեան վրայ, որի մասին Ձեզ յայտնել է Դեսպանի յունվար 16-ի հեռագիրը: Հաւասար ներկայացուցեան սկզբունքը նրանք ընդունում են բացառապէս Վանի և Բիթլիսի վիլայէթներին համար: Նոյն իսկ Էրզրումի վիլայէթի համար նրանք պնդում են ընտրութիւնների այն ձևի վրայ, որի մասին հազորդել է վերոյիշեալ հեռագիրը: Աչքի առաջ ունենալով այս յամառութիւնը, որ ցոյց են տալիս Տաճկաստանի բախար անօրինոզ մի քանի անձնաւորութիւններ, եւ կարծում եմ, որ Նախարարների Խորհուրդը չի ընդունի ոչ Դեսպանի ձևը (յունվ. 4 հեռագիրը) և ոչ էլ իմ միանգամայն անհատական բնոյթ կրող առաջարկութիւնները: Այս պատճառով խնդրում եմ Ձերդ Բարձր Դերազանցութիւնից ինձ ցուցումներ տաք և կարևոր ղէպքում ճշում գործ ղնէք Տաճկաստանի ներկայացչի վրայ Պետերբուրգում:

(Ստորագր.) Գուլէպիշ:

№ 132. Արտաքին գործոց Նախարարք ռուսաց Հաւատարմատարին Տաճկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 8 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր յունվար 7-ի հեռագրին.

Ուսումնարանների առթիւ առաջարկած Ձեր ձևին տալիս եմք լիակատար հաւանութիւն:

Ներկայացուցեան հարցի վերաբերմամբ գտնում եմք, որ վերջնական հնարաւոր դիջումը մեր կողմից կազմում է հաւասար ներկայացուցեան սկզբունքի սահմանումը Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթներին համար:

(Ստորագր.) Սազոնով.

№ 133 Ռուսաց Հաւատարմատարը Տաճկաստանում՝ Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պոլիս, 10¹/₃ յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Դեսպանի յունվար 4-ի և Ձեր յունվար 8-ի հեռագիրներին.

Ուսումնարանների առթիւ իմ ձևը ընդունուած է, իսկ Լնդհանուր Խորհրդների կազմին և պաշտօնների դասաւորմանը վերաբերող առաջարկութիւններս մերժուած են Նախարարների Խորհրդի կողմից: Յայտնելով այդ մասին, Մեծ Վէզիրը աւելացրեց, որ Էրզրումի վիլայէթում տաճիկ ժողովրդի ազգայնական գիտակցութիւնը աւելի է զարգացել. մահմեդական հոգեւորականութեան ազդեցութիւնը այնտեղ առաձնապէս զգալի է և Նախարարներին Խորհուրդը հաւասար ներկայացուցիւնը առաջուայ նման հնարաւոր

ւոր է գտնուած միմիայն Վանի և Բիթլիսի վիլայէթի համար: Ինչ վերաբե-
րերում է պաշտօնների դասաւորման հարցին, Սորհորդը պնդում է, որ
հաւասարութեան սկզբունքը բոլոր պաշտօնների համար պիտի սահմանա-
փակուի „autant que possible“ նախադասութեամբ՝ առանց բացառութեան
ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի: Որովէս պատճառ այդ յամառութեան
մատնացոյց են անու՛մ այն հանգամանքի վրայ, որ անհնարին է միանգամից պաշ-
տօնազուրկ անել տաճիկ ոստիկանների և ժանդարմերիայի անազին քանա-
կութիւնը, որոնց մեծամասնութիւնը փոխադրուած է Մակեդօնիայից և Թրա-
կիայից:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ:

№ 134. Ռուսաց Հաւատարմատարր Տանկատանում Արտարին գործող
Նախարարին.

4. Պօլիս, 13¹/₂ յունվարի 1914 թ. (հետագիր).

Դիմում եմ Ձեր յունվար 10-ի հեռագրին:

Մեծ Վէզիրը և Թալաթը համաձայնուեցին մտցնել հաւասար ներկա-
յացչութիւնը նաև էրզրումի վիլայէթում, միմիայն մի պայմանով, որ յիշ-
եալ սկզբունքը ներմուծուի ոչ թէ անյապաղ, ինչպէս Վանում և Բիթլի-
սում, այլ այն դէպքում, եթէ ցուցակադրութիւնը չի վերջնայ մօտակայ
տարուայ ընթացքում: Ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի պաշտօնների
դասաւորման հարցում տաճիկները համաձայնուեցին, որ վերաստնույնքը
հաւատարմութեան սկզբունքը զործադրեն ոչ թէ «autant que possible» (ինչ
չափով որ հնարաւոր է), այլ համաձայն իմ առաջարկած ձևի «à mesure que
les postes deviendraient vacants» (ինչ չափով որ ազատ պաշտօններ կբաց-
ուեն): Միւս պաշտօնների համար հաւասարութեան սկզբունքը պայմանա-
ւորուած է «autant que possible»: Վերջին կէտը որում տաճիկները զիջիլ
չեն ցանկանում, դա Սիվազի, Սարբերդի և Դիարբէքի ընդհանուր խոր-
հրդների ներկայացչութիւնն է: Տաճիկները հրաժարուած են այդ վիլայ-
էթների համար ընդունել մահմեդական ¹/₃ անդամների զիմաց քրիստոնեա-
նների ¹/₃ ներկայացչութիւնը և առաջարկում են այնպաղ սահմանել ըն-
տրութիւնների համեմատական սկզբունքը, որով մահմեդական ընտրողների
թիւը որոշուած է գոյութիւն ունեցող ընտրողական ցուցակներով, իսկ ոչ-
մահմեդականներինը համապատասխան համայնքների ներկայացրած ցուցակ-
ներով: Ի նկատի ունենալով Գերմանական Դեսպանատան վերին աստիճա-
նի կեղծ վարմունքը, նամանաւանդ վերջին ժամանակներս, չեմ կարծում,
թէ հնարաւոր լինի զիջումներ ձեռք բերել այս վերջին հարցումն էլ: Եթէ
Ձերդ Բարձր Դերագանցութիւնը ցանկանում է Սարբերդի, Սիվազի և Դիար-
բէքի վիլայէթներում ապահովել հայերի համար նրանց խնդրած ¹/₃
ձայնը, այն ժամանակ անհրաժեշտ է, որ Դուք անձամբ ձնու՛մ գործ զնէք
տաճկական Հաւատարմատարրի վրայ: Հակառակ դէպքում, խնդրում եմ Ձերդ
Բարձր Դերագանցութեան, որ շուտափոյթ լրագրէք ինձ կնքելու (parapher)
Մեծ Վէզիրի հետ կայացած համաձայնութիւնը:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ:

№ 135. Արտարին գործոց Նախարարը ռուսաց Հաստարմատարին Տանկաստանում;

Կ. Պօլիս, 15 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Ձեր յունվար 12-ի հեռագիրը ստացուած է.

Երէկ ես ասացի Ֆախրէզդին Բէյին, որ ժամանակ է վերջ տալ հայկական բարենորոգումներին և խուսափել տարածայնութիւններ ու ձգձգումներ առաջ բերելուց, որովհետեւ այդ հանգամանքները միմիայն խրախուսում են տեղական խոռվարար տարրերին: Ի վերջոյ ես խնդրեցի նրան հեռագրել իր Կառավարութեանը հետեւեալը.

«Սիվազի, Խարբերդի և Դիարբէքի Վիլայէթներէ Ընդհանուր Խորհրդներում ընտրուական անդամներէ ², ¹² բաղկացած պիտի լինի մասնկողականերից և ¹/₃—բրիտանականերից»:

(Ստորագր.) Սադոնօվ.

№ 136. Ռուսաց Հաստարմատարը Տանկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, ¹⁶/₁₃ յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ իմ յունվար 12-ի հեռագրին:

Տեղեկացայ, որ եթէ Սայսերական Կառավարութիւնը ամենամօտիկ ժամանակամիջոցում չպատասխանի Տանկաստանի վերջին առաջարկութիւններին, այն ժամանակ Գուռը դիմելու է անցեալ ամրան ենիքեոյում խորհրդակցող մեծ պետութիւնների միջամտութեանը, խնդրելով վճռել նրանց մէջ մնացած վիճելի հարցերը: Իբր թէ Գուռը մտադիր է առաջարկել մեծ պետութիւններին հետեւալ երկու հարցերը. Ա—Համապատասխանում է արդեօք համեմատական ընտրողական սկզբունքը անաչտուութեան պահանջներին, թէ ոչ, Ե—Արդեօք համեմատական սկզբունքում բաւականին չեն ապահովում հայերի շահերը այն ընտրողական ցուցակները, որ կազմելու են իրենք հայերը և որոնց կառավարութիւնը հաւատ է ընծայում: Երկիւլալի է, մի զուցէ այլ ձևով տրուած հարցը վճռի գործը ոչ յօգուտ մեզ, նամանաւանդ, որ ենթադրուող քայլի հնարաւոր խրախուսողը մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից մէկն է:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

№ 137. Ռուսաց Հաստարմատարը Տանկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, ¹⁶/₂₉ նոյեմբերի 1915 թ. (հեռագիր).

Ձերդ Բարձր Գերագնացութեան պնդումները, ըստ երևոյթին տանիկների վրայ խիստ ազդեցութիւն են ունեցել: Մեծ Վէզիրը այսօր ինձ հրաւիրեց իր մօտ: Թօսակցութեան սկզբում Սայիդ-Պալիմը պնդում էր իր անսակէտի վրայ, որը իբր թէ ունի սկզբունքային նշանակութիւն: Զնայած այդ հանգամանքին, մտքերի երկար փոխանակութիւնից յետոյ ինձ յաջողուեց հաս-

մողել նրան ընդունելու «ի զհեկուցումն հետեւեալ ընագիրքը, որը հաւանութիւն գտաւ հէնց այդտեղ մտադրութեամբ գումարած նախարարների Պորհրդի կողմից:

«Միվազի, Պարբերդի և Դիարբէքիւրի վիլայէթներում ընդհանուր խորհրդների անդամները այժմեանից ընտրուելու են համեմատական սկզբունքով—այսինքն մինչև ցուցակագրութիւնը մահմեդական ընտրողները որոշում են այն ցուցակներով, որոնց հիման վրայ կատարուեցին վերջին ընտրութիւնները, իսկ ոչ-մահմեդականները—իրենց համայնքների ներկայացրած ցուցակներով: Սակայն, եթէ նախկան դժուարութիւնների շնորհիւ այդպիսի ժամանակաւոր ընտրողական կարգ անիրագործելի մնայ, այն ժամանակ Ընդհանուր վերատեսուչը Միվազի, Պարբերդի և Դիարբէքիւրի Ընդհանուր խորհրդների տեղերի դասաւորման համար իրաւունք ունի առաջարկելու այն համաչափութիւնը, որ աւելի կհամապատասխանէր յիշեալ երեք վիլայէթների իսկական պահանջներին և պայմաններին:

Այդ զիջումը պիտի համարել Դուան վերջնական զիջումը, որից աւելին նա չի անի: Զվերաւորելով տաճիկների ինքնախընտրութիւնը, այս բնագիւղը միևնոյն ժամանակ ընդհանուր վերատեսուչներին (որոնց մեծ պետութիւնները ի հարկէ կպաշտպանեն) հնարաւորութիւն է տալիս ապահովելու հայերի համար արդարացի ներկայացչութիւն յիշեալ վիլայէթներում:

Ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, թոյլ եմ տալիս ինձ բարեխօսելու Ձերդ Բարձր Դերագանցութեան առաջ վերոյիշեալ ձևի ընդունման համար, որպէս զի խուսափել իմ այսօրուայ հեռագրում յիշուած հնարաւորութիւններից և պահել հայկական բարենորոգումների հարցի նախաձեռնութիւնը ռուսական ձեռքերում:

(Ստորագր.) Դուլկէվիչ:

№ 138. Արտարին գործոց նախարարը ոտուց Հաւատարմարին Տանկաստանում:

Ս. Պետերբուրգ, 17 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ մեր Դեսպանի 1913 թ. դեկտեմբեր 16-ի հեռագրին.

Համաձայն տեղիս հայ գործիչների բերլինից ստացած տեղեկութիւնների, իբր թէ Սուլթանը խնդրել է մեծ պետութիւններին ցոյց տալ իրեն առաջ թեկնածու, որոնցից նա երկուսին ընտրելու է Ընդհանուր վերատեսուչ: Այդպիսի մի ենթագրութիւն չի համապատասխանում Մեծ վեդիւրի արած պեկուցմանը Կայսերական Դեսպանին, որով Դուռը «ըսնացի» կերպով է դիմելու մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին: Բացի այդ, շնորհիւ միջազգային մտերմական բանակցութիւնների, մենք արդէն աչքի առաջ ունենք Ընդհանուր վերատեսուչներ:

(Ստորագր.) Սազոնով:

№ 139. Ռուսաց Հաւատարմատարը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Մախարարին.

Կ. Պօլիս, 18/31 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

17 յունվարի հեռագիրը ստացայ՝

Դոան զիմումը մեծ պետութիւններին կլինի այն ձեով, որի մասին յայտնում է Դեսպանի ուղարկած 1913 թ. դեկտեմբեր 16-ի հեռագիրը:

Բերլինից ստացուած տեղեկութիւնները, որոնց մասին յիշել են հայերը, անհիմն են:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

№ 140. Արտարին գործոց Մախարարը ռուսաց Հաւատարմատարին Տաճկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 18 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ յունվարի 19 ի հեռագրին: Ձեր յունվար 16-ի հեռագիրը ստացուած է:

Մենք երկիւղ ենք կրում, մի գուցէ Տաճկաստանը վերարձակեցման միջոցով Հայաստանում ստեղծէ մասմեդական մեծամասնութիւն: Այս պատճառով մենք բայասարար ենք վերաբերում դէպի համեմատական սկզբունքը և գերազատում ենք ընդհանուր խորհրդներում հիմնել որոշ համաշարիութիւն ազգութիւնների ներկայացուցիչների մէջ:

Ցուցակագրութեան արագացումը նպաստաւոր է տաճիկներին համար, որովհետև հնարաւորութիւն է տալիս նրանց շահաէտելու հայերի ընաջնջման բաղձամեայ քաղաքականութեան հետեանքները, այն ինչ շատ հայեր միմիայն այժմս կարող էին վերադառնալ իրենց ծննդավայր:

Հրաւիրելով տաճկաց Հաւատարմատարին ինձ ժօտ, ես յայտնեցի նրան, որ մենք Սիլվադի, Խարբերդի և Դիարբէքիի համար պնդում ենք այն ձևի վրայ, որ բերուած է իմ յունվար 15 ի հեռագրի մէջ, էրզրումի վիլայէթի վերաբերմամբ ես մերժեցի տաճիկներին առաջարկած այն պայմանը, որով հաւասար ներկայացուցիչները ներմուծուելու է ոչ թէ անյայտալ, այլ նայած ցուցակագրութեան և խնդրեցի նրան յայտնել Դոանը մեր հետեակալ պահանջը:

Էրզրումի վիլայէթում ընդհանուր խորհրդների ընտրողական անդամները՝ առանց սպասելու ցուցակագրութեան, այժմեանից հաւասար թւով ընտրուելու են մասմեդականներից և ոչ—մասմեդականներից:

Տաճկաց Հաւատարմատարի հակահռոմանը—թէ Թուրքիայի յայտնած առաջարկութիւնները նրա ամենավերջին զիջումներն են, ես պատասխանեցի, որ մենք այդ բանը չենք կարող ընդունել, որովհետև Ռուսաստանը վարուց ինչ արել է իր վերջին հնարաւոր զիջումը: Յարմար դէպքում կարող էք յայտնել, թէ Դոան զիմումը մեծ պետութիւններին չի կարող մեզ յետ կանգնացնել մեր պահանջներից, այլ կտաիպի վերադառնալ մեր նախածրագրին, որովհետև զիջելով մենք ենթադրում էինք, որ Դուռը կգնահատի զիջումները և իր հերթին կիրազործի մեր վերջնական պահանջները:

Ի դէպս, ի՞նչ յիշեալ պահանջները կընդունուեն, Դուք լիազօր էք Կայ-

ներական Կառավարութեան կողմից հայկական բարենորոգումների վերաբերմամբ համաձայնութիւն կնքելու Մեծ Վեդիբի հետ:

(Ստորագր.) Սազօնօվ.

№ 141. Ռուսաց Հաստատրմատարը Տանկատանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 20 յունվարի—2 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Ստացայ Ձեր յունվար 18-ի հեռագիրը:

Ես յայտնեցի Մեծ Վեդիբին, որ իրաւունք եմ ստացել նրա հետ համաձայնութիւն կնքելու միայն պայմանով, որ ինչպէս Վանի ու Բիթլիսի վիլայէթում, նոյնպէս և Էրզրումի վիլայէթում շառանց ուշացնելու՝ ներմուծուի համեմատական սկզբունքը, իսկ Խարբերդի, Գիարբէքիբի և Սիվազի ընդհանուր խորհրդներում հայերին անյապաղ յատկացուի տեղերի՝^{1/2} — Մեծ Վեդիբը այդ մասին արդէն տեղեկութիւն ստացել էր տաճկաց Հաստատարից և գտնուեմ էր վերին աստիճանի յուզուած դրութեան մէջ: Նա սաստիկ վշտացել էր այն բանով, որ Կայսերական Կառավարութիւնը ցոյց չտուեց ամենանուազ վստահութիւն, աւանց որի անհարկին են մեծ պետութիւնների բանակցութիւնները և համաձայնութեան կայացումը: Սայիդ Խալիմը աւելացրեց, որ կառավարութիւնը ոչ մի զիջում այլ ևս չի կարող անել, որովհետեւ այս հարցում նա հնարաւորութիւն չունի արդարացնելու պալատների առջ իր վրայ դրած յայտերը: Այդ պատճառով նա ուժգին խնդրում է Ձեզ՝ ընդունել ծրագիրը ներկայ լսմբազրութեամբ և յայտնուեմ է, որ բարենորոգումների ներմուծման ուշացնելը արդէն առիթ է տւել ֆրանսիացի պետութիւնների անբաւականութեանը:— Իմ կողմից անհրաժեշտ եմ գտնում աւելացնել հետեւալը. Ձեզ երկիւղը այն առթիւ, որ շնորհիւ վերաբնակեցման Հայաստանում կատեղծուէր մասնիկական մեծամասնութիւն, կարելի է վերացնել մտցնելով վերատեսուչների անուան և նրանց մասնակցութեամբ որոշուած հրահանգների մէջ սուսական ծրագրի երկու կէտերը. յօդ. 19. նահանգի տեղրխորխայի վրայ արգելուեմ է ընտելեցնել մուհաջիբներին* և յօդ. 14. ամիմիայն նստակեաց բնակչութիւնը իրաւունք ունի ընտրելու և ընտրուելու:»

(Ստորագր.) Գուլիէվիչ.

Ռուսաց Հաստատրմատարը Տանկատանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 20 յունվարի—2 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր 18 յունվարի հեռագրին:

Մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից միքանիսը դժբախտարար չեն համակրում մեր վերջին պնդումներին: Նրանք գտնուեմ են, որ տեղերի՝^{1/2} ապահովացումը հայերի համար երեք վիլայէթներում երկրորդական հարց է: Այս դեպքում գուցէ աւելի յարմար է օգտուել Ձեզդ Բարձր Գերագանցութեան ինձ թոյլատրած իրաւունքից, այսինքն առաջարկել տաճիկներին վե-

բաղաճալ մեր նախածրագրին: Եթէ Կայսերական Կառավարութիւնը որոշի ընդհատել բանակցութիւնները, այն ժամանակ մեզ համար աւելի նպատակայարմար կլինէր հանդէս գալ մեր նախածրագրի ընդարձակ պահանջներով: (Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

№ 143. Արտաքին գործոց Նախարարը ուսաց Հաստարմատարին Տանկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 21 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դիմում եմ Ձեր յունվար 16 հեռագրին.

Բարեհաճեցէք յայտնել Մեծ Վէզիրին հետեւեալը.

Ձգտելով մեր և Օսմաննան Կառավարութեան միջ համաձայնութեան կայացմանը, մենք երկու վիճելի հարցերին, այսինքն համեմատական սկզբունքին և պաշտօնների դասաւորմանը, տալիս ենք հետեւեալ փոխուած խմբագրութիւնը. Ձեր յունվար 16-ի հեռագրում յիշուած շրջանը նամայրների ներկայացրած ցուցակներով՝ խօսքերից յետոյ պէտք է աւելացնել. «Համեմատական սկզբունքը չի վերաբերում վիլայէթի կօմիտէտի անդամների ընտրութեանը. փոքրամասնութիւնը այստեղ միշտ պիտի ունենայ մի ներկայացուցիչ: Բացի այդ անհրաժեշտ է ընդհանուր վերատեսուչների հրահանգների մի յօդուածով պարտաւորացնել Տանկաստանին, որ այժմ և եթէ նա համաձայնուի միջոցներ ձեռնարկել վերադարձնելու քրիստոնեայ հողատէրերին նրանց հողերը և չընակեցնել ուսմէլիական կամ ուրիշ փախստականներին բարենորոգուող վիլայէթներում: Պաշտօնների դասաւորման նախադասութիւնը ցանկալի է խմբագրել հետեւեալ ձևով. «Համաձայն պաշտօնների աստիճանաբար բացման և ծառայութեան նոր պայմանների ներմուծման»:

Մեր այդ նշանաւոր զիջումների համար մենք տաճիկներից պահանջում ենք միմիայն համեմատական սկզբունքի սահմանուծը Էրզրումի վիլայէթում, որովհետև առանց նրան բարենորոգմանի հարցը էպպէս կիսանգարուի: Կարծում ենք, թէ մեր վերջին խաղաղասիրական պայմանները Գուլը կընահատի ըստ արժանաւորութեան: (Ստորագր.) Մազոնով.

№ 144. Ռուսաց Հաստարմատարը Տանկաստանում Արտաքին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 23 յունվարի—5 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Սայիդ Խալիմը, որին ես ծանօթացրի Ձեր 21 յունվարի հեռագրի բովանդակութեան հետ, յայտնեց ինձ այսօր, որ Տանկաստանը, ի ցաւ Մեծ Վէզիրի, կարող է մեզ անել միմիայն մի զիջում՝ ընդունելով Ձեր պահանջը վերաբերմամբ փոքրամասնութեան ներկայացուցիչի անպահովացման այն վիլայէթների կօմիտէտներում, ուր անյապաղ ներմուծուած է համեմատական սկզբունքը: Մեծ Վէզիրը ուժգին խնդրում է Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւնից չպնդել ուրիշ կէտերի վրայ, որովհետև Գուլը ներքին բաղաբանական կռադատութիւններից զրդուած չի կարող ընդունել յիշեալ կէտերը: Նա ընդգծեց Տանկաստանի մեզ հետ հաշտ ապրելու ցանկութիւնը և խնդրեց գնահա-

անկերա արած այն զիջումները, որոնք խիստ ծանր են տաճկական ինքնասիրութեան համար: Այդ սպառախտները եւ վերագրում եմ այն խորհրդներին, որ համաձայն իմ քաղած արժանահաւաստ տեղեկութիւնների, նա ստացել է Աւստրիական Դեսպանից եւ Գերմանական Հաւաստարմատարից: Թոյլ եմ տալիս ինձ կարծելու, թէ բարենորոգումների շուտափոյթ ներուժման համար կարելի է առայժմ սահմանափակուել այն զիջումով, որը յաջողացրեց Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւնը: Ներկայ շօվինիստական կարիներտից՝ առանց արտակարգ ճնշման գործադրման դժուար է սպասել հաւաստութեան սկզբունքի անյապաղ ներմուծումը: Էրզրումի վիլայէթում: Հոգերի վերադարձման հարցը նախատեսել է համաձայնութեան ծրագրի այն կէտը, որի հիման վրայ հողային վեճերը բնուում են Ընդհանուր Վերատեսուչների անմիջական ղեկավարութեամբ: Մուհալիքների հարցի մասին Մեծ Վէզիրը յայտնեց, որ Դուռը ցանկանում է բնակեցնել մահմեդականներին ոչ թէ Հայաստանում, այլ Փոքր-Ասիայի ամերին: Սայիդ Սայիմը, իր ասելով, անգոր է համոզելու կարիներտի ադ դամներին, որպէս զի նրանք մեծ պետութիւնների առաջ յիշեալ մտքով ձեռական պարտականութիւն վերցնեն իրենց վրայ: Կարծում եմ, թէ դժուար չի լինի ստիպել, որ Դուռը մուհալիքների առթիւ համապատասխան կէտ մտցնի Ընդհանուր Վերատեսուչների հրահանգների մէջ:

(Ստորագր.) Գուլէվիչ:

№ 145. Արտարին գործոց Նախարարը ռուսաց Հաստարմատարին Տաճկաստանում.

Ս. Պետերբուրգ, 25 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դուք լիազոր էք ստորագրելու համաձայնութիւնը:

Յայտնեցէք Մեծ Վէզիրին, որ ցուցակագրութիւնը անշուշտ պիտի կատարուի միմիայն Ընդհանուր Վերատեսուչների վերահսկողութեամբ, որովհետեւ միայն այդ պայմանն է ապահովութիւն ներկայացնում ցուցակագրութեան անաշտ կատարման համար:

(Ստորագր.) Սազոնով.

№ 146. Ռուսաց Հաստարմատարը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պոլիս, 26 յունվարի (8 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Մեծ Վէզիրը եւ ես այսօր ստորագրեցինք հայկական բարենորոգումների առթիւ կայացած մեր համաձայնութիւնը, որի բնագիրը ուղարկում եմ վաղը: Սայիդ-Սայիմը յոյս յայտնեց, որ կնքուած պայմանը կնպաստի երկու պետութիւնների յարաբերութիւնների բարեկամանը եւ ինչորեց յայտնել Ձեզ իր խորին երախտիքը այն խաղաղասիրական վերաբերմունքի համար, որ ցոյց տուեց Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւնը:

(Ստորագր.) Գուլէվիչ:

147. Ռուս-տաճկական համաձայնութեան ընագիրը վերաբերմամբ հայկական ըարննորոգումների.
(Թարգմանութիւն).

Նորին Գերազանցութեան պարոն Կոնստանտին Գուլէշվիչի—Ռուսական Կայսրական Հաւատարմատարի և Նորին Վսեմափայլութեան Իշխան Սալիդ Սալիմ Փաշայի—Օսմանեան Կայսրութեան Արտաքին գործոց Նախարարի և Մեծ Վէզիրի մէջ համաձայնութիւն կայացաւ այն մասին, որ Ընդհանուր Վերատեսուչների նշանակման հետ, որոնք հաստատուում են զլուխ Արևելեան Անատոլիայի երկու սեկտորների, Բարձր Գուռը միաժամանակ դիմելու է մեծ պետութիւններին հետևեալ յուշագրով.

Երկու օտարերկրացի Ընդհանուր Վերատեսուչներ հաստատուում են զլուխ Արևելեան Անատոլիայի երկու սեկտորների. պարոն Ա... սեկտորի, որ կազմում են Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սիլվազի վիլայէթները և պ. Ե... սեկտորի, որ կազմում են Վանի, Բիթլիսի, Պարբերդի և Իհարբէքի վիլայէթները:

Այդ սեկտորների վարչութեան, արդարադատութեան, քստիկանութեան և ժանդարմերիայի վերահսկողութիւնը կազմում է Ընդհանուր Վերատեսուչների իրաւասութիւնը:

Համաձայն Ընդհանուր Վերատեսուչի պահանջի, այն ղէպքերում, երբ հասարակական անդորրութիւնը անապահով է, զինուորական ուժերը զբաղուում են նրա իշխանութեան տակ, որպէս զի ձեռք առնուեն միջոցներ՝ համապատասխան նրա իրաւունքներին:

Նայած հանգամանքներին, Ընդհանուր Վերատեսուչները պաշտօնագուրկ են անում տնրնդունակ կամ հակաբարոյ պաշտօնեաներին, զատի կնթարկելով նրանց, որոնք մեղադրուում են պատժակիր ոճրագործութիւններում: Նրանք փոխում են արձակուած ստորին պաշտօնեաներին նոր անձնատրութիւններով, որոնք բաւարարում են ծառայութեան մէջ մտնելու համար նախատեսուած օրէնքների և կանոնների պայմաններին:

Նրանք իրաւունք ունեն առաջարկութիւններ անել Նորին Մեծութեան Սուլթանի Կառավարութեանը բարձր պաշտօնեաների նշանակման մասին:

Բոլոր արձակուած պաշտօնեաների մասին նրանք անյապաղ հաղորդում են համապատասխան նախարարութիւններին համաօտ պատճառքստուած հեռագրերով, իսկ յետոյ մի շարքիւայ ընթացքում իւրաքանչիւր արձակուած պաշտօնեայի գործը ուղարկում են Նախարարութեանը՝ տալով պատճառների մանրամասն զեկուցում:

Լուրջ ղէպքերում, երբ անհրաժեշտ է ձեռք առնել շուտափոյթ միջոցներ, Ընդհանուր Վերատեսուչները իրաւունք ունեն առանց յիտաձգման արձակելու դատաստանական անփոխ պաշտօնեաներին՝ պայմանով, որ այդ մասին անյապաղ հաղորդեն արդարադատութեան ղեպարտամենտին:

Ի ղէպս, եթէ վալիները գործեն մի այնպիսի յանցանք, որը անհրաժեշտօրէն պահանջում է դիմում խիստ միջոցների, Ընդհանուր Վերատեսուչները այդ մասին հեռագրով պիտի հաղորդեն Ներքին գործոց Նախարարին, որը անյապաղ ղեկուցում է ղէպքի մասին Նախարարների խորհրդին: Վերջինս պարտաւոր է կայացնել իր որոշումը ոչ ուշ, քան չորս օր անց Ընդհանուր Վերատեսուչի հեռագրի ստանալուց:

Հողային հարցերը վճարւում են Ընդհանուր Վերատեսչի անմիջական վերահսկողութեամբ:

Ընդհանուր Վերատեսչուհների իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերող աւելի մանրամասն հրահանգներ կարուեն նրանց նշանակումից յետոյ և նրանց աջակցութեամբ: Ի դէպս, եթէ 10 տարուայ ընթացքում Ընդհանուր Վերատեսչուհների պաշտօնը մնայ բաց, Դուռը նրանց ընտրութեան հարցում իր յոյսը դնում է մեծ պետութիւնների բարեհաճ աջակցութեան վրայ:

Օրէնքները, հրովարտահները և կառավարչական հաղորդագրութիւնները իւրաքանչիւր սեկտորում կայտարարուեն տեղական լեզուներով: Եթէ Ընդհանուր Վերատեսչուհը հնարւոր է գտնում, իւրաքանչիւր կողմ իրաւունք ունի դատարանում և վարչական հիմնարկութիւններում օգտուելու իր մայրենի լեզուով: Դատավիճիկները կազմւում են տաճկերէն լեզուով և ըստ հնարաւորութեան թարգմանւում են կողմերի լեզուով:

Իւրաքանչիւր տարրի մասը (ուսուոր) վիլայէթի ժողովրդական լուսաւորութեան բիւրօէտում պիտի համապատասխանի այն վճարին, որ նա տալիս է ժողովրդական լուսաւորութեան համար: Կայսերական Կառավարութիւնը չի հակառակի այն բանին, որ հաւատակիցները մասնակցեն համայնական ուսումնարանների պահելու ծախսերին:

Սաղաղ ժամանակ իւրաքանչիւր օսմանսպատակ կատարում է իր զինուորական պարտականութիւնը այն զինուորական շրջանում, որտեղ նա ապրում է: Բայց ուղարկելով ցամաքային զօրք Եմէնի, Ասսիրի և Նէշլի հեռաւոր մասերը, Կայսերական Կառավարութիւնը ցնոր կարգադրութիւն կլրացնի այդ զօրքերը Կայսրութեան բոլոր մասերից, համապատասխան նրա մէջ ընտելող ազգութիւնների թւաքանակի: Բացի այդ, ծովային զօրքերի մէջ նա կմտցնի Կայսրութեան բոլոր մասերից գումարած նորակոչ զինուորներին:

Համիդիական զօրագնդերը փոխւում են պահեստի հեծելազօրի: Նրանց զէնքերը կպահուեն պահեստարանում և կտրուի իրենց միմիայն զօրաժողովի և զինավարժութեան ժամանակ: Նրանք ենթարկւում են այն զօրաբանակների հրամանատարին, որոնց շրջանում գտնւում են: Սաղաղ ժամանակ զօրախմբակների պետերը ընտրւում են օսմանեան գործող զօրքի սպաներից: Այդ զօրագնդերի զինուորները կատարում են իրենց զինուորական ծառայութիւնը մի տարուայ ընթացքում: Յիշեալ զօրագնդերի մէջ մտնելու համար զինուորները իրենց սեփական հաշուով պիտի ձեռք բերեն ձի և զզեստը լիովին: Իւրաքանչիւր անձն առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, որ ապրւում է որոշ շրջանում և ենթարկւում է յիշեալ պահանջներին, կարող է մտնել այդ զօրագնդերի մէջ: Զօրաժողովի կամ զինավարժութեան ժամանակ զօրագնդերը ենթարկւում են կանոնաւոր զօրքերի համար սահմանուած որոշումներին:

Վիլայէթիների Ընդհանուր Սորհրդների իրաւասութիւնը որոշւում է 1913 թ. (1329) մարտի 13 ի օրէնքով:

Երկու սեկտորներում գոյութիւն ունեցող զանազան կրօնների, ազգութիւնների և լեզուների իսկական համաչափութիւնը կորոշուի վերջնական ցուցակագրութեան միջոցով, որը կատարուելու է Ընդհանուր Վերատեսչուհների հսկողութեամբ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, — ըստ հնարաւորութեան ոչ աւել, քան մի տարուայ ընթացքում:

Մինչև յիշեալ ժամանակը Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Ընդհանուր Խորհրդաների (մէջլիսի—ուումի) և Կօմիտէաների անդամները ընտրուում են հաւասար թւով մահմեդականներէց և ոչ-մահմեդականներէց:

Եթէ էրզրումի վիլայեթում վերջնական ցուցակազրութիւնը մի տարուայ ընթացքում չվերջանայ, այն ժամանակ Ընդհանուր Խորհրդաների անդամները կընտրուեն նոյն հաւասարութեան սկզբունքի հիման վրայ, ինչ վերոյիշեալ երկու վիլայեթներում:

Սիվազի, Խարբերդի և Դիարբէքիւր Ընդհանուր Խորհրդաների անդամները հէնց այժմանից ընտրուելու են համեմատական սկզբունքով: Մահմեդական ընտրողների թիւը մինչև ցուցակազրութեան վերջնապէս որոշուում է այն ընտրողական ցուցակներով, որոնք հիմք են ծառայել վերջին ընտրութիւնների համար, իսկ ոչ-մահմեդական անդամներին թիւը որոշուում է համաձայն համապատասխան համայնքների ներկայացրած ցուցակների:

Սակայն, եթէ զանազան գործնական դժուարութիւնները պատճառով յիշեալ ժամանակաւոր սխտեմը նպատակայարմար չլինի, այն դէպքում Ընդհանուր Վերատեսուչներին իրաւունք է արւում երեք վիլայեթներում — Սիվազ, Խարբերդ և Դիարբէքիւր՝ առաջարկել Ընդհանուր Ժողովների տեղերի դասաւորման համար նոր համաչափութիւն, որը աւելի համապատասխան է ժամանակի պահանջներին և վերոյիշեալ վիլայեթներին կարիքներին:

Բոլոր վիլայեթներում, ուր Ընդհանուր Խորհրդի անդամները ընտրուում են համեմատական սկզբունքի հիման վրայ, փոքրամասութիւնը Կօմիտէաներում (էնչլումէն) կունենայ իր ներկայացուցչութիւնը:

Վարչական Խորհրդի անդամները առաջւայ նման ընտրուում են հաւասար թւով մահմեդականներէց և ոչ-մահմեդականներէց:

Հաւասարութեան սկզբունքը մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների մէջ հաստատուում է նաև երկու սեկտորների ուսիկանութեան և ժանդարմերիայի պաշտօններում՝ համաձայն ազատուած տեղերի այն դէպքում, եթէ Ընդհանուր Վերատեսուչները չզտեն այդ բանը ոչ յարմար:

Նոյն հաւասարութեան սկզբունքը հնար եղածին չափ գործադրուում է երկու սեկտորները բոլոր մնացած պաշտօնների դասաւորման հարցում:

Ի հետևումս որի վերոյիշեալ անձնաւորութիւնները ստորագրեցին այս պայմանը և կնքեցին Նրան իրենց կնիքներով:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

(Ստորագր.) Սայիդ Սալիմ.

Կ. Պօլիս, 26 յունվարի - 8 փետրուարի 1913 թ.

№ 148.

Ռուսաց Հաւատարմատարը Տանկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 26 յունվարի 1914 թ. (համակ).

Ինչպէս ես պատիւ ունեցայ յայտնելու Ձերդ Բարձր Գերազանցութեանը այս տարուայ յունվար 26-ի հեռագրով, Մեծ Վէզիրը և ես ստորագրեցինք այն համաձայնութիւնը, որով Տանկաստանը պաշտաւորուում է զիմել մեծ պետութիւններին մի յուշագրով, որպիսին հայկական բարենորոգումների առթիւ մշակեց Կայսերական Դեսպանատունը Դոան հետ միասին: Այդ դե-

մուտը Դուռը կանի այն ժամանակ, երբ մեծ պետութիւնները ցոյց կտան նրան Արեւելեան Անաստօլիայի համար երկու Ընդհանուր Վերատեսուչ:

Յունվար 26-ի պայմանը, որ կցում եմ այս նամակին, վերջացնում է Հայաստանի բարենորոգումները առթիւ սկսած նախապատրաստական աշխատանքները: Այդ բարենորոգումների հարցը հերթական դարձաւ անցեալ 1913 թ. մայիսի 24-ին, երբ Կայսերական Կառավարութիւնը մի շրջաբերականով դիմեց մեծ պետութիւններին: Վերոյիշեալ վաւերագիրը անկասկած ունի մեծ պատմական նշանակութիւն:

Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնելու պարտականութիւնը դըրուեց Տաճկաստանի վրայ առաջին անգամ 1878 թ. ին Սան-Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածով և ընդարձակուեց Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածով: Ինչպէս յայտնի է, Տաճկաստանը չլատարեց այդ պարտականութիւնը: Ինչպէս է, Ռուսաստանի Անգղիայի և Ֆրանսիայի պնդումները ստիպեցին Սուլթան Աբդուլ Համիդին 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ին հրատարակել մի հրովարտակ Հայաստանի բարենորոգումների մասին, բայց այդ հրովարտակը դարձաւ մեռած տառ: Մինչև այսօր Հայաստանի դժբախտ քրիստոնեայ ընակչութիւնը շարունակում է տառապել տաճկական պաշտօնեաների կամայականութիւնից և բռնութիւններից, նաև այն քրդերի անկարգութիւններից, որոնք անպատիժ կերպով վտանգի են ենթարկում խաղաղ ընակչութեան կեանքը, պատիւը և գոյքը:

Գիտակցելով տաճկական վարչութեան արժատական բարեփոխութեան անհրաժեշտութիւնը Հայաստանում, Կայսերական Կառավարութիւնը քննադատութեան համար ներկայացրեց մեծ պետութիւններին բարենորոգումների մի ծրագիր, որ հիմնուած է Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգղիայի Դեսպանների 1895 թ. ին մշակած սկզբունքների վրայ: Համապատասխանելով հայերի բոլոր ցանկութիւններին, այդ ծրագիրը առաջարկում է հիմնել մի Հայկական Նահանգ Նահանգի Ընդհանուր Նահանգապետին նշանակում է Սուլթանը համաձայնութեամբ մեծ պետութիւններին Ընդհանուր Նահանգապետը ստանում է լայն իրաւունքներ: Հիմնուած է Նահանգական ժողով ընդարձակ իրաւասութեամբ, իսկ մահմեդականներին և ոչ-մահմեդականներին նրա մէջ յատկացում է տեղերի հաւասար թիւ: Նոյն հաւասարութեան սկզբունքը որչա՛նք է մտցնել բոլոր պաշտօնների դասաւորման մէջ, հաշուելով նաև ստիկանութիւնը և ժանդարմերին: Ընդունւում է լեզուների գործածման հաւասարութիւնը: Քրդական համիդիէ հեծելազօրը արձակուում է: Բոլոր ազգութիւններին տրւում է ուսման աւանդութեան հաւասար իրաւունք և հարկերի սահմանում իրենց ուսումնարանների ծախսերի համար: Հայերից ապօրինի գրաւած հողերը կվերադարձուեն:

Ռուսական ծրագիրը, որ քննեցին մեծ պետութիւնների Դեսպանաների ներկայացուցիչները սկսած 1913 թ. յունիսի 3-ից մինչև նոյն յուլիսի 24 ը, հանդիպեց Երբեակ Դաշնագրութեան պատգամաւորների յամառ հակառակութեանը, որոնք որպէս հիմք Հայաստանի բարենորոգումների առաջարկում էին տաճկական օրէնքները, նամանաւանդ վիրայէթների օրէնքի յաւելումը և այն հրահանգները, որ Դուռը 1913 թ. յուլիս 1 ի յուշարդով յայտնեց Դեսպաններին: Այդ ակտերով, որ տաճկական կառավարութիւնը շտապ կազմել էր Բերլինից տրուած խորհրդների ազդեցութեան տակ, Տաճկահայաստանը բաժանուում է երկու սեկտորի, որոնցից իւրաքանչիւրը իրեն գլուխ է ու-

նհնայու օտարերկրացի Ընդհանուր Վերատեսուչ։ Սրանց նշանակում է Սուրբանը՝ առանց մեծ պետութիւնների համաձայնութեան։ Վիլյալթիների ներկայ իրաւակազմը պահում է իր գոյութիւնը, իսկ Վերատեսուչները իրաւունք ունեն միմիայն հսկելու վարչութիւնը և արձակելու պաշտօնեաներին։ Կայսերական Դեսպանատունը չէր կարող, իհարկէ, ընդունել, որ Հայաստանի բարենորոգումների համար հիմք ծառայեն տաճկական վերին աստիճանի թերի և անկապ կանոնադրութիւնները և առաջարկեց Ենի-Քեօյի Յանձնաժողովին քննադատել ուսական ծրագիրը։ Դժբախտաբար այդ քննադատութիւնը նպաստեց միմիայն մի քանի հարցերի առթիւ համաձայնութեան կայացման, — ուսումնարանների, հոլային հարցի և լեզուների հաստատ գործածման։ Ինչ վերաբերում է բարենորոգումների գլխաւոր հիմունքներին, մի Հայկական Նահանգի հիմնման, Ընդհանուր Նահանգապետի նշանակման՝ համաձայնութեամբ մեծ պետութիւններին, Նահանգական ժողովի գումարման և հաւասարութեան սկզբունքի ներմուծման՝ ինչպէս այս ժողովի անդերի գասաւորման հարցում, նոյնպէս և մնացած պաշտօններում, — Երեսակ Դաշնագրութեան ներկայացուցիչները անպայման թշնամաբար վերաբերուեցին ղեպի ուսական ծրագիրը։ Տաճկական շահերի պաշտպանութեան հարցում առանձնապէս աչքի ընկաւ Գերմանական ներկայացուցիչը և եթէ երբ և իցէ Ենի-Քեօյի Յանձնաժողովի արձանագրութիւնները լոյս ընծայուէին, այն ժամանակ հայերը ակնայտի կերպով կձանօթանային գերմանացիների իսկական զգացմունքների հետ, որոնք աշխատել են միաժամանակ զբաւել հայերին իրենց շողորորթող խոստումներով։

Աչքի առաջ ունենալով Ենի-Քեօյի Յանձնաժողովի զբաղմունքների այդպիսի վախճանը, Կայսերական Դեսպանը բարւօք համարեց ապահովել Հայաստանի բարենորոգումների իրազորումը, կայացնելով փոխադարձ համաձայնութիւն — Երբեակ Դաշնագրութեան Դեսպանատների հետ, իսկ ըստ առաջնոյն Գերմանիայի հետ և նրանց աջակցութեամբ առաջարկել Դեսպանը բարենորոգումների մի ծրագիր, որը թէև այնքան ընդարձակ չէր, ինչպէս մեր նախկինը, բայց և այնպէս ժամանակաւորապէս բաւարարութիւն կտար Անատոլիայի հայ ընակչութեանը։ Հօֆմէյստր Գիրսի և Բարօն Վանդենհայմի բանակցութիւնների արդիւնքը եղաւ վից կէտերից բաղկացած 1913 թ. սեպտեմբեր ամսուայ ծրագիրը։ Բաժանելով Արևելեան Անատոլիան երկու սեկտորի, այդ ծրագիրը տալիս է Դեսպան իրաւունք՝ նշանակելու սեկտորների համար երկու Ընդհանուր Վերատեսուչ, որոնց առաջարկում են մեծ պետութիւնները։ Վերատեսուչները իրաւազօր են արձակելու բոլոր պաշտօնեաներին՝ նշանակելու ստորին ծառայողներին և ներկայացնել բարձր պաշտօնեաներ ու դատաւորներ Սուրբանին հաստատման համար։ Իւրաքանչիւր սեկտորում սահմանուում է ժողով, բաղկացած հաւասար թւով մահմեդականներից և քրիստոնեաներից։ Մեծ պետութիւնները իրաւունք են ստանում հսկելու ներմուծումող բարենորոգումները — Կ. Պօլսում իրենց Դեսպանների միջոցով, իսկ գաւառում հիւպատոսների միջոցով։

Երբ ուս-գերմանական կէտերը հաւանութիւն ստացան ուրիշ պետութիւնների կողմից, Կայսերական Դեսպանը Կ. Պօլսում մասնաւոր կերպով յայտնեց նրանց մասին Դեսպանը։ Այդ օրուանից բարենորոգումների առթիւ վարած բանակցութիւնները ծանրացան միմիայն Ռուսաստանի վրայ։ Ընդհանուր բնոյթ կրող զբաւոր մի գեկուցմամբ Տաճկաստանը պատրաստակամութիւն յայտնեց

մտցնել բարենորոգումներ, յենուելով մեծ պետութիւնների բարոյական և նիւթական աջակցութեան վրայ (հոկտեմբեր 12), բայց յետոյ աշխատեց խոյս տալ այն բանից, որ Ընդհանուր Վերատեսուչները նշանակուին մեծ պետութիւնների առաջարկութեամբ Տեսուչելով Կայսերական Դեսպանի հետ, Մեծ Վէզիրը առաջարկեց հիմնել Տաճկական Վերատեսուչներին կից Օտարերկրացի Խորհրդակալներ, որոնց ձեռքում փաստապէս կենտրոնանար ամբողջ լիշխանութիւնը։ Մակայն 1913 թ. հոկտեմբեր 25-ին Խորհրդականների մասին ներկայացրած տաճկական ծրագիրը բոլորովին բաւարարութիւն չտուեց վերոյիշեալ պայմանին և ընդհակառակը ոչ մի էական իրաւունք չյառկացրեց նրանց։ Այդ պատճառով Կայսերական Դեսպանը Մեծ Վէզիրի հետ կրկար բանակցութիւններ վարելուց յետոյ արմատական քննութեան ենթարկեց ծրագիրը, մայնելով նրա մէջ մի շարք ուղղումներ և յօդուածներ, որոնք իրօք ապահովում էին տաճկական Ընդհանուր Վերատեսուչների ենթարկումը օտարերկրացի Խորհրդականներին։ 1913 թ. նոյեմբեր 9/22 չօֆմէյստը Գիրսը յանձնեց վերամշակուած ծրագիրը դարձեալ մասնաւոր կերպով Մեծ Վէզիրին։ Յիշեալ ծրագիրը, որոշում է Վերատեսուչների և Խորհրդականների ընդհանուր իրաւասութեան սահմանները ինչպէս նաև նրանց մէջ ծագած վիճաբանութիւնների վճելու ձևը, սահմանում է հաւասարութեան սկզբունքը վերաբերմամբ Ընդհանուր Խորհրդների տեղերի և պաշտօնների դասաւորման, հաստատում է լեզուների հաւասար գործածման իրաւունքը, ընդունում է տեղական ղինութեան ծառայութիւնը, կանոնաւորում է ուսումնաբանային, արգարադատութեան և հողային հարցերը։

Տաճկաց նախարարների Խորհուրդը նկատեց, որ իր առաջակած խորհրդականների հիմնարկութեամբ չյաջողուեց տապալել բարենորոգումների ներմուծումը, որովհետև նրա համար նոր մշակած ծրագիրը աւելի ծանր էր, քան ուսուցիչականը, ուստի նա բարւօք համարեց միանգամայն հրաժարուել այդ ծրագրից, դիկտեմբեր 12-ին ուստական և դերմանական Դեսպանը ներկայացան Մեծ Վէզիրին։ Վերջինս յայտնեց, որ Վերատեսուչների և Խորհրդականների մէջ ծագած վիճաբանութիւնների վճելու ձևը, անյարմար է գտնում, որովհետև Խորհրդականների կարծիքը համարեա թէ միշտ ունենալու է վճնողական նշանակութիւն։ Երբ Դեսպանները առաջարկեցին վերադառնալ նախկին Եւրոպական Ընդհանուր Վերատեսուչների նշանակման հարցին, Մայիդ Սալիմը յայտնեց, որ այդպիսի մի ելք հնարաւոր է։

Դեկտեմբեր 16-ին Մեծ Վէզիրը առաջարկեց Կայսերական Դեսպանին Ընդհանուր Վերատեսուչների նշանակման հետեւել ձևը։ Յիշեալ անձնաւորութիւնների իրաւասութեան վերաբերմամբ Մեծ Վէզիրը կիսապաշտօնական ձևով պայմանաւորուում է մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների հետ և յետոյ դարձեալ կիսապաշտօնապէս ու բանացի կերպով դիմում է մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին, խնդրելով ցոյց տալ իրեն թիկնածուներ, որից յետոյ նա պաշտօնապէս հաղորդում է պետութիւններին վերատեսուչների նշանակման և նրանց իրաւասութեան մասին։ Այս հարցի առթիւ Կայսերական Դեսպանի և Մեծ Վէզիրի մէջ սկսուեցին եռանդուն բանակցութիւններ, չօֆմէյստը Գիրսը աշխատում էր նոր ծրագրի մէջ մտցնել բարենորոգումների գլխաւոր սկզբունքները, իսկ նախարարների Խորհուրդը ձգտում էր սահմանափակել գործը Վերատեսուչների նշանակման և նրանց իրաւասութեան որոշման հարցով։ Դեկտեմբեր 23-ին Մեծ Վէզի-

ներկայացրեց Դեսպանին իրաւատութեան ընագիրը, իսկ Դեսպանը իր կողմից յանձնեց Սայիդ Խալիմին յուշագրի ծրագիրը, որպիսին Դուռը պիտի ուղարկէր մեծ պետութիւններին վերատեսուէչներ նշանակելուց յետոյ: Այնուհետև համարեա թէ իւրաքանչիւր օր Մեծ Վէզիրը և Դեսպանը բանակցութիւններ էին վարում յիշեալ ընագրերի վերջնական խմբագրութեան առթիւ: Ի վերջոյ երկու ընագրերից կաղժուկեց մէկ նորը: Վերջապէս Նօֆեմբրտը Գիրսի արձակուրդը զնալու օրերին, 1914 թ. յունվար 5-ին, շնորհիւ փոխադարձ զիջումների, համաձայնութիւն կայացաւ բոլոր կէտերի առթիւ, բացառութեամբ 3-ի: Այդ կէտերը հետևեալներն են. 1) ուսումնարային հարցը, տեղերի դասաւորման հարցը ստիկանութեան և ժանդարմէրայի մէջ վերաբերմամբ մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների, 3) մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների թւական համաչափութեան հարցը Ընդհանուր Խորհրդներում:

Առաջին երկու կէտերի առթիւ խմբագրուեց մի նոր ձև, որ բաւարար է համարում ինչպէս հայերի, նոյնպէս և տաճիկների համար: Վերջին կէտի, այսինքն Ընդհանուր Խորհրդների կազմի վերաբերմամբ, միմիայն Չերք Բարձր Կերպանցութեան անհատական եռանդուն ջանքերի շնորհիւ յաջողուեց պարտաւարացնել տաճիկներին ընդունելու պահանջը ընագրի:

Վերադառնալով յունվար 26-ի վաւերագրի արժէքին, պետք է ասել, որ նա չի տալիս հայերին ինքնավարութեան այն լայն իրաւունքները, ինչ որ առաջարկում էր Ռուսական նախածրագիրը: Փոխանակ բոլոր հայաբնակ վայրերի միացման և մի նահանգի կազմակերպման հանդերձ մի Ընդհանուր Նահանգապետի, ստիպուած եղանք ընդունել երկու սեկտորների սահմանումը երկու Ընդհանուր Վերատեսուէչներով: Բացի այդ, յիշեալ սեկտորների կազմի մէջ մտնում են և այնպիսի մասեր, որոնք բացառապէս ընակուած են մահմեդականներով: Ապարդիւն մնացին այն ջանքերը, որ ուղղուած էին Տաճիկհայաստանի ներկայացական ժողովի հիմնման համար: Հնար չեղաւ նաև ընդարձակել վիլայէթների Ընդհանուր Խորհրդների իրաւատութիւնը այն չափով, ինչ չափով այդ բանը նախատեսել էր 1880 թ. Միջպղպային Յանձնաժողովը եւրոպական Տաճիկաստանի վիլայէթների համար: Մենք ստիպուած էինք հրաժարուել նաև մեր ծրագրի մի քանի երկրորդական կէտերից:

Չնայելով այս բոլորին, կասկած չկայ, որ յունվար 26-ի վաւերագիրը աճադին նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի ապագայ պատմական ճակատագրի համար:

Յուշագիրը, որով Դուռը պարտաւոր է զիմել մեծ պետութիւններին, թէև չի ասում, որ Ընդհանուր Վերատեսուէչները նշանակուում են մեծ պետութիւնների առաջարկութեամբ, բայց և այնպէս տաճիկական ինքնասիրութեան համար նրա արած զիջումը ունի լոկ պղատոնական նշանակութիւն. համաձայն բանացի պայմանի, Դուռը պարտաւոր է նշանակել Ընդհանուր Վերատեսուէչներին մեծ պետութիւնների առաջարկած անձնաւորութիւններից: Բացի այդ, յուշագիրը ուղղակի ասում է, որ Ընդհանուր Վերատեսուէչների ընտրութեան հարցում Դուռը չի բոլոր զնուցում է մեծ պետութիւնների բոլորեան աջակցութեան վրայ, երբ յիշեալ պատճառները 10 տարուայ ժամանակամիջոցում երբ և իցէ մնան բաց: Արդպիսով ուրեմն Հայկական վիլայէթների կառավարումը դրոււմ է օտարեկրայիների հսկողութեան տակ:

որոնց առաջարկում են մեծ պետութիւնները՝ Ուրիշ խօսքով ասած, փաստապէս այդ վիւայէթներէ հատար ստեղծուած է մի դրութիւն, որ նման է Լիբանանի դրութեանը, սակայն այն աստեղծութեամբ, որ այստեղ Ընդհանուր Վերատեսուէչները օտարերկրացիք են, այն ինչ Լիբանանի Ընդհանուր Նահանգապետը տաճկահայաստակ է: Հայտնակ վիւայէթներէ համար որոշուած ներկայ իրաւակարգը, համաձայն Հայաստանի բարենորոգումներէ առթիւ 1895 թ. 8—10 հոկտեմբերի հրատարակած Սուլթանի հրովարտակի հետ, պէտք է համարել յառաջընթաց քայլ: Սահմանելով Վիւայէթայն Կոմիտայի բարենորոգումներէ դուրս գրման համար՝ պաշտօնը, 1895 թ. հրովարտակը, ինչպէս յայտնի է, ոչ մի խօսք չէր յիշում մեծ պետութիւններէ համաձայնութեան մասին:

Սուսելով Ընդհանուր Վերատեսուէչներէ իրաւասութեան մասին, պէտք է նկատել, որ յունվար 26-ի վաւերացիքը դարձնում է նրանց ոչ թէ միայն վարչութեան, դատարանի, ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի Վերահսկողը, այլ և բարձրագոյն կառավարիչը Ընդհանուր Վերատեսուէչները նշանակում են բոլոր ստորին պաշտօնեաներին և առաջարկում են Գռանը նշանակել բարձր պաշտօնները, Նրանք իրաւունք ունեն արձակելու վարչութեան բոլոր անընդունակ կամ հակաբարոյ պաշտօնեաներին բացառութեամբ վալիներէ (Ընդհանուր—Նահանգապետերի): Նրանք նոյն իսկ իրաւագոր են հեռացնելու պաշտօնից անփոխ դատաւորներին, հաղորդելով այդ մասին Արդարադատութեան Նախարարութեանը: Ինչ վերաբերում է վալիներին, Ընդհանուր Վերատեսուէչները իրաւունք ունեն նրանց ազօրինի գործունէութեան մասին հեռագրել Գռանը, իսկ Նախարարներէ Սորհօտըը պարտուել է 4 օրուայ ընթացքում կայացնել իր վճիռը: Կասկած չկայ, որ այդ վճիռը չի կարող հակառակ լինել Ընդհանուր Վերատեսուէչներէ: Ուրիշ բան է, եթէ իր դիտարկութեամբ Գռանը ցանկանալ արձակել վերատեսուէչներին, բայց այդ քայլին դիմելը կլինէր անօգուտ, որովհետեւ, համաձայն յունվար 26-ի վաւերացիքի վերոյիշեալ կէտի, ասպարէզ կգար մեծ պետութիւններէ նոր միջատութիւնը վերատեսուէչներէ նշանակման հարցում:

Ընդհանուր Վերատեսուէչները կարող են դիմել սեկտորներէ զինուորական ոյժերին, որպէս զի հարկ եղած դէպքում իրենց իրաւասութեան շըրջանում ձեռք առնեն անհրաժեշտ միջոցներ:

Հողային հարցերի կարգաւորումը և ժողովրդագրութիւնը կատարում են Ընդհանուր Վերատեսուէչներէ ուղղակի վերահսկողութեամբ: Վերահսկողութեան իրաւունքի իրագործումը վարչութեան և դատաւարութեան մնացած ուրիշ ճիւղերում, նմանապէս պաշտօնեաների նշանակման և արձակման իրաւունքը հնարաւորութիւն կտան բանիմաց Վերատեսուէչներին կենսարօնացնելու իրենց ձեռքում շըջանի ամբողջ իշխանութիւնը: Բացի այդ, յունվար 26-ի վաւերացիքը նախատեսել է Վերատեսուէչներէ իրաւունքներէ և պարտականութիւններէ համար աւելի մանրամասն հրահանգներ, իսկ այս հանգամանքը աւելի կգարագնի նրանց լիազօրութիւնները այն իմաստով, որը մեզ ցանկալի է:

Վաւերագրում, որպէս ընդհանուր օրէնք, մտցրուած է այն կէտը, որի հիման վրայ խաղաղ ժամանակ ղինուորական ծառայութիւնը կատարուած է բնակավայրում: Այդ կէտը 1895 թ. հրովարտակում չկար համարուած

կան անկանոն զորագնդերը թէ և չեն արձակում, բայց նրանցից կազմում է կանոնաւոր պահեստի զօրք, որը զինավարժութեան և զօրաժողովի ժամանակ ենթարկում է ընդհանուր դիսցիպլինար կանոններին, իսկ մնացած ժամանակ զրկում է ղէնք կրելու իրաւունքից:

Կարեւորագոյն նշանակութիւն ունի հայերի համար այն որոշումը, որը վիլայէթի բիւզժէտում իւրաքանչիւր ազգութեան ուսումնարանների համար ապահովում է նրանց մասը այն համեմատական չափով, ինչ չափով համապատասխան ազգութիւն մասնակցում է վիլայէթի ուսումնարանային հարկերին, այդ հարկերից գոյացած գումարները կառավարութիւնը մինչև այժմ սովորաբար ծախսում էր աստիճանական ուսումնարանների վրայ: Բացի այդ, Իւսուք ճանաչում է հաւատակիցների իրաւունքը՝ մասնակցել համայնական ուսումնարանների պահելու ծախսերին: 1895 թ. հրովարտակի մէջ այդպիսի կէտեր չկային:

Նորութիւն պիտի համարել նաև օրէնքների, հրովարտակների և պաշտօնական հաղորդագրութիւնների յայտարարութեամբ բոլոր տեղական լեզուներով: Դատավճիռները կայացւում են աստիճան և հնար եղածին չափ թարգմանում են կողմերի լեզուով: Ընդհանուր Վերատեսուչները կարող են նաև թոյլ տալ, որ կողմերը դատարանում և վարչական հիմնարկութիւններում արտայայտուեն իրենց մայրենի լեզուով:

Համաձայն հայերի ցանկութեան՝ որոշուած է ամենակարևոր հարցերից մէկը, որ վերաբերում է պաշտօնների դասաւորմանը մասնեղականների և ոչ—մասնեղականների մէջ: 1895 թ.ի հրովարտակը դասաւորման հարցում զեկավարւում էր համեմատական սկզբունքով: Վերաբերմամբ ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի պաշտօնների, յունվարի 26-ի վաւերագիրը մասնեղականների և ոչ—մասնեղականների մէջ հաստատում է հաւասարութեան սկզբունքը այն չափով, ինչ չափով ազատ պաշտօններ բացուեն և այն դէպքում, եթէ Ընդհանուր Վերատեսուչները անյաշմար չեն գտնում այդ սկզբունքը: Այդպիսի մի նախարան ոչ մի վնաս չի ներկայացնում քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանը: Ինչ վերաբերում է մնացած պաշտօններին, հաւասարութեան սկզբունքը զործադրւում է ըստ հնարաւորութեան, այսինքն, ուրիշ խօսքով ասած, դարձեալ կախում ունի Ընդհանուր Վերատեսուչներից:

Վերջապէս Վանի և Բիթլիսի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը յիշեալ վիլայէթների Ընդհանուր Խորհրդներում ստանում է տեղերի կէսը մինչև ցուցակագրութեան վերջնաւլը: Ցուցակագրութիւնը կատարւում է Ընդհանուր Վերատեսուչների վերահսկողութեամբ: Հաւասարութեան սկզբունքը ներմուծւում է նաև երզրումի վիլայէթում, եթէ միայն ցուցակագրութիւնը չվերջնայ մօտակայ տարուայ ընթացքում: Մնացած վիլայէթներում Ընդհանուր Խորհրդների անդամները ընտրւում են համեմատական սկզբունքով: Որպէս զի տաճիկ իշխանութիւնը ի չարը գործ չընի իր իրաւունքները, ոչ—մասնեղական ընտրողների թիւը որոշուած է ոչ—մասնեղական համայնքների ներկայացրած ցուցակներով: Իսկ մասնեղականներին այն ցուցակներով որոնք ծառայել են հիմք վերջին պարլամենտական ընտրութիւնների համար: Բացի այդ, եթէ Ընդհանուր Վերատեսուչները գտնեն այդ ընտրողական սխտեմը անգործնական, այն ժամանակ նրանք իրաւունք ունեն առաջարկութիւն անելու նրա փոխելու մասին:

Վերջապէս շնորհիւ Զեքոյ Բարձր Գերագանցութեան նախաձեռնութեան

յաջողուեց վիճակները Ընդհանուր Խորհրդների ժողովներում (էնթուսմենսերում) ապահովել փոքրամասնութեան ներկայացուցիչները:

Այդպիսով 1914 թ. յունվար 26-ի վաւերագիրը պէտք է համարել հայ ազգի պատմութեան աւելի բարատաւոր դարեջրջանի սկիզբ: Ներքին բազմապիտական տեսակէտից, այդ վաւերագիրը հայ ազգի համար ունի նոյն նշանակութիւնը, ինչ 1870 թ. ֆերմանը բուլղարները հասար. Յիշեալ ֆերմանը հիմնեց Բուլղարական էկզարխատը և այդ ձևով ազատեց բուլղարական ազգը յունական խնամակալութիւնից: Հայերը չեն կարող չզիտակցել, որ յիշեալ օրից արեւած է առաջին քայլը ազատիւր նրանց տաճկական բնութիւնից:

1914 թ. յունվար 16-ի վաւերագիրը ունի մեծ նշանակութիւն Ռուսաստանի միջազգային դրութեան համար: Վաւերագիրը կնքուած է Միծ Վէդդրի և Ռուսաստանի ներկայացչի կողմից: Նրանով Տաճկաստանը պարտատրում է Ռուսաստանի առաջ գիմել մեծ պետութիւններին մի յուշագրով, որի բովանդակութիւնը ճշտիւ սրտշուած է: Այդպիսով ընդգծուած է պաշտօնապէս Ռուսաստանի ղեկավար դերը հայկական բարենորոգումների հարցում, թերևս հաստատուած է Սան-Սանֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը: Այդ հանգամանքը ի հարկէ չի կարող չունենալ ամենանպատաւոր հետևանք Ռուսաստանի միջազգային հեղինակութեան համար և Մերձասիայ Արևելքի բրիտանեայ ազդարնակութեան սիրտը կլլցնի նոր երախտագրութեամբ դէպի Ռուսական Միտպետը:

Դրան հետ համաձայնութիւն կայացնելու համար կայսերական Դեսպանը ստիպուած էր մաքառել շատ զժուարութիւնների դէմ: Մի կողմից նա պէտք է աշխատէր իրագործել հայերի բնական ցանկութիւնը, ձեռք բերելով նրանց համար կարելոյն չափ լայն բարենորոգումներ, միւս կողմից նա հանդիպում էր Դրան յամառ հակառակութեանը, որը լարուած էր իր բոլոր ջանքերը, որպէս զի զրօյի հուստարեցնի իրեն առաջարկած բարենորոգումները: Այս նպատակով նա դիմադրում էր մեր ծրագրի բոլոր էական մասերին: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, նա բանակցութիւնների մէջ մտաւ մեզ հետ հայկական հարցի առթիւ երկու նպատակով. նախ, որպէս զի յարմար ժամանակին յիշեցնի Դրան, որ շնորհիւ իր միջամտութեան նա զսպեց Ռուսաստանին պահանջելու լայն բարենորոգումներ և նրանց փոխանակ յաջողացրեց աւելի համեստ և Տաճկաստանի համար անվտանգ բարենորոգումներ: Երկրորդ, որպէս զի զբաւի դէպ իրեն հայերի ուշադրութիւնը, Գերմանիան սնանհատուած է հայերին, շնորհիւ նրանց գերակշռութեան կիլիկիայում, իսկ Տաճկաստանի այդ մասը նա համարում է իր շահերի ազդեցութեան շրջան: Այդ պատճառով Գերմանիայի վերաբերմունքը, բոլոր ժամանակ յայտնի եղաւ իր կեղծութեամբ, իսկ նրա պաշտպանութիւնը (հայերի համար) կրում է լոկ երեւակայական բնոյթ: Իրօք գերման պիպլօմատները տաճիկներին հաւատարիմ խորհրդակցիցներն էին:

(Ստորագր.) Ռուկէվիչ.

№ 149. Արտարին գործոց Նախարարը ուսաց Հաւատարմատարին Տաճկաստանում՝

Ս. Պետերբուրգ, 28 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Ձեր յունվար 26-ի հեռագիրը ստացուած է:

Մինք բաւականութեամբ ընդունեցինք կայացած համաձայնութեան լուրը և կցանկանայինք, որ այդ համաձայնութիւնը ծառայէր որպէս հիմք մեր և Տաճկաստանի բարեկամական յարաբերութիւնների զարգացման համար:

Այդ մասին կարող էք յայտնել Մեծ Վէզիրին:

(Ստորագր.) Սազոնով.

№ 150 Ռուսաց Հաւատարմատարը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 28 յունվարի—10 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Աւստրիական և Իտալական Դեսպանները ասացին ինձ հետեւալը. նրանք յայտնեցին իրենց Կառավարութիւններին որ Մեծ Վէզիրը խնդրում է առաջարկել Դոանը երկու սկկտորների համար ընդհանուր վերատեսուչներ: Ընդամին նրանք աւելացրին, որ իւրաքանչիւր տեղի համար պիտի առաջարկել երկու թեկնածու, որպէսզի Բ. Դոանը արած ցուցումները չկրեն չափազանց ճնշման բնոյթ: Այսօր Մեծ Վէզիրը խնդրեց ինձ հաղորդել Ձերդ Բարձր Դերազանցութեանը նրա համարովանդակ խնդիրը:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

№ 151. Ռուսաց Հաւատարմատարը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 29 յունվարի—11 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Ստացայ հետեւալ տեղեկութիւնը. Սայիդ Պալիմը դիմել է Ֆուանսիական Հաւատարմատարին առաջարկելով յայտնել իր Կառավարութեանը, որ Դուռը իւրաքանչիւր սկկտորի վերատեսուչութեան պաշտօնի համար խնդրում է ցոյց տալ իրեն «երկու» թեկնածու:

(Ստորագր.) Գուլկէվիչ.

№ 152. Արտարին գործոց Նախարարը Դեսպաններին Ֆուանսիայում, Անգղիայում, Գերմանիայում, Աւստրո-Ունգարիայում և Ռուսիայում:

Ս. Պետերբուրգ, 30 յունվարի 1914 թ. (հեռագիր).

Բարհնաճեցէք յայտնել Կառավարութեանը, որի մօտ Դուք ուզարկուած էք, հետեւալը.

Աչքի առաջ ունենալով մեր և տաճիկների մէջ կայացած համաձայնութիւնը Հայաստանի բարենորոգումների առթիւ, նաև այն, որ Դուռը դիմել է առանձնապէս իւրաքանչիւր մեծ պետութեանը՝ խնդրելով ցոյց տալ իրեն

թեկնածուներ Արևելեան Անատոլիայի սեկտորներէ վերատեսուչներէ պաշտօններէ համար, մենք կարծում ենք, թէ մեծ պետութիւնները համապատասխան թեկնածուներ պիտի որոշեն միասին:

(Ստորագր.) Սազունով.

№ 153. Ռուսաց Հաստատարատարը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.

Կ. Պօլիս, 31 յունվարի—13 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Սայիդ Սալիմը դիմել է Անգղիայի և Գերմանիայի Դեսպաններին, խնդրելով Արևելեան Անատոլիայի իւրաքանչիւր սեկտորի վերատեսուչի պաշտօնի համար առաջարկել Դաանը երկու թեկնածու:

(Ստորագր.) Դուլկէվիչ:

№ 154. Դեսպանը Անգղիայում Արտարին գործոց Նախարարին.
Լօնդոն, 4/17 փետրուարի 1914 թ. (հեռագիր).

Դրէյը յայտնեց ինձ, որ Ձեր տեսակէտը Հայաստանի Ընդհանուր վերատեսուչների թեկնածութեան հարցում, նա սկզբունքով ընդունում է:

(Ստորագր.) Բենկենդօրֆ:

№ 155. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 10/13 մարտի 1914 թ. (հեռագիր).

Յոսէ սրական և Սնգղիական Դեսպանները ընդունեցին Ընդհանուր վերատեսուչութեան թեկնածուների մեր ցուցակը: Վեննայի Կարինետը հազորդեց Աւստրիական Դեսպանին, որդ իմել է Բերլինի կարծիքին: Իտալական Դեսպանը լիազօր է ընդունելու ցուցակը «si omnes» (եթէ բոլորը ընդունեն):

(Ստորագր.) Գիրս:

№ 156 Ռուսաց Դեսպանը Աւստրո-Ունգարիայում Արտարին գործոց Նախարարին.

Վեննա, 24 մարտի— 6 ապրիլի 1914 թ. (հեռագիր).

Կ. Պօլսի Աւստրո-Ունգարական Դեսպանը լիազօր է իր ընկերների հետ միասին յանձնել Դաանը այն 5 թեկնածուների ցուցակը, որ Ռուսական Կառավարութիւնը առաջարկել է հայաբնակ վիլայէթների Ընդհանուր վերատեսուչութեան պաշտօնների համար:

(Ստորագր.) Շերեկօ:

№ 157. Դեսպանը Տաճկաստանում Արտարին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, 2/18 ապրիլի 1914 թ. (հեռագիր).

Արևելեան վիլայեթներէ համար Դուռը Ընդհանուր Վերատեսուչ ընտրեց հօլանդացի Վէտտէնէկ-ին և նօրվէգիացի Հօֆֆ-ին:
(Ստորագր.) Գիրս.

№ 158. Վեհափառ Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Արտարին գործոց Նախարարին.

Ս. Էջմիածին, 16 ապրիլի 1914 թ. (նամակ).

Նորին Պայծառափայլութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեանն Փոխարքան Կովկասում Գեներալ-Ադիւտանտ Կոմս Իլլարիօն Իվանովիչ Վօրօնցով-Դաշկովը յայտնեց ինձ Ռուսական Կայսերական Հաւատարմատարի և Օսմանեան Կայսրութեան Մեծ Վէզիրի մէջ յունվար 26-ին կայացած համաձայնութեան մասին՝ վերաբերմամբ Հայաստանի բարեկորդութեան, որը յաջողուել է շնորհիւ Նորին Կայսերական Մեծութեանն, իմ բազմաշարժար հօտի Քազակիի Պաշտպանի Կառավարութեան ջանքերին: Նորին Կայսերական Մեծութեանն Փոխարքայի նամակին աւելցուած է յիշեալ համաձայնութեան բնագրի թարգմանութիւնը, որով Ձերդ Բարձր Գերագանցութիւնը բարեհաճել էք պատուել ինձ:

Տաճկահայերի համար պատմական նշանակութիւն ունեցող այս օրերը, երբ շնորհիւ Ձերդ Բարձր Գերագանցութեան հաստատուն և զիր մարդասիրական քաղաքականութեան հիմք է դրուում իմ հօտի մտաւոր ոյժերի խաղաղ և կուլտուրական զարգացմանը այնտեղ, ուր մինչև այժմս տիրապետում էր բրիտանեայ ժողովրդի յաջորդական բնաջնջման սխտեմը, երբ Ազատարար-Քազաւորի մեծ դործը մարմնանում է յօգուտ բարեբախտութեան և յառաջդիմութեան մի ամբողջ ազգութեան, որը, շնորհիւ քրիստոնէական կրօնի իր անձնաւիրութեանը և ձգտմանը դէպի Ռուսաստան զարբերի ընթացքում ենթարկուել է անընդհատ հալածանքների, երբ իմ Պաշտելի Միապետ Թաւադոր Կայսեր Նիկողայոս Նրկրորդի կամօք հայ ժողովուրդը նորից կոչուում է պատմական ասպարէզ, որպէս եզակի տարր, որ ընդունակ է Ասիական Տաճկաստանում իրազործելու եւրոպական հօգուտ և նիւթական կուլտուրայի սկզբունքները,—այս պատմական օրերը ես սըրբազան պարտականութիւնս եմ համարում իմ և ամբողջ հայ ազգի կողմից յայտնելու Ձերդ Բարձր Գերագանցութեանը երախտագիտութեանս ամենամեծ զգացմունքները:

Ինչպէս յայտնի է Ձերդ Բարձր Գերագանցութեան, հայկական հարցի պատմական աճումը Տաճկաստանում, շնորհիւ ազգիս տուած հազարաւոր թանկագին զոհերի, հասկացրեց հայ ժողովրդին, թէ ինչ գործնական նշանակութիւն ունին Օսմանեան Կառավարութեան բազմաքանակ խոտտումները—սահմանել մարդկային զոյութեան համար հանդուրժելի պայմաններ այնպիսի իրական երաշխաւորութիւններ չմիջողով, որոնք պիտի ստիպէին նրան իրօք գործադրել մինչ այժմս սպասուող բարենորոգումները: Նոյն պատմական աճումը նախորդեց այդ երաշխաւորութիւնները հայ ազգի համար, որը, աղօթելով առ

Աստուած, ուղղիլ է իր հայեացքը դէպի Մեծ Ռուսական Պետութիւնը, —
— Արևելքի բրիտոնեայ ժողովրդի Վաղմի Պաշտպանը:

Ներկայումս, երբ շնորհիւ Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան իմաստուն ղեկավարութեան, ռուսական դիպլոմատիան իր վրայ վերցրեց Տաճկաստանի բարենորոգումների մշակման և իրագործման իրական նախաձեռնութիւնը, ես համոզուած եմ, որ իմ հօտը խաղաղ կերպով կարող է վերսկսել դարաւոր հալածանքներով ջլատած իր ոյժերի մտաւոր — կուլտուրական զարգացումը և վստահ լինել դէպի ապագան, երկիւղ չկրելով այն սովորական խոչնդոտներէց, որ Օսմանեան Կառավարութիւնը կարող է դնել Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան յետագայ գործունէութեանը Տաճկահայաստանի բարեբորոգումների ամրապնդման և անշղ զործադրման հարցում:

Նոյն խոր հաւատը դէպի Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան բարեացակամութիւնը, որ անգին փաստերով ապացուցիք Ձեր բարեհաճ վերաբերմունքը դէպի հայերը և նրանց օրինական ձգտումները, հիմք է տալիս ինձ և իմ հօտին յուսալու, որ Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւնը կպաշտպանի բարենորոգումների հարցը նաև այն ժամանակ, երբ հրահանգներ կմշակուին Ընդհանուր Վերատեսուչների համար, որոնք համաձայն Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան մաքի պիտի իրագործեն այս տարուայ յունվար 26-ի բարենորոգումները հիմունքները:

Ձերմազին աղօթելով Ամենակարողին Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան բարօրութեան ու արեւատութեան համար և օրհնելով Ձեր աշխատանքները ի բարեբախտութիւն Մեծն Ռուսաստանի, պատիւ ունեմ քնալ Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան ջերմեանդ աղօթարար

(Ստորագր.)

Գերոզ V Մայրագոյն Պաարիարք և
Կաթողիկոս ամենայն Հայոց.

№ 159, Դևապնը Տանկատամում Արտարին գործոց Նախարարին.
Կ. Պօլիս, ¹⁰/₁₃ մայիսի 1914 թ. (հետագիր).

Արևելեան վիլայէթներէ Ընդհանուր Վերատեսուչները Վէստնէկ և Հօֆֆ այսօր կնքեցին իրենց պայմանները Ներքին գործոց Նախարար Թաւաթի հետ:

(Ստորագր.) Գիրս.

ՅԱԻԵԼՈՒՄՆԵՐ.

ՅԱԻԵԼՈՒՄՆ Ն 1. (Թարգմանութիւն).

Բարձր Դոան յուշարի պատճէն, ուղարկուած Կ. Պօլի Ռուսական
Կայսերական Դեսպանատանը 1913 թ. յուլիս 1-ին (Ս. տ.) № 34233/75.

Ի լրումն անցեալ յունիս 29-ի իմ հազարազրութեան № 34217/73,
պատիւ բնեմ ընդամին ուղարկելու Ձերդ Գերագանցութեանը հետեալ զը-
րութիւնները. Մահմուդ Շէֆկէթ Փաշայի Կարինետի ձեռնարկած աշխատանք-
ների և բարենորոգումների աթիւ պետութեան արտասահմանեան ներկայա-
ցուցիչներին ուղարկուած զրութեան պատճէն, «Վիլայէթների Ընդհանուր
Վարչութեան Ժամանակաւոր Օրէնքի լրացուցիչ յօդուածներ»-ի և «Ընդհա-
նուր Վերատեսուչների իրաւունքների և արտօնութիւնների հրահանգներ»-ի
Թարգմանութիւնները:

ՅԱԻԵԼՈՒՄՆ Ն 2.

Օսմանեան Դեսպանատներին ուղարկուած շրջաբերական հետագրի
ընագիրը.

Մահմուդ Շէֆկէթ Փաշայի Կարինետը, վերցնելով իր վրայ իշխանու-
թեան պատասխանատուութիւնը ամենավտանգաւոր հանգամանքներում և
ճգնելով տալ պատերազմին հնար եղածին շափ նպատաւոր. ընթացք, իր
ամենալուրջ ուշազրութիւնը դարձրեց նաև պետութեան ներքին բարենոր-
ոգումների գործադրման վրայ:

Այս նպատակով և համաձայն Վիլայէթների Ընդհանուր Վարչութեան
Ժամանակաւոր Օրէնքի, նա Ընդհանուր Վերատեսուչներին իրաւունք յատ-
կացրեց վճռելու տեղական շահերին վերաբերող հարցերը, Վիլայէթների
Բիւզժէտը աւանձնացուած է, պաշտօնեաների արտօնութիւնները և պար-
տականութիւնները ընդարձակուած և ճշտիւ որոշուած են: Որպէս զի հնա-
րաւորութիւն լինի վճռելու նոյն իսկ ամենաչնչին նշանակութիւն ունեցող
վիճելի հարցերը, որոնք կարող են ծագել մի որևէ շրջանի բնակչութեան
մէջ, ընդունուած է շրջիկ դատարանները սկզբունքը և հրատարակուած է օ-
րէնք վերաբերմամբ հաշտարար դատաւորների: Անատօլիայի 15 սանջակնե-
րում հիմնուած են նաև արտատեղական ատեաններ: Այդպիսի ատեաններ հաս-
տատուած են նաև զանազան վիլայէթների հարիւր կաղաններում: Բազմազի
և Բէլքրութի վիլայէթների ապպելացիօն ատեանները կրկնապատուած են:
Նայիրների, դատաւորների և դատաստանական պաշտօնեաների նշանա-

կումբ և հաստատումը նախատեսուած է մի առանձին օրէնքով: Լեռնանցք-
ները հարթման, նաև անշարժ կալուածները գրաւ դնելու և փոխադրելու
առթիւ սահմանուած օրէնքները շնորհիւ, այժմեանից սկսուած է այդպիսի
կալուածները շրջանառութիւնը: Մի օրէնք, յատկացնելով բարեգործական
հիմնարկութիւններին սեփականութեան իրաւունք, հնարուորութիւն է տա-
լիս այնպիսի ընկերութիւնները կազմակերպման, որոնք իրաւահաս են պայ-
մաններ կապելու միմեանց հետ վերաբերմամբ հողային կալուածների Վա-
կուֆ և Միբի հիմնարկութիւնները, շնորհիւ սեփականութեան իրաւունքի
տարածմանը անշարժ կալուածների վրայ, պիտի մասնակցեն պարտքերի
վճարին նոյն իսկ այն դէպքում, եթէ նրանց իշխողը կամ սեփականատէրը
վախճանուի: Նոյն օրէնքը գիւղատնտեսութեան համար հաստատուած է լայն
վարկ, այդ միջոցը ապահովում է քաղաքների բարօրութիւնը և զարգաց-
նում է գիւղատնտեսութիւնը:

Իւրաքանչիւր վիլայէթի կարգը և անդորրութիւնը ամրապնդելու հա-
մար զաւառ է ուղարկուած ժանդարմերիայի հսկիչ մի մարմին ղեկավարու-
թեամբ Բաուժան Փաշայի, որը տեղն ու տեղը պիտի որոշի իւրաքանչիւր
վիլայէթի համար ժանդարմերի անհրաժեշտ քանաքը: Ռուսէլիայի ժանդարմ-
ները դասաւորուած են զանազան վայրերում, իսկ նրանց թիւը լրացնելու
համար շուտով կուղարկուեն նորերը: Որպէս զի վերոյիշեալ օրէնքները և
կանոնները իրագործուեն կատարելապէս, պիտու թիւնը բաժանուած է վեց
ընդհանուր վերատեսական սեկտորների: Աւելի ընդարձակ սեկտորները,
օրինակ արևելեան վիլայէթները սեկտորները, կունենան իրենց օտարեր-
կրացի ընդհանուր վերատեսուչները: Ժանդարմերիայի, արդարադատութեան,
հասարակական աշխատանքների և գիւղատնտեսութեան գործերում ընդհա-
նուր վերատեսուչներին օգնում են ստորագիր օտարերկրացի և տաճկահպա-
տակ մասնագէտ անձնակորութիւններ: Նախարարութիւնների համար հրա-
ւիրուած են մի օտարերկրացի խորհրդական և մի վերատեսուչ, իսկ որոշ
Դեպարտամենտների համար—օտարերկրացի պաշտօնեաներ: Յիշեալ օտարեր-
կրացի պաշտօնեաների հրաւիրման առթիւ Մահմուդ Շէֆիկէթ Փաշայի Կա-
րինետը վարում է համապատասխան բանակցութիւն: Երբ Արևելեան Անա-
տոլիայի եօթ վիլայէթների ժանդարմերիայի պետերը, ինչպէս նաև համա-
պատասխան սեկտորների ժանդարմերիայի երկու վերատեսուչները վերջնա-
կանապէս կորոշուեն, այն ժամանակ նրանք անյապաղ կհաստատուեն իրենց
պաշտօնների մէջ: Վերոյիշեալ բանակցութեան նպատակը կազմում է ընդ-
հանուր վերատեսուչների և ուրիշ օտարերկրացի պաշտօնեաների հրաւի-
րումը: Ֆինանսական Նախարարութեանը կից կազմուած Ֆինանսական յանձ-
նաժողովը անդամներ թիւր ևս չունի, նրանց իրաւունքները ընդար-
ձակում են ինչպէս բիւդժէտի մշակման, նոյնպէս և ֆինանսական օրէնք-
ների ճշգրիտ գործադրման վերահսկողութեան հարցում:

ՅԱԻԵԼՈՒՄՆ № 3.

Վիլայէթների վարչութեան Օրէնքի լրացուցիչ Յօդուածները (Թարգ-
մանութիւն).

Յօդ. 1.—Ձգտելով վիլայէթների և համայնքների վարչութեան առթիւ

հրատարակուած օրէնքների գործադրման արագացմանը, գոհացուցիչ ուժի-
մի և իրաւակարգի հաստատմանը, վերջապէս բնակչութեան անդորրութեան
և բարօրութեան սահմանմանը, Օսմանեան Կայսրութիւնը բաժանուած է մի
քանի վերատեսչական սեկտորների, որոնցից իւրաքանչիւրը իրեն գլուխ
ունենալու է մի հսկիչ Ընդհանուր վերատեսուչ:

Յօդ. II.—Համաձայն Նախարարների Խորհրդի վճռի, որը պիտի հաս-
տատուի Կայսերական իրադէով, Ընդհանուր վերատեսուչները ընտրուում են
5 տարով:

Յօդ. III.—Ընդհանուր վերատեսուչներ իրաւունքները և արտօնութիւն-
ները որոշում է այն ընդհանուր կանոնադրութիւնը, որի կարգադրութիւն-
ները պարտադիր են Նախարարութիւնների և Վիլայէթների համար:

Յօդ. IV.—Ընդհանուր վերատեսուչների ստորադիր պաշտօնեաների քա-
նակը, նմանապէս օտարերկրացի համաձայն իւրաքանչիւր սեկտորի մեծութեան
է Նախարարների Խորհուրդը համաձայն իւրաքանչիւր սեկտորի մեծութեան
և կարիքների Նրանք նշանակուած են ընդհանուր վերատեսուչների համա-
ձայնութեամբ կամ նրանց ցուցմունքով, իսկ նրանց իրաւասութեան սահ-
մանը որոշուած է մի առանձին կանոնադրութեամբ:

Յօդ. V.—Ընդհանուր վերատեսուչի և մի որևէ Նախարարութեան մէջ
ձագած տարաձայնութիւնները բնուած և գործադրուած է Նախարարների
Խորհուրդը:

Յօդ. VI.—Օրէնքները մտնում են ոյժի մէջ սկսած հրատարակման օրից:

Յօդ. VII.—Նախարարների Խորհուրդը պարտաւոր է իրազօրծել վերո-
յիշեալ օրէնքները:

ՅԱՒԵԼՈՒՄ Ն 4.

Ընդհանուր վերատեսուչների արտօնութիւններին և իրաւասութեանը
վերաբերող նրանմանքներ:

Յօդ. I.—Ընդհանուր վերատեսուչները հաստատուած են իրենց բնակա-
վայրը համապատասխան շրջանի այն քաղաքում, որը նրանք յարմար են
գտնում:

Յօդ. II.—Ընդհանուր վերատեսուչները որոշում են իրենց վերահսկողա-
կան ճանապարհորդութիւնների ժամանակը և գործակալերայլ, շրջելով կամ
անձամբ, կամ ուղարկելով իրենց ներկայացուցիչներին:

Յօդ. III.—Ընդհանուր վերատեսուչների պահանջի համաձայն հետա-
գրական պաշտօնեաները, թողնելով իրենց պաշտօնատեղը, պարտաւոր են
կատարել պաշտօնական հարկադրութիւնները: Ժանդարմները և զինուոր-
ները նմանապէս պարտաւոր են նմանապէս նրանց հրամաններին:

Յօդ. IV.—Ընդհանուր վերատեսուչները իրենց շրջանի սահմաններում
հսկում են Կայսրութեան վիլայէթներին և համայնքներին վարչութեան բոլոր
օրէնքների, կանոնների և կանոնադրութիւնների գործադրումը:

Յօդ. V.—Ընդհանուր վերատեսուչները, խորհրդակցելով Ընդհանուր
Նահանգապետերի հետ, առաջարկում են պատճառաբանուած օրինագծեր
Կայսրութեան այն օրէնքներին փոփոխման մասին, որոնք չեն համապատաս-
խանում իրենց շրջանի իսկական պահանջներին: Նրանք մշակում են նաև

այնպիսի կարգադրութիւններ, որոնք նպաստում են օրէնքների գործադրմանը համապատասխան շրջաններում:

Այս կարգադրութիւնները պիտի հաստատուեն պատշաճ Գեղարտամենտի կողմից:

Յօդ. VI.—Ընդհանուր վերատեսուչները, համակերպուելով վիլայէթների վարչութեան օրէնքի 3-րդ կէտին, որոշում են այն վայրերը, ուր կարիք կայ կազմելու մի քաղաքական մարմին, որից յետոյ նրանք խորհրդակցում են Ընդհանուր Նահանգապետի ու Զօրարանակի շրջանատարի հետ և մըշակում անհրաժեշտ օրինազօծ յիշեալ վայրերի համար: Նրանք որոշում են հարեան վիլայէթների քաղաքները և համայնքների սահմանները: Համակերպուելով վերոյիշեալ օրէնքին, նրանք հաղորդում են ներքին գործոց Նախարարին վիլայէթներին Ընդհանուր Խորհրդներին վճիռների մասին վերաբերմամբ սանջակների և կազանների պետերի արձակման, սահմանների փոփոխման ու ուղղման և վերջապէս նոր սահմանների որոշման այն դէպքում, երբ իշխալ վայրերը բաժանուում են նոր վարչական մասերի:

Յօդ. VII.—Ընդհանուր վերատեսուչները, համակերպուելով վիլայէթների օրէնքի 4-րդ յօդուածին, մշակում և ներկայացնում են Ներքին գործոց Նախարարին առանձին օրինագծեր և կանոնադրութիւն վերաբերմամբ այն թափառական ցեղերի բնակեցման և կառավարման, որոնք գտնուում են համապատասխան վերտեսչի շրջանում, ի նկատի ունենալով նրանց նիստ ու կացը, սովորութիւնները, հասարակական և տեղական պահանջները: Վալիների հետ միասին նրանք միջոցներ են ձեռք առնում, որպէս զի թոյլ չտան թափառականներին կատարել որևէ յափշտակութիւն, սահմանելով նրանց մէջ հակում դէպի նստակեաց կեանքը և երկրագործական ու արդիւնաբերական պարապմունքներ:

Յօդ. VIII.—Ընդհանուր վերատեսուչները պիտի հաստատեն սերտ կապ իրենց շրջանի զանազան ազգութիւնների մէջ և վերացնեն գոյութիւն ունեցող թիւրքմացութիւնները: Բնակչութեան համար նրանք ապահովում են հաւասարութիւնը ընդհանրապէս և իւրաքանչիւր անհատի իրաւունքը ու ազատութիւնը մասնաւորս պէս:

Յօդ. IX.—Ընդհանուր վերատեսուչները ուղղակի և անուղղակի կերպով հսկում են բոլոր պաշտօնեաներին, ստուգելով նրանց ընդունակութիւնը և գործունէութիւնը:

Յօդ. X.—Ընդհանուր վերատեսուչները, նայած հանդամանքին, արձակում կամ փոխում են անընդունակ և հակարարոյ պաշտօնեաներին: Նրանք, որ մեղադրուած են որևէ յանցանքում, անմիջապէս ենթարկուած են դատի:

Յօդ. XI.—Ընդհ. վերատեսուչները վալիներին ենթակայ պաշտօնեաների վերաբերմամբ կայացած վճիռների մասին հաղորդում են վալիներին: Կենտրոնական կառավարութեան կողմից նշանակուած պաշտօնեաների մասին տեղեկութիւն է արւում համապատասխան Գեղարտամենտին: Այդ երկու կարգի պաշտօնեաները հարկ եղած դէպքում կարող են փոխանակել միմեանց:

Յօ. XII.—Ընդհանուր վերատեսուչների հրամանով արձակուած պաշտօնեաները չեն կարող վերահաստատուել իրենց պաշտօնում մինչև որ նրանց արձակման իրաւական կամ վարչական պատճառները զբաւոր կերպով չը պարզուեն:

Յօդ. XIII.—Ընդհանուր վերատեսուչներին նոյն ձևով ինչպէս վիլայէթի պաշտօնեաները, ենթարկում են նաև վարչութիւնների, դատարանների, ժանդարմերիայի, հասարակական աշխատանքների և երկրադրծութեան վերատեսուչները, որոնք կատարում են ընդհ. վերատեսուչների գրաւոր հրամանները: Այս վերատեսուչները ներկայացնում են ընդհանուր վերատեսչին իրենց պործունէութեան զեկուցագիրը, վարուելով համաձայն իրենց իրաւասութեան, իսկ նրա պատճէն ուղարկում են այն Իեպարտամենտին, որից կախում ունենն:

Ընդհանուր վերատեսչի կամ Նախարարութեան հրամանի համաձայն պաշտօնեաների մասին պատրաստուած զեկուցագրերը և տեղեկագրերը նմանապէս պէտք է ներկայացնել ընդհանուր վերատեսուչներին, իսկ պատճէն համապատասխան Նախարարութեանը:

Յօդ. XIV.—Ֆինանսների վերատեսուչը անմիջապէս ենթարկուած է Ֆինանսների Նախարարութեանը: Իր գործունէութեան արդիւնքի մասին նա տեղեկագիր է ներկայացնում վերոյիշեալ Նախարարին, իսկ տեղեկագրի պատճէն ուղարկում է ընդհանուր վերատեսչին: Եթէ վերջինս մի որևէ դէպքի մասին անհրաժեշտ է համարում կատարել անյապաղ վերաստուգութիւն, այդ առթիւ նա յայտնում է տեղական վերատեսչին, որը պարտաւոր է կատարել պահանջած ստուգութիւնը անձամբ կամ մի ուրիշ վերատեսչի միջոցով և համապատասխան արդիւնքը ներկայացնել ընդհանուր վերատեսչին: Ֆինանսների Նախարարին նոյնպէս պիտի իրազեկ անել այդ մասին:

Յօդ. XV.—Ի դէպս, եթէ մի դատաստանական պաշտօնեայ, որ պատկանում է անփոխ դատաւորների կարգին, մեղադրուած է այնպիսի յանցանքում, որի համար սահմանուած է ծանր պատիժ կամ արձակումն պաշտօնից, ընդհանուր վերատեսուչը զեկուցում է այդ մասին Արդարադատութեան Նախարարին և դատի է յանձնում յանցաւորին: Հետևանքի մասին Արդարադատութեան Նախարարը պիտի յայտնի ոչ ուշ քան մի շաբաթուայ ընթացքում: Իսկ եթէ յիշեալ պաշտօնեան դատաւոր չէ, այն ժամանակ նրա արձակումը կամ փոխումը, նայած պաշտօնի աստիճանին, պատկանում է կամ ընդհանուր վերատեսչին, կամ Արդարադատութեան Նախարարութեանը, կամ ապակացիոն դատարանների ընդհանուր դատախազին:

Յօդ. XVI.—Ընդհանուր վերատեսուչների ամենաառաջնակարգ պարտականութիւններից մէկը հետևեալն է. նրանք հսկում են, որ դատաւարութիւնը կատարուի առանց որևէ ազդեցութեան, ամենախիստ անկողմնապահութեամբ և ազատութեամբ: Գտաւորների վրայ որևէ ձևով տպաւորութիւն թողնելը արգելուած պիտի լինի:

Յօդ. XVII.—Ընդհանուր վերատեսուչների այն բոլոր հաղորդագրութիւնները, որոնք բարեփոխութիւններ են ներմուծում վարչական և իրաւական մասում, պարտադիր են բոլոր դատաստանական պաշտօնեաների համար:

Յօդ. XVIII.—Ոստիկանութեան ու ժանդարմերիայի կազմակերպումը և վերակազմութիւնը իւրաքանչիւր վերատեսչական շրջանում կատարուած է ընդհանուր վերատեսչի զիտակցութեամբ և նրա ղեկավարութեամբ:

Յօդ. XIX.—Ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի կազմի անհրաժեշտ փոփոխումների մասին ընդհանուր վերատեսուչը, խորհրդակցելով վարիի

հետ, առաջարկում է կենտրոնական իշխանութեանը, որից կախում է նրանց ներմուծումը:

Յօդ. XX.—Ընդհանուր վերատեսուչները ամենամանրամասն կերպով ստուգում են այն գումարները, որ պետական բիւրօէտը սահմանել է վիլայէթի հասարակական պիտոյքների համար: Խորհրդակցելով այդ առթիւ վալիների հետ, նրանք մասնացոյց են անում աւելորդ կամ թերի ծախսերի վրայ և ձեռք անում համապատասխան միջոցներ:

Յօդ. XXI.—Ընդհանուր վերատեսուչները որոշում են տասանորդ հարկերի հաւաքման ձևը և առաջարկում են կենտրոնական կառավարութեանը: Պահպանելով զանձարանի շահերը մի կողմից և հարկատուներին միւս—այդ ձևը շնորհիւ իր հասարակ և գործնական բնոյթի, պիտի խուսափի ամեն մի դժուարութիւնից և ֆլաւից, որ կարող են կրել երկրագործները:

Յօդ. XXII.—Ընդհանուր վերատեսուչները, մշակելով հողային կալուածների հարկերի հաւաքման ձևը և խորհրդակցելով վալիների հետ անհրաժեշտ տեղերի մասին, կարող են յարուցել կալուածների ցուցակագրութեան և ներմուծում թարեւորգումների ընդարձակման հարցերը:

Յօդ. XXIII.—Ընդհանուր վերատեսուչները իրենց կից տեխնիկական մասնագէտների Խորհրդների օգնութեամբ պէտք է ուսումնասիրեն այն անհրաժեշտ միջոցները, որ յօդուտ պետութեան պահանջում է իրենց շրջանի հանքերի ու անտառների շահաւէտումը և հողի պարարտացումը: Նրանք պիտի դարձ տան երկրագործութեան բարգաւաճումը, հնար եղածին չափ նուազեցնեն հարկահանութեան ծախսերը, խրախուսեն ժողովրդական լուսաւորութիւնը, արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը, դիւրութիւններ ստեղծեն ճանապարհների հարողակցութեան համար, և վերջապէս ուսումնասիրեն այն բոլոր պարագաները, որ ի ընէ կնպաստէին վիլայէթներին մտաւոր և տնտեսական պահանջների զարգացմանը:

Նրանք աջակցում են վալիներին այն բարենորոգումների հարցում, որ հաստատել է Նախարարութիւնը: Ընդհանուր բիւրօէտից առանձին գումար պահանջող բարենորոգումների և կայսերական հաստատմանը ենթակայ օրէնքների մասին պէտք է տեղեկութիւն տալ համապատասխան Դեպարտամենտին:

ՅԱԽԵԼՈՒՄՆ Ձ 5.

Հայկական բարենորոգումների առթիւ տեղի ունեցած բանացի վիճաբանութիւնները ենթ-Քոյում, Աւստրո Ունգարական Կայսերական Դեսպանատնում վերաբերմամբ Ռուսական Նախածրագրի, որ մշակեց պ. Ա. Մանդելշտամ, Կ. Պօլսի Ռուսական Կայսերական Դեսպանատան Առաջի Դրացումանը:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Ն ի ս տ Լ.

Երկուշաբթի, 8 յուլիսի, 1913 թ.

Ներկայ են.

Պ. Չեօմբեթգ, ներկայացուցիչ Գերմանիայի դեսպանատան .

- Պ. Պանֆիլի, ներկայացուցիչ Աւստրո Ունգարական դեսպանատան,
- Պ. Սեմ-Քանտեմ, ներկայացուցիչ Ֆրանսիայի դեսպանատան,
- Պ. Ֆիցմորիս, ներկայացուցիչ Մեծն-Բրիտանիայի դեսպանատան,
- Պ. Շաբեր, ներկայացուցիչ Իտալիայի դեսպանատան.
- Պ. Մանդելշտամ, ներկայացուցիչ Ռուսաստանի դեսպանատան:

Նիստը սկսւում է 2 ժ. 30 րոպ.:

Յանձնաժողովը գտնում է, որ բոլոր ներկայացուցիչները ստացել են պատուէր քննելու ուսական նախաձրագիրը, նմանապէս և Բարձր Դռան վերջին հաղորդագրութիւնները և քննութեան հետեանքները ներկայացնելու համապատասխան դեսպանատան հայեցողութեանը:

Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչները յայտնում են այն միտքը, որ աչքի առաջ ունենալով յուլիս 1-ի Բարձր Դռան շրջաբերականը, պատճառ կը լինէր բննադատութեան հարցը սխիւ այն բարենորոգումներով, որ Բ. Դռան հրատարակեց:

Ֆրանսիայի, Մեծ-Բրիտանիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչները, ընդհակառակը, ընդունում են այն հիմունքը, որ բննադատութեան ելակէտ պիտի ծառայէ ուսական նախաձրագիրը:

Այդ հարցի վերաբերմամբ ներկայացուչիները որոշում են հարցապնդմամբ դիմել իրենց լիազօրներին:

Նիստը փակւում է 3 ժ. 30 րոպէին:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Նիստ II.

Հինգշաբթի, 7 յուլիսի, 1913 թ.

Ներկայ են.

- Պ. Շեօբերգ, ներկայացուցիչ Գերմանիայի դեսպանատան.
- Պ. Պանֆիլի, ներկայացուցիչ Աւստրո-Ունգարական դեսպանատան.
- Պ. Սեմ-Քանտեմ, ներկայացուցիչ Ֆրանսիայի դեսպանատան.
- Պ. Ֆիցմորիս, ներկայացուցիչ Մեծն Բրիտանիայի դեսպանատան.
- Պ. Շաբեր, ներկայացուցիչ Իտալիայի դեսպանատան.
- Պ. Մանդելշտամ, ներկայացուցիչ Ռուսաստանի դեսպանատան:

Նիստը բացւում է 10 ժ. 30 րոպ.:

Պանֆիլի — Յայտնում է, որ նրան պատուիրուեց բննադատելու ուսական ծրագիրը ի մի Բ. Դռան հաղորդագրութիւնների հետ, ունենալով ելակէտ ուսական նախնական ծրագիրը:

Շեօբերգ. — Յայտնում է, որ նրան հրահանգուած է ի մի քննութեան առնել ուսական նախաձրագիրը Բ. Դռան հաղորդագրութիւնների հետ. նա չի հակառակում այն բանին, որ ուսական նախաձրագրի զանազան կէտերի աստիճանական բննադատութիւնը տեղի է տալու մի շարք վիճաբանութիւնների:

Շաբեր. — Ստացել է միևնոյն հրահանգները, որպիսին տրուած է նրա գերմանական ընկերով:

Նախաձրագրի առաջին կէտը հետևեալն է.

Ղեկ վիլայէթներեց Էրզրում, Վան. Բիթլիս, Դիարբէքիր, Խարբերդ, Սիվազ, կազմուելու է մի նախնայ, ըստատուութեամբ որոշ մասերի, որ զըտ-

նուս են սահմանաձայնեցում որպիսիք են Հէքքիարին, — Սղերտի, Բիշըրիկի ու Մալաթիայի հարուստին մասը եւ Սիվազի հիւսիս-արեւմտեան մասը, Մանդիլլում. — ուստիան դեսպանատան ներկայացուցիչը, այդ կէտի առթիւ տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնները.

«Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը և Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը խօսում են ՀԱՅԱՐՆԱԿ վիլայէթներին բարենորոգումների մասին:

Վեց պետութիւնների կողմից Բ. Դասն 7 սեպտ. 1880 թ. տրուած կողմնակալ նօսան խօսում է նոյն ձևով:

Երեք դեսպանների ծրագիրը, ժշակուած 1895 թ. մարտ ապրիլ ամիսներում (Իեղիւն Գիրք, եր. 48) կրում է հետեւեալ անունը «Մրազիւր ազմինխարատիւ բարենորոգումների, որ պիտի ներմուծուին հայկական վիլայէթներում», Բ. Դասն բանացի լուշագիրը 1895 թ. 20 հոկտեմբերի հանդերձ բարենորոգումների հրովարտակի, ուղարկուած վեց պետութիւններին, խօսում է՝ «Երկուսում, Սիվազում, Վանում, Դիարբէքիւրում, Բիթլիսում և Մամուրիէթ ու Աղիզում մտցուելիք վարչական բարենորոգումների մասին», նոյն ձևով խօսում է հրովարտակի նախաբանը և Մեծ վեղիւրաթի կարգադրութեան պատճէն, ուղղուած յիշեալ վեց պետութիւններին և գործաւար Շաքիր-փաշային: Այստեղից ակնյայտի է, որ ինքը Բ. Դուսը ճանաչել է վեց վիլայէթներին ներքին զրութեան համամանութիւնը, որովհետև նա ինքը հրատարակել է նրանց համար համանման բարենորոգումներ, նշանակելով մի բարձր-գործակալ, որին որոշուած է տալ «տունձին յանձնարարութիւն վերատեսչու բարենորոգումների իրագործումը և գործադրումը» (տ. հրովարտակի նախաբանի առաջին կէտը): Բ. Դուսը արդէն հնարաւոր է գտել յանձնելու բարենորոգումների զեկաւարութիւնը յիշեալ վեց վիլայէթներում մի որոշ ոյթի:

Այս հանգամանքը աւելի նշանակալից է այն պատճառով, որ վերջին սոս-տաճկական պատերազմից յետոյ Օսմանեան կայսրութիւնը ձեռք առաւ որոշ վարչական միջոցներ, որոնք ուղղուած էին հանդիսուոր կերպով գտելու հայաբնակ շրջանները, Երեք դեսպանների 1895 թ. յիշատակագիրը (ժանօթ. Ի կէտի) ալ դարացի կերպով յիշեցնում է, որ «10 տարուայ ընթացքում, առաջ քան 1875 թ. Էրզրումի այալաթը բովանդակուած էր իր մէջ Զիլզիր, Ղարս, Էրզրում, իսկ Վանի այալաթը ընդգրկուած էր Հէքքիարին, Մուշ և Բիթլիսը: Այդ այալաթը յետոյ բաժանուեց հինգ վիլայէթների: 1887 թ. պատերազմից յետոյ, այդ տարածութեան մի մասը վերագործուեց Թուրքիային, որը բաժանուեց կառավարութեան կողմից վիլայէթների: Էրզրում, Վան, Հէքքիարի, Մուշ, Այդ օրից սկսած Հէքքիարի շրջանը միացուեց Վանի հետ, իսկ Մուշի շրջանը՝ — Բիթլիսի հետ, որից կազմուեց նոր վիլայէթ, նոյնպէս այդ ժամանակից սկսած Մամուրիէթ ու Աղիզ սանջակը փոխուեց վիլայէթի, որին կցուեց հարեան հողերից մի քանիսը, իսկ Թէրսիմի վիլայէթը փոխուելով սանջակի, կցուեց Սարբերդի վիլայէթին»:

Սահմանների արհեստական ձևով այդ փոփոխման ակնյայտին նպատակն էր գտել հայաբնակ շրջանները և միացնել նրանց քրդաբնակ կամ տաճկաբնակ շրջանների հետ, առաջ բերելով այդ ձևով հայկական փոքրամասնութիւն: Սակայն քաղաքական այդ սահմանափոխումները չէին կարող կործանել շահերի այն ընդհանրութիւնը, որով կապուած էին յիշեալ շրջաննե-

բում բնակուող ազգութիւնները, իսկ Բ. Դուռը պնդում էր նրանց (չըջաններ) միութեան վրայ ամեն ժամանակ, երբ բարենորոգումների ներմուծման հարցը ասպարէզ էր գալիս:

Այսպէս ուրեմն, ռուսական ծրագրի առաջարկութիւնը՝ կազմել մի ընդհանուր նահանգ ներկայ վեց վիլայէթների տարածութեան մեծ մասից, հիմնուած է անելի շուտ նախկին, բան նոր դրութեան վրայ: Ի միջի այլոց ծրագիրը հիմնուած է երեք դեսպանների 1895 թ. յիշատակագրի առաջին կէտի վրայ, որը արդէն մատնացոյց արել էր «վիլայէթների քանակի պատահական նուազեցման» առաւելութիւնների վրայ:

Պարզ է, որ ծրագրուած բարենորոգումները նպաստաւոր կը լինեն ոչ միայն հայերի համար, մուսուկան ծրագիրը հոգ է տանում և այն մասին, որ տաճիկներին, քրդերին և այդ շրջանում ապրող ուրիշ ազգութիւններին ևս ապահովուի արդարացի և համահաւասար իրաւունք մասնակցելու ներքին գործերին: Սակայն չպէտք է աչքաթող անել իսկութիւնը: Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածով Բ. Դուռը պարտաւորուեց ապահովել հայերին հանգստութիւն չընդգէմ չէրքէզների և քրդերի: Այն դեսպանների կողմից 1880 թ. շահպտեարի արուած կողակտի յուշագիրը պարունակուած է իր մէջ հետևեալը. «Բ. Դուռը գործադրելու է միատեսակ կանոններ և հայերի և քրդերի համար. թւում էր յարմար, ամենից առաջ բաժանել նրանց վարչական կողմից, ինչքան որ գործնական կեանքում այդ բանը հնարաւոր կը լինէր, աչքի առաջ ունենալով այստեղ այն հանգամանքը, որ միանգամայն անկարելի էր կառավարել միատեսակ ձեւով և նստակեաց և կիսանստակեաց ազգերը»: Անօգուտ կը լինէր այսու յիշել, որ սկսած 1880 թ. և նոյն իսկ 1895 ու 1899 թ.թ. կոտորածներից յետոյ քրդերի և հայերի յարաբերութիւնները ոչնչով բարելաւուած չեն: Ի հարկէ, անհրաժեշտ է վեց վիլայէթներում աշխատել գտնել միջոցներ երկու գլխաւոր ազգութիւնների հաշտ ապրելու համար: Բայց ինձ թւում է անօգուտ՝ պահել վեց վիլայէթների շրջանում այն սահմանակից մասերը, ուր քրդերը մեծամասնութիւն են կազմում: Ահա այդ պատճառով ռուսական նախաձրագիրը առաջարկուած է ի բաց առնել նահանգից սանջակ չէքքիարին, Սղեբտի, Բիշերիկի և Մալաթիայի հարաւային մասերը և Սիվազի հիւսիս-արևմտեան մասը, ուր հայ բնակչութիւնը սակաւարանակ է:

Նահանգի սահմանի ճշգրիտ որոշման համար հարկաւոր է մի առանձին յանձնաժողովով, նախաձրագիրը սահմանափակուած է միմիայն առաջարկութեամբ սկզբունքի, որ նահանգից պէտք է հանուեն այն մասերը, որոնք բնակուած չեն հայերով:

Բ. Դուռը իր 1913 թ. 5 յուլիսի բանաւոր յուշագիր ներկայացնում է մեծ պետութիւններին մի նախագիծ, որը պարունակուած է վեց վարչական սեկտորների դասաւորումը, որոնք կախում ունեն ընդհանուր վերատեսչութիւնից՝ որոնք կազմուած են համաձայն վիլայէթների վարչութեան լրացուցիչ օրէնքի: Չի կարելի բաւականութեամբ չմատնանշել, որ վիլայէթներից չորսը, որ բնակուած են հայերով (Բիթլիս, Դիարբէքէր, Մամուրիէթ-ու-Ազիզ և Վան) կազմում են մի վարչական սեկտոր, հարկաւոր էր միմիայն ի բաց առնել նրանից այն մասերը, որոնք բնակուած չեն հայերով: Եւ ընդհակառակը, ցաւալի է, որ Էրզրում և Սիվազ վիլայէթի մի մասը մտցրուած են ուրիշ սեկտորի մէջ:

Այսպիսով ես գտիս եմ այն եղբակացուքեան, որ վեց «հայաբնակ վրայէթներէ տարածութեան մեծամասնութիւնից մի նահանգ կազմելը բխում է այդ շրջանի բնակչութեան շահերի միատեսակութիւնից, որոնք (շահերը) այլ կերպ ապահովուած չի կարելի համարել, քան եղակի և միատեսակ իշխանութեան սահմանամբ»:

§ 2 կազմուած է այսպէս.

«Նահանգը պարունակելու է իր մէջ հետեւեալ վարչական բաժանմունքները. 1) Սանջակ, 2) Կագա, 3) Նահիէ».

Մանդիլտամ.— Պարզարանում է այս դրութիւնը հետեւալ կերպով. նոր նահանգի կազմելուց յետոյ, որի գլուխ անցած կը լինի կենտրոնական կառավարութեան ներկայացուցիչը, ևս անօգուտ կը համարէի նրա բաժանումը վրայէթներէ Մի կողմից չլինելով այնքան մեծատարած, նա հնարաւորութիւն է տալիս նահանգապետին շատ հեշտ կերպով կառավարել նահանգը մութասարիֆներէ և դայազամներէ օգնութեամբ և խուսափել վարիներէ աւելորդ ցանցերից: Կառավարութեան (վարչութեան) անդամներէ մէջ կը ստեղծուէր միմիայն համերաշխ գործունէութիւն: Միւս կողմից՝ վարիները, աչքի առաջ ունենալով իրենց աստիճանը և պաշտօնը, Օսմանեան կայսրութեան մէջ, հեշտ կերպով կարող են հակադրուիլ ընդդէմ նահանգապետի և խախտել գործավարութեան այն ուղղութիւնը, որպիսին նա կը ցանկանար տեսնել իր վարչութեան մէջ:

Տնտեսական կառադատութիւնները նոյնպէս պէտք է նպառակ՝ միացնել ի մի բոլոր այն շրջանամասերը, որ բնակուած են հայերով և քրդերով, բայց նա յայտնում է, որ միևնոյն նպատակին կարելի էր հասնել՝ կազմելով մէկ կամ երկու վարչական սեկտոր, բարկացած յայտնի վրայէթներէց: Նա հարց է տալիս. թէ ի՞նչու ուստական ծրագիրը ձգտում է դէպի այդպիսի մի վարչական փոփոխութեան Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Շեօնբերդ.— Մատնացոյց է անում այն էական զանազանութեան վրայ, որ գտնում է ուստական ծրագրի վալիի և տաճկական օրէնքով սահմանուած ընդհանուր վերատեսչի մէջ: Այս վերջինը ոչ մի ուղղակի միջամտութեան իրաւունք չունի վրայէթի վարչական գործերում: Նրա պաշտօնը կայանում է նահանգի հսկողութեան, կարգաւորման և ուղղավարութեան մէջ, նա հսկում և հովանաւորում է օրէնքների և կանոնների գործադրումը և վերահսկում է բոլոր ծառայողներին. նա առաջարկում է օրէնքի և կանոնի ծրագիր, զրադուելով իր շրջանի բարեկարգութեամբ. նա ուղղում է այն սխալ և անյարմար կողմերը, որ նկատում է և այս տեսակէտից լիազօրուած է պաշտօնեաներին յետ կոչելու կամ փոխելու ծառայութիւնից: Բայց վարչական ընթացիկ գործերի վարումը միշտ յատկացուած է վրայէթի սովորական մարմիններին: Թերևս դժուար է պաշտպանել Օսմանեան կառավարութեան այն միտքը, որ առաջ բերելով թ սեկտոր, հնարաւոր է նպաստել աւելի մեծ վարչական ամբողջութիւններ կազմելուն:

Շեօնբերդ.— Ցոյց է տալիս մի շարք խոչնդոտներ, որոնք ընդհանրապէս խօսում են ընդդէմ լայնատարած շրջանների ստեղծման չափստանում: Ծանապարհների խիստ սակաւաքանակութիւնը, մամաւորապէս ձմրանը, երբ հեռագրական հաղորդակցութիւններ համարեա թէ միշտ կտրուած են, իսկ սարերը անմատչելի անց ու դարձի համար, առաջ կը բե-

րի այն, որ ահագին սանջակներ զրկուած կը լինէին շրջանի կենտրոնական իշխանութեան հետ կապ ունենալուց: Դրա հետեանքը կը լինէր վարչութեան անշարժութիւնը, իսկ սա սկիզբ կը դնէր մի քառասային զրուեթեան այդ նոր վարչական երկրներում, ուր հետեապէս մտքորուած գրութիւնը չէր կարող զարգանալ:

Ի միջի այլոց, հասարակական իրաւակարգի ղեկավարութեան ապահովման համար անհրաժեշտ կը լինէր, որ առաջի տարիների ընթացքում բարենորոգումները շրջաններում պահուէին բաւականին մեծ քանակութեամբ պատերազմական ոյժեր: Սրա հետեանքը, ի դէպս եթէ կազմուելու լինի մի նաճանգ, կը լինէր այն, որ սանջակների զլխաւոր քաղաքներում, օրինակ՝ զօրահրամանատարի աստիճանը կը լինի բարձր, քան աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցող քաղաքական պաշտօնեայի,— մի զրութիւն, ուր շատ դրժուար առաջ կերթար այդ երկու աստիճանադրների անհրաժեշտ աշխատակցութիւնը:

Շեօնբերդ. — զայիւ է այն իզրակացութեան, որ անգործնական կը լինէր մի եղակի հայկական նաճանգի վարչութիւնը եւս մի փորձ այդ ուղղութեամբ կը ստեղծէր սանջակների նոյն անկախութիւնը, որով օգուում են ներկայ վիլայէթները: Սանջակներէ թիւ հաւանականօրէն աւելի մեծ կը դառնար, քան ներկայ միլայէթներինը, իսկ վարչական շրջանների քանակը նուազուելու փոխաւ կաւելանար:

Շաբ. — Միանում է այն կարծիքին, որը յայտնեց իր գերմանացի կօլէգը:

Սեօն-Քանտեկ. — Ի պաշտպանութիւն ռուսական առաջարկութեան՝ յայտնում է, որ աւելի դժուար կը լինէր դժնել վեց լաւ վալի, քան մէկ լաւ նաճանգապետ. նա երկիւղ է յայտնում, միանալով Մանդէլշտամին, որ վալիները, լինելով բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, կարող են խլընդոտ ներկայանալ բարենորոգիչ մարմնի գործունէութեանը, որպիսին է ընդհանուր նաճանգապետը. իսկ ընդհանուր վերատեսչին, հետեապէս, աւելի ևս շուտ:

Պանճիլի. — Չի ուրանում, որ ընդհանուր վերատեսչները կարող են որոշ դժուարութիւնների հանդիպել, լինելով կից վալիներին, բայց նա կարծում է, թէ այդ հարցում եւրոպական վերահսկողութեան կազմակերպումը կարող է նպաստակին հասած լինել:

Շեօնբերդ. — Նորից պնդում է այն էական զանազանութեան վրայ, որ պէտք է տեսնել բարենորոգումների գործի և վարչական ընթացիկ աշխատանքների մէջ. վերջինը, բարեփոխուած լինելով համապատասխան որոշ ձևի, մնում է իր գոյութեան մէջ անխախտ, այն ինչ բարենորոգման գործը պահանջում է մի առանձին շարժունութիւն:

Բարենորոգումները շրջանակը կարելի է լայնացնել համաձայն ցոնկացածի, իսկ վարչական սահմանը պիտի մնայ նեղուած:

Նա դատաւիտում է այն վարչական ամբողջականութիւնը, որ նախատեսնում է ռուսական նախաձրագիրը: Այդ մեծ տարածութիւնը կազմում է Տաճկաստանի 1/7-ը, իսկ տերբիտորիան հաւասար լինելով Գերմանիայի կէսին, կամփոփէր իր մէջ Բուլղարիան և Ռումինիան ի մի վերցրած:

Ֆիցմորիս. — Նկատում է, որ վեց վիլայէթների առանձին զրութիւնը ճանաչուած է դեռ սոսնձերի կողմից և ընդունուած 1895 թ. իրեն թուրքիայի կողմից: Նա պնդում է, որ նրանց վարչական միացումը աւելի լաւ կը

համապատասխանէր իրերի ներքին զրութեանը, քան ներկայ բաժանուէր վիլայէթներէի, եւ իսկապէս առաջ եկած անկարգութիւններն սկիզբը պիտի գտնուի երկու էանիքական թշնամի տարրերի շփման մէջ, հայի և քրդի։ Այդ տարրերը ուղիղ բնակուած են այն շրջաններում, որոնց համար առաջարկուած է միևնոյն վարչական իշխանութիւնը։

Պանֆիլի.— Գտնուած է, որ ընդունելով մի հայկական նահանգի կազմակերպումը համաձայն ուսական ծրագրի, մենք կը ստեղծենք կայսրութեան մէջ մի շրջան, որ նրա ուրիշ մասերի հետ համեմատած, կը զանուի առաւել բարեկեցիկ զրութեան մէջ։ Արդե՞ծք երկիւղ չպէտք է կրել, սր ընդհանուր վերատեսչութիւններէ բնակչութիւնը, պիտակցելով այդ, կը պահանջի նմանօրինակ արտօնութիւններ և իր համար։

Ֆիցմորիս.— Եկատում է, որ հարցը այստեղ առաւելութիւններէ մասին չէ, այլ— հաստատել մի առանձին ուժի մի համարպատասխան որոշ համացեղ շրջանի, որ գտնուած է առանձին պայմաններէ մէջ։

Պանֆիլի.— Գտնուած է, որ ուրիշ համազգի շրջանները ևս, օրինակ՝ Սուրիան, գտնուած է նոյնպէս առանձին պայմաններէ մէջ։

Շեօնբերդ.— Գարծուած է, թէ վիլայէթներէ օրէնքը, հրատարակուած նորերիս, նախատեսել է արդէն լայն առանձնութիւն։ Ընդհանուր նահանգական ժողովը կարող է զբաղուել վիլայէթներին վերաբերուող օրէնսդրական հարցերով, աչքի առաջ ունենալով իւրաքանչիւր շրջանի առանձին պայմանները։

Շեօնբերդ.— Սակայն չի վիճուած այն մասին, որ բարենորոգումները կը լինեն աւելի շտապ Հայաստանի համար, քան այլուր. նրանց անարգել դործադրումը ապահովուած պիտի լինէր մի հաստատութեամբ, որը, ըստ նրա անձնական կարծիքի, կախում ունենար միջազգային մշտական վերահսկողութեան հիմնարկութիւնից։

Շաբեր.— Ընդունուած է իր գերմանական կոլլէգի կարծիքը։

Սևն.— Քանտոն.— Եկատում է, որ Շեօնբերդի առանձնութիւնը ազատ չէ վստահից։

Վեց ընդհանուր ժողովները, որ կը կազմուեն վեց հայկական վիլայէթներում, կարող են ի նկատի ունենալ իրեց պատահելիք դժուարութիւնները և աշխատել զնազան միջոցներով նրանց դէմն առնել։ Ընդհանուր նահանգապետի միակ իշխանութիւնը թուած է անհրաժեշտ՝ բարենորոգումների դործադրութեան ամբողջութիւնը ապահովելու համար։

Մանդիլյուամ.— Պատասխանում է զանազան կարծիքներ արտայայտողներին։ Հայաբնակ շրջանների ամբողջ պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ շնորհիւ միահազոր կամքի բացակայութեան, ժողովուրդը ենթարկուել է շատ չարիքների։ Անհրաժեշտ է Մի գործադրական մարմին, որն ունենար ազատ գործելու հնարաւորութիւն, բայց ոչ այնպիսի մեծաքանակ պաշտօնեաներով, որոնք դուրսած են վալիների տրամադրութեան տակ։

Մանդիլյուամ.— Միանգամայն հաշուի է առնում այն, որ նախածրագրերը կրճատելով վիլայէթների թիւը, ընդարձակում է անաշակների վարչական իրաւասութիւնը։ Սակայն նա վճատուած է այդ բանում հետեւելու օսման հան օրէնստուէի ոգուն, որը իրեն ներկայումս յայտարարել է կողմնակից ապակենտրոնացման։ Նախածրագրերը իրօք ունի երկու նպատակ. նախ՝ կարելոյն չափ լայն ինքնավարութիւն վարչակա՞ն, փոքր ամբողջութիւններէ համար, երկրորդ՝ աւելի

անմիջական յարաբերութիւնս այդ ամբողջութիւնների ընդհանուր կառավարչի հետ, — մի բան, որ անհնարին կը լինէր, եթէ պահպանուէր «լ ա լ ի ն ե բ ի հ ի մն ա ր կ ու թ իւ Ն ւ ը»:

Կարծիքները, որ յայտնուած են ընդդէմ նախագծուած շրջանի լայնածաւալութեան, համոզեցուցիչ չեն: Վեց վիլայէթները մտնում են ամենափոքր վիլայէթների կարգում. նրանցից իւրաքանչիւրը ունի աւելի փոքր տարածութիւն, բան Բաղդատի, Բասսորայի կամ Մուղավինդիզարի վիլայէթը: Եւսոբեթը — Պնդոււմ է, որ հէնց այդ վերջին հանգամանքը անհնարին է դարձնում աշխարհագրականապէս ստեղծելու աւելի մեծ վարչական սահման:

Մանդիլլտամ. — Նկատում է, որ խօսքը գործի պայմանների մասին է: Եթէ յիշուի պայմանները գոյութիւն ունեն, նրանք ի բնէ խօսնդոտ կը հանդիսանան սանջակի գլխաւոր տեղերի և ընդհանուր նահանգապետի բնակավայրի յարաբերութիւններին:

Սակայն Բարձր Դուռը ինքը կարեւոր չէր համարել կանոնադրութիւնները աշխարհագրական դժուարութիւնների վրայ, որովհետեւ նա դեռ ևս մինչ 1878 թ. կազմել էր էրզրումի ալայաթը, որ ամփոփում էր իր մէջ ներկայ վիլայէթներից մի քանիսը, գոյութիւն տալով բաւականին մեծ վերատեսչական շրջաններին:

Եւսոբեթը. — Յայտնում է, որ պիտի խուսափել կառավարչի և վերատեսչի պաշտօնները շփոթելուց. վերջիններին պատկանում է վերահսկողութիւնը և վերատեսչութիւնը, բայց ոչ թէ միջամտութիւն վարչութեան գործերին:

Մանդիլլտամ. — Կարծում է, ընդհակառակը, թէ ընդհանուր վերատեսչների միջամտութիւնը վիլայէթների վարչութեան մէջ կը լինի մշտական: Դռան յուլիսի 1-ի շրջաբերականով հրատարակած «հրահանգները» ակնյայտնի ապացոյց են դրան: Համաձայն 4-րդ յօդուածի՝ ընդհանուր վերատեսչները ճշկում են իրենց սահմանների շրջանում վիլայէթների ու համայնքների վերաբերմամբ հրատարակած օրէնքների, ինչպէս նաև Կայսրութեան ուրիշ կանոնների գործադրումը: 8-րդ յօդուածը նպատակ է դնում սահմանել բարի ներդաշնակութիւն շրջանի բնակիչների մէջ, ցրել նրանց մէջ եղած թիւրիմացութիւնները, ապահովել բոլորի համար իրաւունքի հաւասարութիւն և յարգել տալ ընդհանրապէս իւրաքանչիւրի ազատութիւնը և իրաւունքները: 9-րդ յօդուածը աւելի ևս պարզ է, որովհետեւ նա յայտնապէս յատկացնում է նրանց իրաւունք ճշկողակի և անսուղղակի կերպով կօնտրոլի ենթարկելը՝ բոլոր պաշտօնեաներին և նրանց «գործունէութեան ընդունակութեան աստիճանը ստուգելը»: 10-րդ յօդուածը հաստատում է այդ կօնտրոլը թոյլատրելով վերատեսչներին, համաձայն հանգամանքների, «յետ կոչելու ծառայութիւնից կամ փոխելու այն պաշտօնեաներին, որոնց նաքա կը գտնեն անբաւարար կամ վատ վարմունքի տէր»: 11-րդ յօդուածը վերջապէս ցրում է ամեն մի անորոշութիւն, մասնաւորապէս շեշտելով, որ վալիների կողմից ճշկանակուած պաշտօնեաների առթիւ կայացած վճիռների մասին» նրանց տեղեկութիւն կը տրուի: Կարելի է արդեօք երեւակայել դրանից աւելի կատարեալ միջամտութիւն վիլայէթի վարչութեան մէջ:

Եւսոբեթի թուած իրաւունքները չեն կազմում այն բոլորը, որ մի շրջանի ընդհանուր վերատեսչին յատկացուած են, միևնոյն ժամանակ սա

մի գերազանց, վերադիր պաշտօնեայ է վալիի հետ համեմատած:

Սոյն տարուայ յուլիսի 1-ի հրահանգները խօսում են ի նպաստ նախածրագրի. վերջինս միակ գործադրական իշխանութեան անհրաժեշտութիւնն է յայտարարում այն շրջանի համար, որ կազմուած է համանման դրութեան մէջ գտնուող վայրերից:

Շեօքերգ.— Պնդուտ է իր տեսակէտի վրայ: Այդ հրահանգների 8-րդ յօդուածը ունի այնքան լայն իմաստ, որ նրանից կարելի է հղրակացնել ամենը, ինչ որ ցանկալի է: Պաշտօնեաներին յետս կոչելու իրաւունքը, որ պատկանում է ընդհանուր վերատեսուչներին, համաձայն 11-րդ յօդուածի, ուրիշ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ իրապօրժումն նոցա ուղղագիր կամ վարիչ (կօրէկտիւ) իշխանութեան: Միւս կողմից 6 և 7-րդ յօդուածները, որ շատ հանգամանքներում նախատեսուած են ընդհանուր վերատեսուչներին, վալիներին և կենտրոնական իշխանութեան համագործունէութիւնը, հաստատուած պարզում են նրանց ուղղակի միջամտութիւնը ընթացիկ վարչական գործերին:

Սեւ-Քանդեհ.— Հաստատում է, որ «հրահանգներ» տալիս են ընդհանուր վերատեսուչներին շատ լայն իրաւունքներ, բայց վատ սահմանադրուած և չեն բովանդակուած իրենց մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ, որոնցով հնարաւոր լինէր նախագրուացնել նրանց և վալիներին մէջ ծաղած հնարաւոր կօնֆլիկտները:

Մանդեղլտամ.— Անցնում է ընդհանուր հարցի քննադատութեանը, որը համարում է բոլորից գերազանց. ցանկալի է արդեօք ընդունել, որ վեց վիլայէթները կազմեն մի ամբողջականութիւն, զանկող, որ նրանց դրութիւնը պահանջում է սահմանել միակ դեկավարիչ ոյժ, որովս զլրու վարչութեան, եթէ այս, ուրեմն պէտք է ընդունել տուսական նախածրագրի ստաշարեւած իրաւակարգը: Սակայն կասկածանքից վեր է, որ վեց վիլայէթները ունին ընդհանուր համանմանութիւն:

Յանձնաժողովը անցնում է սուսական նախածրագրի երրորդ պարագրաֆի 1-ին յօդուածի քննադատութեանը:

«Վարչական բաժանումների սահմանումը կատարուելու է այնպէս, որ նրանց մէջ եղած միատեսակ ազգերը խմբուած լինեն ըստ հնարաւորութեան ի մի»:

Մանդեղլտամ.— Տալիս է հետեւել բացատրութիւնները:

Վեց դեսպանների կօլլէկտիւ նօտան, տրուած Բ. Դոսանը 7 սեպտեմբ. 1880 թ. ասում է. «Համայնքների կամ անասարակ վարչական շրջանների դասաւորումը հետեւապէս պէտք է կատարուի այն ձևով, որ համազգի տարբեր կարողանան խմբուած լինել ի մի. այդ դասաւորումը պիտի ձգտի հարեին խմբելու, իսկ անել ղէպքում հայերին և տաճիկներին ի մի, ի բաց անելով քրդերին»:

Միւս կողմից 1895 թ. երեք դեսպաններ ի կողմից տրուած յիշատակագիրը (կէտ I) ասում է. «Նոր դասաւորումը... պիտի անել այնպէս, որ բնակչութիւնը բաժանուի ազգագրական խմբերի—իւրաքանչիւր շրջանի զանազան վայրերում միատեսակ ազգերը ի մի»:

3 §, որ փոխարինուած է 1895 թ. յիշատակագրից, ունի հետեւել պարզ նպատակը. դադարեցնել այն ընդհարումները, որոնց պրիւրն է ցեղական կամ կրօնական զանազանութիւնը:

Այդ մեկնութիւններին ոչ մի հակաճառութիւն չի լինում:
 Յանձնաժողովը որոշում է կայացնել իր հետեւեալ նխարը չորեքշաբթի,
 9 յուլիսի, առաւօտեան ժամի 10-ին:
 Նխարը վերջանում է 3/4 ժ. կէսօրից յետոյ:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Նիստ III.

Չորեքշաբթի, 9 յուլիսի, 1913,

Ներկայ են.

- Պ. Շեօբէրյոզ, ներկայացուցիչ Գերմանիայի ղեսպանատան.
- Պ Պաճֆիլի, ներկայացուցիչ Աւստրօ Ռւնդարական ղեսպանատան.
- Պ. Սեւ-Քանտոն, ներկայացուցիչ Ֆրանսիայի ղեսպանատան.
- Պ. Ֆիցօրիս, ներկայացուցիչ Մեծն-Բրիտանիայի ղեսպանատան.
- Պ. Շաբեր, ներկայացուցիչ Իտալիայի ղեսպանատան.
- Պ. Մանգիլլատ, ներկայացուցիչ Ռուսստանի ղեսպանատան.
- Նխարը բացւում է 10 ժ.

Պանֆիլին առջարկում է քննադատել ուստական նախածրագրի 2-րդ յօդուածը. դա հետեւան է. «Ընդհանուր նահանգապետը (վալի Ռումուի) հայկական նահանգի կլինի տանկանպատակ քրիստոնեայ կամ առտեւապէս Երրուպացի, նշանակուած Նորին Մեծութեան Սուլթանի կողմից 5 տարուայ ժամանակով նամածայնութեամբ մեծ պետութիւններէ».

Մանդէլշտամը ապիս է հետեւեալ պարզաբանութիւնը:

Այս յօդուածը բխում է այն խոր համոզմունքից, որ իւրաքանչիւր լուրջ բարենորոգում վերաբերմաւը նահանգի վարչութեան ենթադրում է, որպէս անհրաժեշտ պայման, ընդհ. նահանգապետի նշանակուելը Նորին Մեծութեան Սուլթանի կողմից նամածայնութեամբ մեծ պետութիւններին:

Այս անուանը պատշաճ ոչ մի բարենորոգում երբէք իրագործուած չի եղել Տաճկաստանում, առանց մեծ պետութիւնների մասնակցութեան: Դրան ապացոյց են Արևելեան-Ռումէլիան, Կրիտը, Լիբանանը: Սակայն աւելորդ է կանգ առնել այս օրինակի վրայ. միմիայն Հայաստանի պատմութիւնը բաւական է այս դրութեան ապացոյցման համար: Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրը, Կիպրոսի համաձայնութիւնը և Բեքլինի վեհաժողովը որոշեցին բարենորոգմանը հայաբնակ վիլայէթներին համար: Բ. Դուռը այդ բանում ոչինչ չարեց: Ծնշուած լինելով ղեսպանատների կողմից, նա 1880 թ. յուլիսի 5 ին ուղարկեց նրանց մի յուշագրի, որ պարունակում է իր մէջ, ինչպէս եւ ըրոր Բ. Դոան կողմից եղած հաղորդագրութիւնները, ընդհանուր բարենորոգումների խոստումն: Մեծ պետութիւնները չբաւականացան այդ խոստումներով. նրանց 7 սեպտ. 1880 թ. պատասխանող յուշագրի մէջ մեծք կարդում ենք հետեւեալը. «Բեքլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով Դուռը պարտաւորուեց» առանց յետաձգելու իրագործել այնպիսի բարեփոխութիւններ, որ տեղական կարիքը պահանջում է հայաբնակ շրջաններին համար: Ստորագրող պետութիւնները, ցաւ յայտնելով նկատում են, որ յուլիսի 5-ի նօտան աչքի առաջ չի ունեցել տեղական կարիքը» որի մասին խօսում է վերոյշը:

եալ յօդուածը: Մեծ պետութիւնները անշուշտ բաւականութեամբ կընդունէին այն լայն բարենորոգումները, որ կմտցնուէին Օսմանեան կայսրութեան բոլոր մասերում: Բայց նրանց համար ամենից առաջ ցանկալի է տեսնել Բերլինի դաշնագրի իրազօրծումը և նրանք չեն կարող համաձայնուել, որ Բ. Դուռը իրեն ազատուած համարի այն պարտականութիւններից, որ դրուած են նրա վրայ յիշեալ յօդուածով, առաջարկելով մի փոխուած իրաւակարգ, ուր մենք չենք տեսնում և ոչ մէկը այն բարենորոգումներից, որոնք մասնաւորապէս ծրագրուած էին յօդուած նոյն յօդուածով առանձնացուած վիլայէթներին (շրջաններին): Այդ վիլայէթներին բնորոշող կողմը կայանում է նրանում, որ, ի միջիւն այլոց, լայնածաւալ վայրերի բնակչութեան մեծամասնութիւնը բաղկացած է քրիստոնեաներից և ահա ամեն մի բարենորոգում, որ ուշագրութեան չէր առնի յիշեալ հանգամանքը, չէր կարող տալ բաւարար արդիւնքս:

Այդ յուշագիրը ոչ մի հետեանք չունեցաւ, իսկ հայերի գրութիւնը շարուկուեց նախկին նման: Սասնոյ կոտորածները 1895 թ. ստիպեցին Ֆոանսիայի, Մեծն-Բրիտանիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին կազմակերպել մի անկետա և ներկայացնել Բ. Դուռը յիշատակագիր և բարենորոգումների ծրագիր, Յիշատակագրի VII յօդ. (4 նորատող) նախատեսում է, որ «Մի Բարձր Պաշտօնակատար, առանձնապէս ուղարկուած Նորին Մեծութեան Սուլթանի կողմից, լիազօրուելու է սոյն բարենորոգումների անշիղ և ճշգրիտ կատարման հսկողութեան համար»: Անդդիական կտաւ վարութիւնը, մի առ ժամանակ անց, առաջարկեց ի յաւելում այդ ներկուսի այն, որ յիշեալ Բարձր Պաշտօնակատարի (Haut Commissaire) ընտրումը հաստատուի մեծ պետութիւնների կողմից և այդ բանում Ռուսաստանը և Ֆոանսիան տուին իրենց համաձայնութիւնը (տես Դեղին գիրք, №№ 52 և 55): Մինչ այդ Թուրքիան շուտափոյթ նշանակեց Շաքիր-Փաշային Արևելեան Անատոլիայի նահանգների վերատեսուչ (տ. Դեղին գիրք, էր. 73): Այդ մասին Բ. Դուռը յայտնեց առաջնակարգ դրացօճաններին 6/18 յուլիսի 1895 թ.

Երեք զեսպանատները ընդունեցին նշանակումը, հաւատ ընծայելով Բ. Դուռն բարենորոգումների ծրագրի հաղորդագրութիւններին և բարձր պաշտօնակատարի իրաւունքների էութեան բացատրութիւններին:

1895 թ. հոկտեմբերի 20 ի հրովարտակը ստեղծում է զեկիչ գերապաշտօնակատար վերաբերմամբ բարենորոգումների գործադրման պաշտօնը, բայց ոչ մի խօսք չի յիշում մեծ պետութիւնների համաձայնութեան մասին:

Այդ «բարենորոգումներն» հետեանքը յայտնի է շատ լաւ: Հայերի գրութիւնը ներկայումս մնում է նոյնը և ևս իսկապէս ոչ մի հիմք չի տեսնում մեծ հաւատ տածելու դէպի այն խոստումների կրկնութիւնը, որոնք 18 տարուայ ընթացքում ցոյց չտուին իրենց իրազօրծումը թէկուզ ամենաչնչին չափով: Բարենորոգումների կօնարօլը, որ պիտի ներմուծուէր մեծ պետութիւնների միջոցով—մնում է բաց իր ամբողջութեամբ: Եւ այդ կօնարօլի մասերից մէկն է Նորին կայսերական Մեծութեան Սուլթանի կողմից մի կաւալարչի «նշանակումը», որ վայելէր Եւրոպայի վստահութիւնը:

1895 թ. հրովարտակի 32-յօդուածը հաստատելով «Մշտական վերահսկողութեան յանձնաժողով», չի տալիս համապատասխան ցանկալի ապահովութիւն, չնայելով, որ զեսպանատներին իրաւունք էր տրուած մտնել

յարարերութիւննիրի մէջ ալ յանձնաժողովի հետ Նոյնիսկ եթէ վերջինս բազկացած լինէր եւրոպայիսերից, նա օտմանեան վարչական այդ ձևով հիւսուած մեխանիզմի մէջ կը դառնար ուրիշ ոչ այլ ինչ, բայց եթէ մի խճճուածք, որ խոչնդոտ կը հանդիսանար ընդհանուր նահանգապետի ազատ գործունէութեանը, թողնելով դեռ ևս մի կողմ այն տարածայնութիւնները, որ միշտ հնարաւոր կը լինէին նոյն յանձնաժողովի անդամների մէջ, թուրքիայի կողմից նշանակուած գերապաշտօնակատարները և տաճկական հակոյժութեան յանձնաժողովները արդէն ապացուցին իրենց անգորութիւնը: Այն ինչ անհրաժեշտ է, որ ընդհանուր նահանգապետը Սուլթանից ստացած յանձնարարութեան կատարման համար ունենայ գործունէութեան լրակատար ամբողջութիւն:

Բ. Դուան շրջաքերական հեռագրները՝ ուղարկուած Օսմանեան կառավարութեան դեսպանատներին, հաղորդում է կայսրութեան 6 ընդհանուր վերատեսչութեան սեկտորների բաժանման մասին, որոնցից ամենանշանաւորները, ինչպիսիք են արևելեան Անատոլիան բովանդակողները, կունեան իրենց գլուխ եւրոպացի (étrangers) ընդհանուր վերատեսչներ:

Նախ և առաջ ես վերցնում եմ վերատեսուչ խօսքը: Այդ տիտղոսը ենթադրում է, որ ներկայ վարչական իրաւակարգը Ֆոււմ է իր ոյժի մէջ, լիովին ենթարկուելով վերատեսչի հսկողութեանը: Յնուելով վերեւում պարզուած հիմունքների վրայ, ես անհրաժեշտ եմ գտնում վերացնելու վախների պաշտօնը և կենտրոնացնելու ամբողջ վարչական իշխանութիւնը ոչ թէ մի վերատեսչի ձեռքում, այլ մի ընդհանուր նահանգապետի:

Բ. Դուաը յայտարարում է, որ Արևելեան վիլայէթների ընդհանուր վերատեսչները կը լինեն եւրոպացիք (étrangers), նախածրագրեր նոյնպէս գերադասում է, որ նահանգի գլուխ անցած լինեն եւրոպացի կառավարիչներ: Բայց ես պէտք է խստովանեմ, որ նոյնիսկ մի տաճկահպատակ քրիստոնեայ, նշանակուած լինելով ընդհանուր նահանգապետ մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ, աներկբայի իօրէն կունենար աւելի մեծ հեղինակութիւն, քան մի վերատեսուչ կամ մի ընդհանուր նահանգապետ, նշանակուած առանց այդ համաձայնութեան: Այդ վերջինս կը լինէր Դուան համար մի հասարակ պաշտօնեայ, չունենալով ժողովրդի աչքում մի որևէ նշանակութիւն:

Ես թոյլ եմ տալիս ինձ աւելացնելու ևս մի քանի խօսք, որպէսզի ընդդէմ այն, որ նախածրագրերը առաջարկում է մի միջոց, որ լիովին ներդաշնակ է Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի վեհապետութեան հետ:

Բերլինի դաշնագրի 13-րդ յօդուածը ասում է. «Բալկանները հարաւում կազմուած է մի շրջան Արևելեան Ռումէլի անուամբ, որ գտնուելու է Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի քաղաքական և պատերազմական անմիջական իշխանութեան տակ վարչական ինքնավարութեան պայմաններով. նա կունենայ քրիստոնեայ ընդհանուր նահանգապետ»: Եւ սակայն Բերլինի դաշնագրի 17-րդ յօդուածը ասում է. «Արևելեան Ռումէլիայի ընդհանուր նահանգապետը նշանակուած է Բ. Դուան կողմից 5 տարով մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ»: Ուրեմն ընդհանուր նահանգապետի նշանակումը մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ ընդունուած էր վերջիններիս կողմից, որպէս ոչ հակասող Սուլթանի վեհապետութեանը:

Ինչո՞ք այդ, 1896 թ. 1 սեպտեմբերի Կրէտի կանոնադրը, որ հրատարակուած էր այն ժամանակ, երբ Կրէտը դեռ ևս կազմուած էր շրջան (province), իր 1 յօդուածուով ասում է.

«Կրէտի ընդհանուր նահանգապետը կը լինի քրիստոնեայ, նշանակուած Սուլթանի կողմից 5 տարով, համաձայնութեամբ մեծ պետութիւններին»:

Վերջապէս մեր աչքի առաջ ունենք ներկայ Լիբանանը. ևս ձեր յիշողութիւնն հմ հրաւիրում 10/23 դեկտեմ. 1912 թ. արձանագրութեան վրայ, որով Լիբանանի նահանգապետ նշանակուում էր Սահանէօ բէյ Կուխուճեանը: Այդ արձանագրութեան մէջ մենք կարդում ենք. «մեծ պետութիւններին ներկայացուցիչները ճհամախոս են պնդելու, որ ներկայ արձանագրութեամբ նրանց և Բ. Դոան մէջ սոյն նշանակման առթիւ հաստատուում է նախնական համաձայնութիւն ի ղեկավարութիւն այն ուղյամաների, որոնք սկսած արձանագրութեան օրաթելից սահմանում են նահանգապետի լիշնանութեան հինգամայ ժամանակամիջոցը»:

Իսկ նախածրագրի առաջարկութիւնը կայսրութեան համար միմիայն մի վերանորոգումն է: Մեծ պետութիւնների մասնակցութիւնը ընդհանուր նահանգապետի նշանակմանը այստեղ, ինչպէս նաև վերայիշեալ դէպքերում, հիմնուում է Բ. Դոան սեփական կամքի վրայ և հետևաբար չի կարող համարուել որպէս Սուլթանի վեհապետութեան իրաւունքների կրճատումն:

Պակֆիլի.— Կրկնում է առաջի յօդուածի առթիւ իր արած նկատողութիւնները. ևս չի հասկանում, թէ ինչո՞ւ մի ընդհանուր նահանգապետի կողմից կառավարուող շրջանի կազմակերպումը ներկայացնում է աւելի մեծ ազանդութիւն, քան ներկայ իրաւասահմանումը երկու ընդհանուր վերատեսուչներով: Մանդէլշամը ամենից առաջ ընդունեց, որ ընդհանուր վերատեսուչները կունենան շատ ընդարձակ իրաւունքներ: Ճիշտ ասած, երբ ընդհանուր նահանգապետը իր սեփական իշխանութեամբ ձեռք կառնէ անհրաժեշտ միջոցներ, ընդհանուր վերատեսուչները ստիպուած են դիմելու կենտրոնական կառավարութեանը: Գուցէ այդբանը լինէր աւելի նպատակաշարմար, բայց եթէ Դուռը պարտաւորուի նշանակելու երկուսից մերտեսուչներ, այն ժամանակ մենք հասած կը լինենք նոյն նպատակին, կարիք չզգալով այլևս խորպէս փոխելու ներկայ իրաւակազմը:

Պակֆիլին նորիսկ կարծում է, թէ տաճկական սիստեմը ապրիս է աւելի մեծ ազանդութիւն, քան ռուսական սիստեմը ևւ իսկայպէս ընդհանուր նահանգապետը չէր կարող տեղական կարիքները իմանալ նոյնքան լաւ, ինչպէս ներկայ վալիները և շնորհիւ իր ընդարձակ պարտականութիւնների կը մնար գործունէութիւնից դուրս: Աւելի լաւ է պահել վարչութեան գործունէութեան մէջ փորձուած վալիներին, որ տեղական դրութեան պահանջներին լաւատեղեակ են, ունենալով նրանց վրայ վերատեսուչներ, որոնք, ազատուած լինելով վարչութեան ընթացիկ գործերից, կարող էին իրենց ամբողջ գործունէութիւնը զոհել բարենորոգումներին:

Ինչ վերաբերում է այն խոշնդոտներին, որ կարող էին պատահել ընդհանուր վերատեսուչները վալիներին կողմից, այդ բանում կարելի է զրուշութեան դիմել Կոստաբլի միջոցով: 1895 թ.ի Փօրժուլան անյաջող էր, և ընդունելով այն նորից, մենք կը ստեղծէինք մի ամենամիտասակար պատնէշ: Իայց նրան կարելի է գործադրել ուրիշ կերպ. կամ կարգել մի յանձնաժո-

դով, կազմուած խառն ազգերից, կամ, որը աւելի լաւ է, սահմանել ընդհանուր վերատեսուչներէ անմիջական յարաբերութիւն դեպպանատներէ հետ, որոնք կը պաշտպանէին դրանց առաջարկութիւնները Բ. Դոան մօտ:

Միւս կողմից պնդել, որ մի ընդհանուր նահանգապետի սահմանումը չէր հակասի Սուլթանի վեհապետութեանը, թուում է դժուար: Անտարակոյս, Սուլթանը կարող է իր իրաւունքների որոշ մասը զիջել մի որեւէ պաշտօնեայի, բայց նրա համաձայնութիւնը տրուած անհրաժեշտութեամբ՝ իրօք չէր արգելի նրա վեհապետութեան կրճատմանը: Նմանապէս և ռուսական նախածրագիրը, ենթադրելով, որ Սուլթանը ստորագրում է հանդամանքներից ստիպուած, արդարև առաջ կը բերէր կայսրութեան վեհապետութեան կրճատումը:

Պանֆիլին եզրափակում է, որ նա գերադասում է ընդունել Բ. Դոան առաջարկութիւնները, մտցնելով նրանց մէջ որոշ ուղղումներ: Ներկայ վարչութիւնը, նրա հետ վերջրած ընդհանուր վերատեսուչները և լուրջ հակոդութիւնը, թուում է նրան, կարող են ապահովել հայերի շահերը, նոյնը և արևելեան Անատոլիայում բնակուող քրդերի:

Շեօնբերգ.—Միտնում է Պանֆիլիի կարծիքին: Մանդէլշտամի նախածրագրի այդ մասի իրազործումը կը տար ընդհանուր նահանգապետին իրօք լիակատար իշխանութիւն, որը շատ բանով կը գերազանցէր վալիին տրուած իրաւունքներից և առաջ կը բերէր լոկ երևակայական կախումն կենտրոնական կառավարութիւնից:

Մանդէլշտամի առաջարկութիւնը բխում է Լիբանանի կանոնագրի 1 յօդուածից, որը նոյնպէս տալիս է ընդհանուր նահանգապետին իրաւունք նշանակելու պաշտօնեաներ և դատաւորներ: Բայց Լիբանանի փորձերը չեն խրախուսում նմանօրինակ փորձերի կրկնումը: Նոր նահանգապետի ընտրումը իւրաքանչիւր հինգ տարի, առաջ կը բերէր պաշտօնեաների և դատաւորների փոփոխումն, այսինքն զա կը լինէր մի միջոց վերացնելու դատավարութեան և վարչութեան յառաջընթացութիւնը այն բարենորոգուող երկրում, ուր կարիքը կրկնակի է:

Նմանօրինակ միջոց կը լինէր մի խիստ հարուած պաշտօնեաների և դատաւորների բարքերի համար: Նա, ով ծանօթ է արևելեան ընաւորութեան հետ, չի կասկածի, որ աստիճանաւորը կամ դատաւորը, նախատեսելով իր հինգամեայ պաշտօնի ժամանակամիջոցը, կաշխատի օգտուել նրանից, շահասիրելով ազգեցիկ անձնաւորութիւններին: Այդ տեսակէտից Լիբանանում գոյութիւն ունեցող դրութիւնը նոյնպէս կարող է օրինակ ծառայել:

Ընդունելով իսկ, որ հիմնարկութիւնը, որի մասին խօսուում է, տուեց լաւ հետեանքներ Լիբանանում, դարձեալ վտանգալից կը լինէր մտցնել նոյն միջոցը մի երկրում, որ ութսուն անգամ մեծ է Լիբանանից: Դա կը լինէր նոյն բանը, եթէ Տարասկօնի գաւառի վարչական հիմնարկութիւնների ձևով փորձ լինէր կառավարելու ամբողջ Փոանսիան:

Յատկացնել ընդհանուր նահանգապետին պաշտօնեաների նշանակման և յետ կոչման իրաւունքը, միևնոյն բանն է, ինչ դարձնել նրան անկախ տէր մի ինքնավար շրջանի և զրկել Սուլթանին իր էական առաւելութիւնների որոշ մասերից:

Մանդէլշտամի առաջարկը ընդգծում է այս միտքը և նրանով, որ ընդհանուր նահանգապետի նշանակման համար պահանջուում է մեծ պետութիւն

ների նախնական համաձայնութիւնը, մի բան, որին կը պատահէր ըստը ինքնավար շրջանների ստատուտների մէջ, Մենք բոլորս դիտենք, շարունակում է Շեօնբերգը, որ սոյնօրինակ ինքնավարութիւն անհրաժեշտօրէն առաջ կը բերի Հայաստանի լիովին անջատումը Օսմանեան կայսրութիւնից, իսկ ղեկավարուելով Տաճկաստանի տերրիտորիալ status quo-ի պահպանութեամբ, ես յայտնում եմ այն միտքը, որ պէտք է խուսափել ամեն մի միջոցից, որ կարող էր վնասել Սուլթանի վեհապետութեանը:

Պանֆիլի — Իրեն հակակարծիք է յայտարարում Մանգէլշտամին մի կէտում եւս վերջինս կարծում է, թէ ժողովիակ տաճկահայասակ քրիստոնեան, նշանակուելով ընդհանուր նահանգապետ համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների, աներկբայիօրէն կուենեայ աւելի մեծ հեղինակութիւն, քան մի վերատեսուչ կամ եւրոպացի ընդհանուր նահանգապետ՝ առանց այդ համաձայնութեան և այդ վերջինը կը դառնար Բ. Դոան հասարակ պաշտօնեայ, չունենալով ոչ մի նշանակութիւն ժողովրդի աչքում: Տեղին չէ արդեօք կարծել, թէ ընդհակառակը, մի տաճկանպատու քրիստոնեայ աստիճանաւոր, նշանակուած նոյնիակ մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ, կը լինի պակաս հեղինակաւոր, քան մի եւրոպացի վերատեսուչ, նշանակուած նոյնիակ առանց մեծ պետութիւնների համաձայնութեան: Յայտնի չէ արդեօք, որ ընկալութիւնը միշտ աւելի մեծ հաւատով է վերաբերուած դէպ եւրոպացիին:

Մաքեր. — Համակարծիք է իր Աւստրո-Ունգարական կողմէն հետ:

Մանգիլշտամ. — Եկատում է, որ եթէ եւրոպացին օսմանեան աստիճանաւոր է նշանակուած՝ առանց մեծ պետութիւնների միջամտութեան, նրան դադարում են ճանաչել որպէս այդպիսիին: Փորձը ցոյց է տալիս, որ ընկալութիւնը նրան չի զանազանում ուրիշներից և համարում է Ֆէսաւոր, նմանեցնելով բոլոր մնացածներին, — որպէս Բ. Դոան մի հասարակ պաշտօնեայ:

Պանֆիլի. — Կարծում է, թէ մեծ պետութիւնների համաձայնութիւնը բարաբարական գործ է, որին միմիայն ղեկավարանալը կարող են նշանակութիւն տալ, բայց ոչ ընկալութիւնը, որը կապուած է արտաքին կշռադատութիւնների հետ:

Մանգիլշտամ. — Դոանում է ընդհակառակը, որ այդ գաղափարը շատ հեշտ կերպով է թափանցում մասսայի մէջ:

Պանֆիլի. — Աւելացնում է, որ եթէ Դուրը նշանակում է եւրոպացի ընդհանուր վերատեսուչներ, նա ընտրելու է նրանց ոչ թէ հասարակ անձնաւորութիւններից, այլ հաւանօրէն դիմելու է պետութիւններին: Պետութիւնների մէջ ընդհանուր համաձայնութիւն գոյութիւն չի ունենայ, իսկ օֆֆիցիոզ նշանակումը այս կամ այն պետութեան կողմից կը հաստատի վերին աստիճանի լուրջ ապահովութիւն:

Մանգիլշտամ. — Ցանկանալով սահմանադրել տեսակէտերի այն տարբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի իր և Աւստրո Ունգարիայի ներկայացուցչի մէջ, հարցնում է վերջինին՝ ընդունձում է նա արդեօք մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը ընդհանուր նահանգապետի մշակման հարցում:

Պանֆիլի. — Պատասխանում է, որ սկզբունքապէս նա թշնամի է ընդհանուր նահանգապետի հիմնարկմանը, սակայն ընդհանուր վերատեսուչներին վերաբերուող հարցում նա պընդում է, որ մեծ պետութիւնների հաւանութիւնը, թէօրէթիկապէս օգտաւէտ լինելով անյաջող ընտրութեան խու-

սափման համար, չի ունենայ *raison d'être*, որովհետև Դոան ընտրուածը պատահական եւրոպացիներէց չի լինելու:

Մանդիլլտամ.—Երկիրդ է յայտնուած, մի գուցէ ընդհանուր վերատեսուչները, նշանակուած մի անգամ, ընկնեն Դոան ազգեցութեան տակ:

Շեօնբերգ.—Նկատուած է, որ ընդհանուր նաճանգապետն էլ կարող է հնթակայ լինել նոյն կասկածանքին:

Մանդիլլտամ.—Հակարանուած է, որ իրապէս ընդհանուր նաճանգապետը գիտակցելու է իր անկախութիւնը Բ. Դոանից:

Շեօնբերգ.—Կարծում է, թէ ընդհանուր վերատեսուչները նոյնպէս դեկավարուելու են նմանօրինակ գիտակցութեամբ, համոզուած լինելով, որ նախքան հինգամեայ ժամանակամիջոցի լրանալը նրանց կարող են արտաքսել պաշտօնից:

Մանդիլլտամ.—Գտնուած է, որ այդ կշռագատութիւնը բաւականի ապահովութիւն չի տալիս. այն պաշտօնեաները, որոնց նշանակումը կախում է ունենալու միմիայն Բ. Դոանից, կաշխատեն հասոյ թուալ նրան, որպէսզի կրկին անգամ ստանան նոյն պաշտօնը:

Պանֆիլի.—Մտածուած է կայսերական վեհապետութեան պահպանման մասին: Պէտք է իմանալ, որ վերջինիս համար մեծ հարուած կը լինէր, եթէ Սուլթանը պարտաւորուէր իր վեհապետութեան մի մասը յանձնել այս կամ այն պաշտօնեային:

Մանդիլլտամ.—Յայտնուած է, որ սուսական նախածրուագիրը չի ձգտում Սուլթանի վեհապետութեան կրճատմանը: Սկզբունքապէս հիմնուելով Էլիշնէկի և Լէ Ֆուրի թէօրիաների վրայ, Մանդիլլտամը կարծում է, թէ վեհապետութեան գաղափարը գուտ ձևական է և ուրիշ ոչ այլ ինչ, բայց եթէ պետութեան բովանդակ իրաւունքները, Սոյ իրաւունքները իրօք փոփոխուած են համաձայն պետութիւնների և ժամանակների, Չպէտք է սակայն շփոթել այդ իրաւունքների փոփոխականութիւնը վեհապետութեան բովանդակ գաղափարի հետ: Վեհապետութիւնը թագաւորութեան յստիկանիչն է. նա կարող է պարտաւորուել և որոշուել միմիայն իր սեփական կամբով: Պետութիւնը սակայն կարող է մի պայմանագրով զիջել ուրիշին իր իրաւունքների անսահման մասը, չկորցնելով միևնոյն ժամանակ իր վեհապետութիւնը: Մանդիլլտամը կարծում է, թէ կարելի է մի անգամ ևս յիշելու Բերլինի դաշնագրի 13 և 17 յօդուածները, որոնք, թուած է նրան, պարզօրէն ասպտուցում են նրա թէզիսի ճշմարտութիւնը:

Շեօնբերգ.—Ընդունուած է, որ Սուլթանի վեհապետութիւնը գոյութիւն կունենայ որոշ չափով, իսկ եթէ՞ անդամահատել նրա որոշ արտօնութիւնները, Բայց վեհապետութիւնը չի կարելի ընդունել անկախ այն իրաւունքներից, որ կազմուած են նրա մասը: Նա ենթարկուած է փոփոխման՝ համաձայն պետութիւնների, իսկ մի պետութեան համար՝ համաձայն ժամանակների: Այն հարցը, որ ներկայումս զրուած է մեր առջ, կայանում է հետեւելու. իմանալ՝ արդեօք Մանդիլլտամի ծրագրի իրագործումից յետոյ Սուլթանի վեհապետութիւնը կը մնայ նոյնը, ինչպիսին նա այսօր է, թէ ոչ: Անշուշտ ոչ, որովհետև նրանից մենք կը սովորեալ այնպիսի էական մաս, ինչպիսին է պաշտօնեաներ նշանակելու կամ արձակելու իրաւունքը: Այդ փոփոխումը, շարունակուած է Շեօնբերգը, մեզ թուած է անընդունելի և այն պատճառով, որ կայսերական կառավարութեան վրայ հարկաւոր կը լինէր գործ գնել

ճշուժ, որպէսզէ կառավարութիւնը ընդունէր յիշիալ փոփոխումը, իսկ ճընշումից մենք ցանկանում ենք խուսափել:

Պանֆիլի.— Գտնում է տեղին զբաղուել հարցի իրողութեամբ: Մենք կանդնած ենք մի կողմից, ասում է նա, հանդէպ նոր հրատարակուած օրէնքներին, որ մտցնում են որոշ բարենորոգումներ: Միւս կողմից ասպարէզ է կիկել որ ինչ որ նախածրագիր, որպէսզէ կողմից մեր կողմից տրուելիք առաջարկութիւններին, որպէսզէ Դոնից նոր բարենորոգումներ խնդրենք: Սուլթանը ակնյայտնի կարող է՝ առանց իր վեհապետութեան կըրճատման, յօժարակամ հրաժարուել թաղի այս կամ այն արտօնութիւնից, բայց ուշտական նախածրագիրը տեղի է տալիս Բ. Դոնն և մեծ պետութիւնների մէջ առկարի բացման, որով Սուլթանը ստիպուած է լինելու զի՞ ջի իր վեհապետական իրաւունքներին որոշ մասը: Իսկ այդ վերջին զէպըրում Սուլթանի վճիռը յօժարակամ չի լինում և այսու նրա վեհապետութիւնը պահպանուած չէր կարելի համարել:

Յիլմօրիս.— Եկատում է, որ կամայական կը լինէր նախապէս կարծել թէ Սուլթանը հակառակելու է: Դուցէ նա ազատօրէն ընդունի զեսպանասնների առաջարկութիւնները:

Սևն-Քանտեհ.— Գտնում է Պանֆիլիի թէօրան վտանգալից: Եթէ զեսպանասնները ընդունեն այն, զա կը նշանակի, որ մեծ պետութիւնները սկզբունքապէս պիտի հրաժարուեն Բ. Դոնն վրայ մի որևէ ազդեցութիւն ունենալուց, որը յօգուտ ընակչութեան կարևոր է բարենորոգումների ներմուծման տեսակէտից: Սոյնօրինակ բարենորոգումներ երբէք զերծ չեն մնում կենտրոնական իշխանութեան իրաւունքների լաւամասնափախումից կամ Սուլթանի վեհապետական արտօնութիւնների կըրճատումից:

Եկատուեց և այն, որ Շեօնբերզը նախատում է ուշտական նախածրագիրը ընդհանուր նախագապետին պաշտօնեաների նշանակման և արձակման իրաւունք յատկացնելու համար, որպիսին նա համարում է միապետի էական տուակութիւնը: Բայց արդեօք նոյն իրաւունքը Բ. Դոնից ճանաչուած չէ՞ եղել ընդհանուր վերատեսուչների համար: Ապա ուրեմն ո՞ր է այստեղ զեսպանութիւնը:

Պանֆիլի.— Գտնում է զանազանութիւնը նրանում, որ ընդհանուր վերատեսուչներին աչ իրաւունքները տրուած են կայսերական կառավարութեան կողմից յօժարակամ: Նրա կարծիքով պէտք է խուսափել Բ. Դոնը առաջարկել ամեն միջոց, որ կը նուազեցնէր Սուլթանի արտօնութիւնները, նախատեսնուած չլինելով զեսպանասններին հաղորդուած հրովարտակների կողմից:

Սևն-Քանտեհ.— Պնդում է, որ այդպիսի մի զէպըրում անհնարին կը լինի առաջարկելու այդ հրովարտակների մի որևէից փոփոխումն:

Պանֆիլի.— Պատասխանում է, որ պէտք է զանազանել բարենորոգումների շնորհումը նրանց գործադրումից: Պետութիւնները կարող են, չլինասելով կայսերական վեհապետութիւնը, խնդրել կօնաքօլի ենթարկել բարենորոգումների գործադրումը, որ Սուլթանը բարեհաճօրէն շնորհել է:

Շեօնբերզ.— Միանալով Պանֆիլիի կշտադատութիւններին, գտնում է նրանց մէջ վճռողական հիմունքների՝ արդեւել մեծ պետութիւններին միջամտելու բարենորոգումների պաշտօնեաների նշանակման գործին, Սուլթանը,

իհարկէ, կարող է՝ առանց վեհապետութիւնից զրկուելու տալ իր արտօնութիւններն որոշ մասը մի պաշտօնեայի, որին նշանակելու է ինքը, սակայն ոչ մի օտար միջամտութեամբ, որովհետև այդ պաշտօնեան նրա բովանդակ գործադիր ներկայացուցիչն է: Եւ ոչ մի ստաւելութիւն չէր լինի, եթէ մեծ պետութիւնները նշանակման մէջ ձայն ունենային:

Շաբեր.— Յայտնում է իր լիուլի համաձայնութիւնը Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի ներկայացուցիչներին կարծիքներն հետ:

Մանիլլտամ.— Ընդհակառակը, պնդում է իր յայտնած կարծիքն վրայ, որը ընդունուած է ներկայ միջազգային իրաւունքի կողմից, մի պետութիւն համարուած է անկախ վեհապետական մինչ այն ժամանակ, երբ նա չի սահմանափակուել իր սեփական կամքով: Նա վեհապետական է նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ ընդարձակ իրաւունքներով լիազօրուած է պաշտօնեաներին, թէկուզ սրանք նշանակուած լինեն գործելու աշխատակցութեամբ եւրոպացիների վեհապետական է նաև այն ժամանակ, երբ ենթարկուած է օտար վերահսկողութեան: Եթէ մի որևիճում է այս սկզբունքի դէմ, ուրեմն կարիք կայ մի առ մի թեւ ինքն այն իրաւունքները, որ մասն են կազմում վեհապետութեան արտօնութիւններին, մի անդիւրեկան բան, սակայն դէպի որը ձգտում են Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի պ. պ. ներկայացուցիչները:

Շեօնբերգ.— Յայտնում է, որ վեհապետութիւն «soveraineté» խօսքը կարելի է գործածել երկու մտքով. սուբեկտիւ իմաստով—զա պետութեան իրաւունքն է վճիռներ կայացնել իր սեփական բազաի կարգաւորման համար և օբեկտիւ իմաստով—զա ամբողջութիւնն է պետութեան կողմից գործադրուող իրաւունքների Ռուսական նախաժրտգրով սուբեկտիւ վեհապետութիւնը կը մնայ նոյնը, իսկ օբեկտիւ վեհապետութիւնը կը ճատուած և այսու Շեօնբերգը մերժում է ընդունել այդ փոփոխութիւնը:

Պանֆիլի.— Գարծում է, թէ կարելի է իւրաքանչիւր պետութեան միապետի իրաւունքները ընդորշել առանձնապէս: Ռուսական նախաժրտգրը եթէ հաշտի իր անունը Սուլթանի վեհապետութիւնը իր մէջ «en soi», զրկում է նրան իր վեհապետութեան որոշ էական իրաւունքներից: Պանֆիլին կրկնում է, որ այդ բանին նա համաձայն չի լինի: Նա եզրափակում է, որ գերադասում է յօժարակամ մտքուած բարենորոգումները, լրացնելով նոցա այն փոխութիւններով, որոնք կը համարուէին անհրաժեշտ ըստ պայմանների և ոչ հակասող Օսմանեան պետութեան վեհապետ իրաւունքներին:

Մեն-Քանտեն.— Իրեն բաւարարուած չի զգում այդ ֆորմուլայով, որ ենթադրում է Սուլթանի վեհապետական իրաւունքների նախնական որոշումը: Եթէ դեպքանատները բանակցութիւններ սկսէին այդպիսի հողի վրայ, որի անորոշութիւնը շատ իրաւացի կերպով ցոյց տուց Մանիլլտամը, նրանք տեղի կը տային անօգուտ վիճարանութիւնների, կը հանդիպէին խոչնդոտներ Ք. Դոան կողմից, որը կը մերժէր նրանց միջամտել իր ներքին գործերին և այդպիսով կը ստեղծէր սկզբունք, շնորհիւ որի բոլոր նրանց դիմումները en bloc անուշադրութեան կը մատնուէին:

Ճիլգորիս.— Կանգնելով գործնական տեսակէտի վրայ հաստատում է, որ Գերմանիայի, Աւստրո-Ունգարիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներին կողմից ուղղուած տաճկական սխտեմը խօսում է վալիների, ընդհանուր վերատեսուչների և եւրոպական վերահսկողութեան մասին, այն ինչ սուսական նախաժրտգրը աչքի առաջ ունի միմիայն ընդհանուր վերատեսուչներին և եւրո-

պական վերահսկիին: Հետևաբար առաջի դէպքում մենք գործ ունենք երեքի, իսկ երկրորդ դէպքում՝ երկու մարմինների հետ: Այդ վերջին սխառմը նրա կարծիքով ուշաբժան է իր պարզութեամբ և աւելի լաւ է պատասխանում տեղական կարիքներին, որոնց համար նա կոչուած է:

Սկն. Քանտոն.— Հաստատում է այդ նկատողութեան ճշմարտութիւնը: Ի միջի այլոց նա մատնանշում է այն սխալ դատողութիւնների վրայ, որ նիստի սկզբում լուսեցին ընդդէմ ընդհանուր նահանգապետի հիմնարկութեան, յենուելով Լիբանանի օրինակի վրայ: Շեօնբերզը ասաց, որ ընդհանուր նահանգապետի հինգամեայ փոփոխութիւնը առաջ կը բերէր բոլոր պաշտօնեաների փոփոխումը և այդ պատճառով գոյութիւն ունեցող իրաւակարգը կը խանգարուէր: Այդպիսի մի խանգարումն անկասկած ցաւալի բան կը լինէր, բայց արդեօք դա պմըղ է, ակնյայտնի է: Այդ բանը գոյութիւն չունի նոյնիսկ Լիբանանում, ուր մինչև այսօր քաղաքական պայքարները կենդանի են: Հայաստանի ընդհանուր նահանգապետը, ընտրուած համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների, կը լինի անշուշտ հմուտ անձնաւորութիւն, այնպիսի բնաւորութեամբ, որ կը մբռնի տեղական անյարմարութիւնները և ղեկավարուելով իր վարչական շահերով, ցոյց կը տայ գործնական եռանդ, որը Շեօնբերզին վնասեցնում է: Բացի այդ՝ եւրոպական յուշադիրը ինքը կը լուսաբանի անհրաժեշտ կարիքը: Ի միջի այլոց, երկիւղ չէր լինի արդեօք, որ ընդհանուր վերատեսուչները կարող են ի չարը գործ դնել իրենց իրաւունքները, որոնք նշանակման և արձակման հարցում այնքան ընդարձակ են, որպիսին չունի ընդհանուր նահանգապետը:

Յանձնաժողովը վճռում է հաւաքուել շաբաթ, յուլիսի 12 ին, ժ. 9¹/₂ առաւօտեան:

Նիստը վերջանում է երկուսի կէսին:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Ն ի ս տ 4.

Շաբաթ, 12 յունիսի, 1913.

Ներկայ են.

Պ. Շեօնբերզ, ներկայացուցիչ Գերմանիայի ղեսպանատան.

Պ. Պանֆիլի, ներկայացուցիչ Աւստրո-Ունգարական ղեսպանատան.

Պ. Սկն-Քանտոն. ներկայացուցիչ Յուանսիայի ղեսպանատան.

Պ. Ֆիցմօրիս, ներկայացուցիչ Մեծն-Բրիտանիայի ղեսպանատան.

Պ. Շաբեր, ներկայացուցիչ Իտալիայի ղեսպանատան.

Պ. Մանդիլլտամ, ներկայացուցիչ Ռուսաստանի ղեսպանատան.

Նիստը բացւում է առաւօտեան 9¹/₂ ժ.

Սկն-Քանտոն.— Կարողում է նախկին նիստի բերանացի վիճաբանութիւնները, որոնք ընդունուած են:

Պանֆիլի.— Սկսում է քննադատութիւնը ոռուսական նախածրագրի III յօդուածով, որ ասում է.

«Ընդհանուր նահանգապետը նամարում է նահանգի գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչ: Նա նշանակում և արձակում է նահանգի

ըլոր վարչական պաշտօնեաներին, առանց մի որեւիցէ բացառութեան: Եւ մանապէս նա է նշանակում նահանգի ըլոր դատաւորներին:

Մանգիրտում. — Տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնները.

«Նախածրագիրը ձգտում է, որ մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ՝ Մուլթանի նշանակուած ընդհանուր նահանգապետի վարչութիւնը ազատուած լինի Բ. Իսան կամայական միջամտութիւնից, թուրքիայի արդի պատմութիւնը ապացուցում է, որ վիրայէթների բարեկարգումը միշտ հանդիպում է կենտրոնական իշխանութեան բաց կամ գաղտնի հակառակութիւններին միջամտութեամբ: Անհրաժեշտ է, որպէսզի ընդհանուր նահանգապետը ունենայ լիակատար ադատութիւն բարեկարգութեան ընդհանուր նահանգապետութիւն դարձնելու կենտրոնական իշխանութեան պաշտօնեաների պատահական դաւերի վրայ:

«Ակնյառնի է, որ այս նպատակի իրագործման համար ընդհանուր նահանգապետին պէտք է լիազօրիլ նահանգի ըլոր պաշտօնեաների նշանակման և արձակման իրաւունքով: Նոյնպիսի իրաւունք պիտի տայ նրան նաև դատաւորների նշանակման հարցում: Սա նախածրագրի ստաջարկն է:

«Տաճկական ներկայ իրաւակարգը տալիս է վալիներին շատ թոյլ իրաւունք մասնակցելու իրենց վիրայէթի պաշտօնեաների ընտրմանը: 13 մարտի 1913 թ. ժամանակակտր օրէնքը չմտցրեց այդ տեսակետից մի նշանաւոր փոփոխութիւն: Մուլթասարիֆները և դայմադաւանները առաջարկում են ներքին գործոց նախարարի կողմից և նշանակուած Գայսերական իրադէտի (յօդուած 8): Վալիների օգնականները և վիրայէթների ընդհանուր քարտուղարները նշանակուած են նոյնպէս իրադէտով, բայց վալիի նախնական խորհրդակցութիւնից յետոյ (յօդ. 9): Վիրայէթի վարչական զանազան ծառայութիւնների ներկայացուցիչները և միջանի ուրիշ պաշտօնեաներ նշանակուած են այն նախարարի կողմից, որից կախում ունեն: Միմիայն ներքին գործոց նախարարը պարտաւոր է որոշ նշանակումների համար դիմել վալիի նախնական կարծիքին (յօդ. 9): Վալին նշանակուած է միմիայն երկրորդական պաշտօնեաներ, որպիսիք են սանջակների ծառայողները և կազաների գանձապետները:

«Պէտք է ընդունել, որ 1913 թէի օրէնքը տալիս է վալիին շատ մեծ իշխանութիւն, երբ նա խօսում է պաշտօնեաների արձակման մասին: Եթէ վալին անհրաժեշտ է համարում արձակել մի պաշտօնեայի, որ նշանակուած է կամ Գայսերական իրադէտով, կամ նախարարի կողմից, նա յայտնում է այդ մասին կենտրոնական կառավարութեանը, որը պիտի խորհրդակցի Պետական խորհրդի հետ: Բայց եթէ նախարարը չի պատասխանում վալիին մի ամտուայ ընթացքում, վալին կարող է արձակել պաշտօնեային իր սեփական պատասխանատուութեամբ (յօդ. 12):

«1913 թ. «Ընդհանուր վերապետութեան իրաւունքների և արտօնութիւնների հրահանգներ»-ում մենք չենք գտնում մի այսպիսի կարգադրութիւն, որ վերաբերէր պաշտօնեաների նշանակմանը: Ընդհակառակը, այդ հրահանգների Տ-րդ յօդուածը գաղտնի ընդունում է այն սկզբունքը, որ նախածրագիրը յայտարարել է արձակման առթիւ: Այդ յօդուածը ասում է. «Ընդհանուր վերապետութեանը արձակում են կամ փոխում, համաձայն հանգամանքների, այն պաշտօնեաներին, որոնց նրա գտնում են անընդունակ կամ վատ վարմունքի տէր: Նորա, որոնք մեղաւոր կը ճանաչուեն»:

իրենց բնութիւններով կը յանձնուեն ուղղակի դատիւ: XI-րդ յօդուածը աւելացնում է, որ «վալիներին տեղեկութիւն է տրուում նրանց ենթակայ պաշտօնեաների վերաբերմամբ կայացած վճիռների մասին: Կենտրոնական կառավարութեան նշանակեալն ղէպքերի մասին տեղեկութիւն է տալիս համապատասխան ղէպարտամենտը»:

Բ. Բուսը նպատակայօրմար է դտնում սահմանել մի նոր կանոն, որի ոյժով սեկտորի պետը իրաւունք ունի արձակելու իր շրջանի պաշտօնեաներին: Նախաճրագիրը կարծում է, թէ տրամաբանական կը լինէր տալու նահանգի ընդհանուր նահանգապետին ոչ թէ միայն այս իրաւունքը, այլև սղատ նշանակեալն իրաւունքը:

Շեփերը.—Հարցնում է Մանդէլշտամին՝ հնարուած է դտնում նա արդեօք ընդհանուր նահանգապետի (վալի-ուսուսի) համար նախատեսուած իրաւունքները յատկացնել վալիներին այն ղէպրում, երբ ընդհ. նահանգապետի պաշտօնի սահմանումը չիրագործուի:

Մանդէլշտամ.—Պատասխանում է, որ այդ հարցը աչքի առաջ չէ ունեցել: Սակայն նա պնդում է, որ ընդհանուր նահանգապետի իրաւունքների մասին յարուցուած այժմեան վիճարանութիւնները չեն ընդլրկում այդ հիմնարկութեան սկզբունքի վերջնական վճիռը: Բայց եթէ յանձնաժողովի անդամները ընդունում են նախաճրագրի առաջին երկու յօդուածները, այն ժամանակ նրանք կարող են՝ առանց հարցապնդումների շարունակել իրենց ընդհանուրութիւնները:

Պանձիլի.—Յայտարարում է, որ եթէ ընդհանուր նահանգապետի նշանակումը իրականանայ, այն ժամանակ նա ոչ չի խոսնդոտ չի տեսնում, որպէս ղի 3-րդ յօդուածի առաջին կէտի թւած իրաւունքները ընդունուեն:

Սիցոսիս, Շաբեր և Սեկ Քանտեկ միանում են այդ յայտարարութեանը: Շեփերը.—Յայտնում է, որ ընդհանուր նահանգապետը կարող էր «առանց մի որևէ բացառութեան նշանակել եւ արձակել նախնայի ըտրը վարչական պաշտօնեաներին», այն ինչ ընդհանուր վերահսկողութեան տրուած է միմիայն արձակման իրաւունքը: Նա քննադատում է ընդհանուր նահանգապետին նշանակման իրաւունքի յատկացումը:

Պանձիլի և Սեկ Քանտեկ նկատում են, որ արձակման իրաւունքը աւելի լուրջ է, քան նշանակմանը: Դրան տպացոյց են այն ապահովութիւնները, որոնք ծառայում են նրա իրագործմանը զանազան կանոնադրութիւններով:

Շեփերը.—Նշանակման իրաւունքը դտնում է վեճապետութեան համար էական և նրա ընդունումը համարում է ոչ այլ ինչ, բայց եթէ Սուլթանի իրաւունքների մի կրճատուեն:

Սեկ Քանտեկ.—Պատասխանում է, որ այդ իրաւունքը չի դադարում պատկանել Սուլթանին և զործադրուելու է ընդհանուր նահանգապետի կողմից, որպէս կայսեր տաճ յանձնարարութիւնը:

Շեփերը.—Պնդում է, որ այդ յանձնարարութիւնը չէր իրագործուի լիակատար անկախութեամբ, որովհետև Սուլթանը ընդհանուր նահանգապետի ընտրման հարցում կապուած կը լինէր մեծ պետութիւնների համաձայնութեան հետ:

Մանդէլշտամ.—Յայտնում է այն միտքը, որ ընդհանուր նահանգապետի նշանակումը, չնայելով մեծ պետութիւնների միջամտութեանը, իրաւունքի տեսակէտից տեղի կունենար բացառապէս Սուլթանի կողմից:

Շեփերդը. — Նկատում է վերջապէս, որ պաշտօնեաների նշանակման և արձակման իրաւունքի վերացական իմաստի տեսակէտից ընդհանուր նահանգապետը պիտի ունենայ այն իրաւունքները, որ ներկայ վիլայէթների օրէնքը յատկացնում է վալիներին: Վերջիններս իրօք, որ զործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչներն են, իրենց ձեռքի տակ ունեն սուտիկանութիւնը և ժանդարմերիան, կարող են պահանջել պատերազմական ոյժեր: Եւ ինչ՞է այդ առաւելութիւնները խիլ նրանցից և տալ աւելի բարձրաստիճան պաշտօնեային: Արդեօք դա չի՞ նշանակում ստեղծել իրաւասութիւնների մէջ ընդհարում:

Մանդիլտամ. — Տալիս է բացասական պատասխան, որովհետև սուսական նախածրագիրը ենթադրում է վալիների վերացումը:

Յանձնաժողովը քննում է III-րդ յօդուածի երկրորդ կէտը, որ ասում է հետևեալը.

§ 2.

«Ոստիկանութեան եւ ժանդարմերիայի ոյժերը ենթարկում են ընդհանուր նահանգապետի անմիջական իշխանութեանը»:

§ 3.

«Համաձայն ընդհանուր նահանգապետի պահանջի, պատերազմական ոյժերը պէտք է դրոնն նրա կարգադրութեան տակ՝ նահանգում կարգ պաշտպանելու համար»:

Մանդիլտամ. — Մասնաշնչում է, որ 1913 թ. վիլայէթների վարչութեան մասին հրատարակուած օրէնքը վիլայէթների սուտիկանական և պատերազմական ոյժերը դնում է վալիի անմիջական իշխանութեան տակ: Նոյն օրէնքի 26-րդ յօդուածը վալիին իրաւունք է աւելի պահանջելու զօրահրամանատարից պատերազմական ոյժեր այն դէպքում, երբ վալիի ձեռքի տակ եղած ոյժերը նրա իրաւունքների և պետութեան օրէնքների զործադրման ու հասարակական իրաւակարգի պաշտպանութեան համար անբաւարար են: Այս կարգադրութիւնների իմաստը նոյնն է, ինչ նախածրագրի III-րդ յօդուածի 2-րդ և 3-րդ §-ի:

Մանդիլտամը կարծում է, թէ վերջին III-րդ յօդ. հակաճառութիւնների չի հանդիպելու:

Այս պարզաբանութիւնները ընդունւում են առանց ընդդիմախօսութիւնների:

Պանֆիլիմ քննադատութեան է առաջարկում նախածրագրի IV-րդ յօդուածը:

Յօդուած IV.

«Ընդհանուր նահանգապետին կից լինելու է վարչական խորհուրդ խորհրդակցական ընդթով՝ կազմուած»:

a) Մահանգի վարչութեան գանազան դեպարտամենտների կառավարիչներից.

b) Զանազան կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից.

c) Երոտպական տեխնիքական խորհրդականներից. որ զրտնտում են Գայսերական կառավարութեան ծառայութեան մէջ,

որպէս դեպարտամենտների վարչութեան ներկայացուցիչների
օգնական.

ձ) 6 խորհրդակամներից (3 մահմեդական եւ 3 քրիստոնե-
այ), ընտրուած Նահանգական ժողովի կողմից նրա անդամ-
ների կազմից»:

Մանդիլլտամ.— Այս հարցի առթիւ տալիս է հետեւեալ բացատրու-
թիւնները:

Նահանգի վարչական խորհրդի սահմանումը համապատասխանում է
օսմանեան օրէնստութեանը, որը արդէն հիմնել է վիլայէթներում, սանջակ-
ներում եւ կազաններում վարչական խորհրդները: Ինչ վերաբերում է նա-
հանգական վարչական խորհրդին, նախածրագիրը աշխատել է, ինչքան որ
հնարաւոր է, հետեւի ներկայ օրէնստութեանը: Այդպիսով ուրեմն զանա-
զան դեպարտամենտների վարչութեան եւ զանազան կրօնական համայնքների
պետերի ներկայութիւնը խորհրդում համաձայն է 13 մարտի 1913 օրէնքի
62-րդ յօդուածի հետ: Իսկ խորհրդի մէջ եւրոպական տեխնիքական խորհր-
դակազմի ներմուծումը համապատասխանում է Բ. Դոան վերջին հաղոր-
դագրութիւններին, ուր յիշուած են եւրոպական մասնագէտներ՝ ժանդարմը-
րայի, դատարանի, հասարակական աշխատանքների եւ հողագործութեան
համար: Նախածրագիրը սակայն տարբերում է օսմանեան ներկայ օրէնս-
տութիւնից խորհրդի ընտրովի անդամների գումարման ձևով: Գոյութիւն
ունեցող սխտեմը, ինչպէս որ նա սահմանուած էր 1864 թւի վիլայէթների
օրէնքով, իրօք, որ շատ խառն է (վիլայէթի խորհրդի թեկնածուների թիւը
երեք անգամ աւել պիտի լինէր նշանակուելիք սնդակների քանակից (12),
իսկ սանջակների թեկնածուների թիւը որոշուած է պակաս մի երրորդով:
Վալին ընտրում է խորհրդի անդամներից չորսին, որոնց հաստատում է
Դոանը: Բ. Դոանը ինքը ճանաչել է այդ հանգամանքը, որովհետեւ 1913 թ.
օրէնքին աւելացրած ժամանակաւոր յօդուածը որոշում է գործադրել գոյու-
թիւն ունեցող օրէնքները մինչև վարչական խորհրդների անդամների ըն-
տրութեան համար առանձին կարգադրութիւնների հրատարակելը: Նախա-
ծրագիրը սակայն բարւօք է համարում ղեկավարուել 1880 թ. եւրոպական
Տաճկաստանի վիլայէթների օրէնքի ծրագրով (49 յօդ.) եւ առաջարկում է
վիլայէթի վարչական խորհրդի անդամների ընտրութեան իրաւունքը յատ-
կացնել նահանգական ժողովին, պահպանելով ի հարկէ նախկին սկզբունքը,
որով տեղիքը բաժանուած են մահմեդականների եւ քրիստոնեաների մէջ:

Ֆիլցմօրիս.— Առաջարկում է ի համապատասխանումն սովորական տաճ-
կական տեքմիտօրդիայի. փոխել ձ կէտում «քրիստոնեայ» խօսքը «ոչ-մահ-
մեդական» ով:

Այդ առաջարկութիւնը յանձնաժողովը ընդունում է:

Շեօբերդ.— Կարծում է, թէ առաջին երեք կէտերը ոչ մի դժուարու-
թիւնների չեն հանդիպի եւ Բ. Դոանը չի մերժի եւրոպական տեխնի-
քական խորհրդականների ընդունումը վարչական խորհրդներում: Բայց նոյն
բանը չի կարելի ասել վերջին կէտի մասին, որը սահմանում է մահմեդա-
կանների եւ քրիստոնեաների մէջ կատարեալ հաւասարութեան սկզբունքը:

Մանդիլլտամ.— Կրկնում է, որ այդ սկզբունքը նոր չէ, այլ վաղուց է
ընդունուած գոյութիւն ունեցող տաճկական օրէնսդրութեան կողմից:

Շեփերթը.—Նկատում է, որ համեմատական սկզբունքը միակ իրաւացի սկզբունքն է: Բարենորոգումների հիմնական պայմաններից մէկն այն է, որ խտրել պէտք է խուճափել այս կամ այն ազգի ու կրօնի օգտին առաւելութիւններ հաստատելուց: Բնակչութեան իւրաքանչիւր տարբը պիտի ներկայանայ դանազան ժողովներում համեմատ իր թւաքանակի: Այդ կանոնը հարկատր է դործադրել նաև վարչական խորհրդի վերաբերմամբ: Անկասկած, այն դէպքում, երբ նահանգի քրիստոնեայ և մահմեդական ազգաբնակչութիւնը իրենց թւով մտատարապէս հաւասար կը լինեն, այն ժամանակ տեղիքի զաստարումը կը մնայ այնպէս, ինչպէս ենթադրում է նախածրագիրը: Բայց լիակատար հաստատութեան սկզբունքի յայտարարումը կը լինէր վտանգաւոր: Եթէ տարրերից մէկը իսկապէս գերակշռող է, կամ այդպիսին դատուում է մի բիշ ուշ—օրինակ՝ կարելի է ենթադրել զայթած հայերի մասնայական վերադարձը—նա կը զգար իրեն ճշուտ և կաշխատէր կործանել այդ սկզբունքը. այստեղից առաջ կը զային ընդհարումներ, որով հասարակական հանգստութիւնը կը խանդարուէր:

Մանդիլլտամ.—Յայտնում է, որ այդ հարցը կըննուի այն ժամանակ, երբ խօսք կլինի նահանգական ժողովի մասին: Այժմս նա ցանկանում է իմանալ, թէ ինչ հակաճառութիւններ են լինելու նահանգական ժողովի ընտրած վարչական խորհրդականների որոշ քանակի դէմ:

Շեփերթը.—Յիշեցնում է, որ վիլյայէթները օրէնքը ընդունում է վարչական խորհրդների մէջ ոչ պաշտօնեայ անդամներ, որոնց նշանակման ձևը նա որոշում է նախօրօք: Աւելի լաւ կը լինէր փորձել առաջ այս սիտեմի դործադրումը և փոփոխութեան չենթարկել նրան, այլ սպասել այն առաջարկութիւններին, որ ընդհանուր վերատեսուչները կը մտցնեն, երբ կը համոզուեն նրանց անհրաժեշտութեան մէջ:

Պանֆիլի.—Յայտնում է, որ ենթադրելով ուսական նախածրագրի վարչական խորհուրդը կազմուած, նա նահանգական ժողովի խորհրդականների ուղղակի ընտրումը գտնում է աւելի նպատակաշարժար, քան վիլյայէթի խոսն օրէնքը: Ամեն մի ընթացիկ հարցում պարզութիւնը նա համարում է ամենաառաջին յատկութիւն:

Շարքեր.—Համաձայն է իր Աւստրօ-ունգարական կոլլէգի կարծիքի հետ:

Շեփերթը.—Քննադատելով վարչական խորհրդի իրաւասութիւնը. զրտնում է, որ ուսական նախածրագիրը տալիս է այդ ժողովին խորհրդակցական բնոյթ՝ Սակայն վիլյայէթների օրէնքը իր 66—68 յօդուածներում ընդունում է վարչական խորհրդների վճռողական իշխանութիւնը բաւականին շատ հարցերում: Կրճատելով նրանց իրաւասութիւնը, նախածրագիրը, սակայն, մտցնում է մի նորութիւն, որի պատճառը պիտի որոնել այն ցանկութեան մէջ, որով նա կամենում է ուժեղացնել ընդհանուր նահանգապետի դործադիր իշխանութիւնը:

Մանդիլլտամ.—Նորայէս կողմնակից է ուժեղ գործադիր իշխանութեան, որը նա համարում է բարենորոգումների իրագործման համար անհրաժեշտ: Ընդհանուր նահանգապետի կամքը ի միջի ալլոց, ասում է նա, ենթարկուած կը լինի նահանգական ժողովին, բայց ենթադրել, որ նա կապուած պիտի լինի վարչական խորհրդի հետ, նշանակում է ոչ թէ միմիայն վտանգաւոր կերպով վնասել նրա հեղինակութեանը, այլ զրգոել այդ երկու ժողովներին՝ մէկին ընդդէմ միւսի և յարուցել նրանց մէջ նոյն իսկ պայքար:

ի միջի այլոց պէտք է համաձայնուել այն բանում, որ յայտնի դէպքերում վարչական խորհրդի կարծիքը, որը թէև առհասարակ խորհրդակցական է, կուեննայ անհրաժեշտ վճռողական նշանակութիւնս Ընդհանուր նահանգապետը, ընաւ չխոնարհուելով այդ կարծիքի առաջ, ուղղակի յարկադրուած կը լինի դիմել նրան՝ Նոյնպիսի գրութեան մէջ և Ֆուանսիայում պրեֆեկտը, որը որոշ դէպքերում ստիպուած է ընդունելու պրեֆեկտուրայի խորհրդի կարծիքը, առանց ղեկավարուելու նրա ցուցումներով:

Շեօնքերգ. — Հաստատում է, որ ընդհանուր նահանգապետը ազատ է գործադրելու այնպիսի միջոց, որին հակակարծիք կլինի վարչական խորհուրդը և այդ պատճառով նա դատաւարտուած է գործադիր իշխանութեան լիակատար կենտրոնացումը մի պաշտօնեայի ձեռքում:

Մանդիլտամ. — Երկիւղ է կրում, որ թիւրիմացութիւն առաջ չգայ: Ոստելով այն օգնութեան մասին, որ վարչական խորհուրդը կանխ ընդ. նահանգապետին, որուական նախածրադիրը ուշադրութեան է առնում խորհրդի վարչական իրաւունքները՝ առանց նախաքննելու նրա վիճելի իրաւունքները:

Շեօնքերգ. — Յիշեցնում է, որ վիլայէթներէ օրէնքը դէմ է այն բանին, որ վարչական խորհրդին դատաւարութիւնից ի բաց ուրիշ վարչական իրաւունքներ տրուեն, որպիսիք են դատաւճո՞հ հաստատումը, աճուրդը և այլն: Այս պատճառով նա հարցնում է. կ'մտնեն անդիօր յիշիալ իրաւունքները հայկական նահանգի վարչական խորհրդի իրաւասութեան մէջ, թէ ոչ:

Մանդիլտամ. — Պատասխանում է, որ նրանցից մի քանիսը վերաբերում են նահանգական ժողովին, որի մասին մտքերի փոխանակութիւն կլինի այն ժամանակ, երբ յանձնաժողովը կըննի համապատասխան կէտերը:

Շեօնքերգ. — Այժմեանից ցաւ է յայտնում, որ նախածրադիրը անչպի նուազեցնում է վարչական խորհրդի նշանակութիւնը: Սի մեծ նահանգի ընդհանուր նահանգապետ անձամբ չի կարող ծանօթանալ բոլոր մանրամասնութիւններէ հետ և հաճախ ստիպուած է դիմելու է համապատասխան իրաւասու պաշտօնեաներին և նրանց եւրոպական տեխնիքական խորհրդականներին: Անհրաժեշտ է, որ այդ պաշտօնեաները և եւրոպական տեխնիքական խորհրդականները ունենան վարչական խորհրդում խորհրդակցական ձայնի իրաւունք և վարչական միջոցների ձեռնարկման համար պատասխանատու համարուեն: Շեօնքերգը գտնում է առասկան նախածրադիրը թերի նրանով, որ նա մերժում է տալ վճուողական ձայնի իրաւունք նահանգի վարչական խորհրդին, այն ինչ այդպիսի իրաւունք ազատօրէն նա յատկացնում է սանջակներէ և կազաններէ վարչական խորհրդներին:

Եզրափակելով, նա գերադասում է վարչական խորհրդների հարցում յենուել վիլայէթներէ օրէնքի գրութիւններէ վրայ և տալ ընդհանուր վերատեսուչներին իրաւունք առաջարկելու այնպիսի բարենորոգումներ, որոնք փորձով անհրաժեշտ կհամարուեն:

Մանդիլտամ. — Նորից պնդում է, որ կարիք չկայ ընդհանուր նահանգապետի ազատ գործունէութիւնը ծանրաբեռնել վարչական խորհրդի կարծիքներով: Իսկ Շեօնքերգի այն նկատողութեանը, որ վերաբերում է սանջակներէ և կազաններէ խորհրդներին, նա խոստանում է պատասխանել նախածրագրի VIII-րդ յօդուածը բնադատելու ժամանակ:

Յանձնաժողովը սկսում է քննել V-րդ յօդուածը, որի բնագիրը հետեան է:

§ 1.

Նահանգական ժողովը կազմում է մահմեդականներից և քրիստոնեաներից նաասար թուով:

§ 2.

Նահ. ժողովի անդամները ընտրում են զաղտնի քուէարկութեամբ կազաններում այն ընտրողական ժողովներով, որ կազմում են սոյն նպատակի նամար:

§ 3.

Տեղերի քանակը, որ յատկացուելու են նահանգի գանազան մահմեդական և քրիստոնեայ ազգութիւններին, իւրաքանչիւր կազայի նամար որոշուելու է առանձին: Այդ քանակը պիտի նամեմատական լինի իւրաքանչիւր կազայի ընակչութեան հետ, ինչքան որ դա չէր նակատի սոյն յօդուածի ստաջին պարագրաֆինս:

Մանդիլլում. — պարզում է հետեւեալը.

«Մի ընտրողական նահանգական ժողովի սահմանումը համապատասխանում է օսմանեան օրէնստութեան սղուն: Վիլայէթների ընդհանուր խորհրդների հիմնարկութիւնը արդէն նախատեսնուած է 1867 թ. օրէնքով: Նմանապէս 1913 թ. օրէնքի 103-րդ յօդուածը որոշում է, որ իւրաքանչիւր վիլայէթ ունի իր ընդհանուր խորհուրդը:

Ընդհանուր խորհրդի անդամները ընտրուում են կազայում, իւրաքանչիւր 12500 բնակիչ ընտրում է մէկին (յօդ. 103): Կազայի ընտրողական ժողովը կազմուում է այն անձնաորութիւններից, որոնք վերջին օրինական ընտրութիւնների ժամանակից համարուում են Պարլամենտի երկրորդ կարգի ընտրողներ, ինչպէս նաև կազայի զիտաւոր քաղաքի մունիցիպալ խորհրդի անդամները (յօդ. 104): Նախածրագիրը ընդունում է կազան նոյնպէս ընտրողական շրջան: Սակայն, նա բարւօք է գտնում չխառնել Պարլամենտի ընտրութիւնները նահանգական ժողովի ընտրութիւնների հետ: Նահանգի ընակչութիւնը չպիտի զրկուի իր իրաւունքից նշանակելու զանազան անձնաորութիւններ Պարլամենտի և նահանգական ժողովի մէջ:

Նախածրագիրը, ի միջի այլոց, համաձայն XII-դ յօդուածի, տալիս է հիմնադիր կանոնադրութեանը իրաւունք որոշելու, թէ ինչ կարգի են լինելու նահանգական ժողովի ընտրութիւնները, — մէկ կամ թէ երկու կարգի: Նա այս պատճառով անհրաժեշտ է գտնում փոխելու 1913 թիւ օրէնքի 104 րդ յօդուածի կարգադրութիւնը այն իմաստով, որ նահանգական ժողովի անդամները ընտրուեն կազայում այս նպատակի համար գումարած ընտրողական ժողովներով:

Ինչ վերաբերում է նահանգի ընակչութեան զանազան տարրերի մէջ բաժանուելիք տեղերի քանակին, այդ առթիւ նախածրագիրը առաջարկում է, որ ժողովը կազմուի նաասար թուով մահմեդականներից և քրիստոնեաներից: Թէև 1913 թ. օրէնքը այդ մասին չի խօսում, բայց 1867 թ. հին օրէնքը (յօդ. 25) ասում է: «վիլայէթում կազմուում է մի ընդհանուր խորհուրդ, բաղկացած 4 ընտրուածներից իւրաքանչիւր սանջակում, — համաձայն V-րդ

գլխի կանոնադրութիւնները, այսինքն երկու մահմեդականներէց և երկու ոչ-մահմեդականներէց»:

Այս հիման վրայ ես կարծում եմ, թէ յիշեալ հին օսմանեան սկզբունքը, որ խօսում է վարչական խորհրդների ընտրովի անդամների գումարման մասին, պէտք է համարել իմաստալից և ընդունել ժողովը չպիտի ունենայ մահմեդական կամ քրիստոնեայ մեծամասնութիւն: Կողմերը չպէտք է հիմնուեն կրօնական զանազանութեան վրայ, այլ զեկավարուեն ուրիշ կշռադատութիւններով: Իսկ այդ նպատակը կիրադրածուի, եթէ մահմեդականները և քրիստոնեաները թիւը ընտրողական սիստեմում լինի հաւասար, որովհետև այն ժամանակ զանազան խմբերը և մեծամասնութիւնը անհրաժեշտորէն կ'յենուեն նահանգի շահերի ընդհանրութեան վրայ, իսկ այս վերջին հանգամանքը ի մի կկապի քրիստոնեաներին և մահմեդականներին միևնոյն հասարակական և քաղաքական մասերում: Շնորհիւ այդպիսի դրութեան, հայ և քուրդ գիւլպցիները հեշտութեամբ կկազմեն մի խումբ, որը կմաքառի թուրք բէյերի ազդեցութեան դէմ:

Միւս կողմից նախածրագիրը անհրաժեշտ է գտնում միացնել կրօնական ներկայացուցիչական հաւասարութեան սկզբունքը համեմատական ազգային ներկայացուցիչական սկզբունքի հետ իւրաքանչիւր կրօնում: Աւելի քան արդարացի կլինէր, որ տաճիկը, թուրքը և չերքէզը մի կողմից, հայերը, քաղդէացիք և նեստորականները միւս կողմից, ներկայացուած լինեն համեմատական չափով համաձայն կազմի մէջ եղած իրենց թւաքանակի: Նահանգի զանազան մահմեդական և քրիստոնեայ ազգութիւնների մէջ բաժանուելիք տեղերի քանակը իւրաքանչիւր կազմի համար պիտի որոշուի առանձին: Այդ դասաւորման ընդհանուր արդիւնքը փոփոխութեան կենթարկուի միմիայն այն դէպքերում, երբ այս կամ այն կրօնակիցների համար նա թւական առաւելութիւն կ'ներկայացնի: Նահանգի ընտրողական յանձնաժողովը իրաւունք է ստանալու փոխելու մի կազմին յատկացուած տեղերի քանակը առաջի դասաւորման ձևով, որպէսզի իրագործել ժողովում կրօնական ներկայացուցիչական հաւասարութիւնը:

Պանծիրի.— Յայտնում է, որ եթէ նահանգի կազմակերպումը ընդունուի, այն ժամանակ նահանգական ժողովի սկզբունքը ոչ մի վիճարանութեան տեղի չի տայ: Այդ հարցում յանձնաժողովի անդամները համամիտ են:

Մանդիլտամ.— Գտնում է անհրաժեշտ կազմել առանձին ընտրողական ժողովներ ի հաստատումն նահանգական ժողովների ընտրութեան:

Շեօնբերգ.— Ընդհակառակ, անօգուտ է գտնում սահմանել մի նոր ընտրողական հիմնարկութիւն, երբ այդպիսին արդէն գոյութիւն ունի:

Մանդիլտամ.— Հակաճառում է նրան. մացնելով սովորութեան մէջ վերջին օրինական ընտրութիւնների ձևով գումարած ժողովները, ասում է նա, մենք վտանգի կենթարկենք ընտրութեան գործը, որը չի համապատասխանի բնակչութեան ցանկութիւններին: Վերջիններս կարող են փոփոխութեան ենթարկուել: Սակայն հանգամանքների շնորհիւ առաջ կենձ շահերը և հետևաբար ընտրութեան գումարման պահանջները կլինեն տարբեր. մէկը կարող է լաւ ներկայացուցիչ լինել նահանգական ժողովում և վատ—Պարլամենտում և ընդհակառակ:

Պանծիրի.— Ատանգաւոր է համարում երկու զանազան ընտրողական սիստեմների համագոյութիւնը, նա գտնում է, որ հայեցակէտերի մեծ տար-

բերութիւն կատեգօւէր տեղական ժողովներում ընտրուածներէ և նրանց մէջ, որոնք այդ ընտրուածներէ պատգամաւորները կհամարուէին Պարլամենտում:

Ան-Քանտեն.—Նկատում է, որ այդ ընտրական դուալիզմը զոյութիւն ունի նաև ուրիշ երկիրներում, օրինակ Պրուսիայում և Աւստրիայում:

Շեօնբերգ.—Կարծում է, թէ նմանօրինակ դուալիզմ հնարաւոր է միմիայն առաջընթաց բաղաբաղկերթ երկիրներում:

Ան-Քանտեն.—Պնդում է ընդհակառակը, որ մի երկիր, ինչքան աւելի է բաղաբաղկերթուած, այնքան աւելի է նրա ընտրողական սէփիմի միատեսակութիւնը և այնքան աւելի հեշտ է հիմնել նրան համաշխարհային ընտրողական սխտեմի վրայ: Սակայն նա ընդդէմ չէ այն բանին, որ հին սխտեմի փոխարէն սահմանուի մի նոր ընտրողական սխտեմ, եթէ միմիայն այդ վերջինս համարում է աւելի լաւ: Բայց, ընդհանրապէս վերցրած, ընթացիկ սխտեմի առաւելութիւնները վերջին օրինական ընտրութիւնների գործունէութեան օրից ցոյց չտւին իրենց այնպէս, որ Բ. Դուռը ի դէպ նահանգական ժողովի դիմէր որոշ կատարելագործութիւնների ձեռնարկման:

Շեօնբերգ.—Պնդում է, որ վիլյայէթների օրէնքով հաստատուած ընտրողական ժողովները նման չեն այն ժողովներին, ուր ընտրում են պատգամաւորները: Պարլամենտական երկրորդ կարգի ընտրուներին միանում են կաղայի զինաւոր բաղաբաղի վարչական խորհրդակցանները:

Մանդիլլտամ.—Յայտնում է, որ ընտրողական ժողովի այդ ընդարձակումը բաւական չէ:

Շեօնբերգ.—Արտայայտում է այն մտքով, որ հարկաւոր է պահպանել status-quo պայմանով՝ բարեփոխութիւններ մտցնել այն ժամանակ, երբ ընդհանուր վերատեսուչները անհրաժեշտ կը դռնեն այդ բանը:

Անցնելով V-րդ յօդուածի 1 և 3 կէտերի քննարկութեանը,

Պանֆիլի.—Հաստատում է մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների թւական հաստարութեան սկզբունքը նահանգական ժողովում: Այդ սկզբունքը իրօք, որ ընդունուած է զոյութիւն ունեցող օրէնսդրութեան կողմից ոչ-մահմեդականների համար, ներկայ օրէնքը լռելով այդ մասին, սակայն չի վերացնում նրան:

Բայց նա քննութեան է առնում այն խառն ձևը, որի մասին յիշում է 3-րդ յօդուածը: Յանձնաժողովի նպատակը, որ կոչուած է պահպանել աւելացած պատգամաւորների թիւը, նրան թւում է անիրագործելի և և՛ ինչպէս առաջ զնալ հանդէպ այդ հանգամանքի, առանց անջրի առաջ չունենալով ամենալուրջ վտանգ:

Մանդիլլտամ.—Կարծում է, թէ նրան չեն հասկացել պարզօրէն: Նրա սխտեմի շրջանագծերը հիմնուած են կաղային վերաբերող տեղերի ցուցակագրի վրայ, ցուցակագիր, որ կազմուած է համաձայն ազգային համեմատական ներկայացական սկզբունքի: Օրինակ, եթէ տեղերի ցեղական դասաւորումից յետոյ, մահմեդական պատգամաւորների ընդհանուր թիւը լինի 110, իսկ ոչ-մահմեդականներինը 90, այն ժամանակ կրօնական հաստարութեան համեմու համար հարկաւոր է մահմեդականների թիւը պակասցնել տասով, իսկ բրիտանիաներին աւելացնել 10-ով: Այդ տասը տեղերը պէտք էր վերցնել քրդերից և տաճիկներից այնպիսի համաշարութեամբ, որ պատշաճ լինէր նրանց թւաքանակին:

Պանֆիլի.—Պարձեալ մնում է համոզուած, որ այդպիսի կազայի ընարողները, զրկուելով իրենց պատգամաւորներից, կզգան վիրաւորուած և ուժգին կբողոքեն:

Մանդիլլտամ.—Կարծում է, թէ կազայի բնակիչները, ունենալով ամենապակաս մի ներկայացուցիչ, պէտք է բաւականաճան նրանց համար սահմանուած սխտեմի ընդհանուր արդիւնքով, որը հնար եղածին չափ ազահովում է ընդհանուր ժողովում նրանց ազգային ներկայացուցիչին:

Մանդիլլտամը գտնում է անհրաժեշտ սահմանել հաւասարութեան սկզբունքը կրօնների մէջ, Բոլոր անկարգութիւնները և կոտորածները կատարուած են որոշ կրօնի անուամբ, նպատակ ունենալով հաստատելու կամ իրագործելու նրա առաւելութեան զարգացումը: Մինչ այժմ նկատելի է, որ սաճիկները և քրդերը միանում են ընդդէմ քրիստոնեաների, իսկ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնները, ի կատարումն այդ դաշնագրի, ցանկութիւն են յայտնել պաշտպանել քրիստոնեաներին ընդդէմ մահմեդականների հարստահարութիւնների: Բայց ցանկալի չէ և այն, որ հայերը նեղութիւն տան մահմեդականներին:

Շեօնբերգ.—Չի կարող ենթադրել, որ Արևելքում կրօնը երբ և իցէ արտաքսութի քաղաքական կեանքից. բոլոր դաւանութիւնների հոգևորականութիւնը միտք ձուտում է իր ազդեցութեան զարգացմանը. միևս կողմից ընտրութիւնները կատարուած են կրօնական հողի վրայ: Այս հանգամանքը պէտք է աչքի առաջ ունենալ և համեմատական սկզբունքի գործադրման ժամանակ հասկացնել իւրաքանչիւր դաւանութեան ներկայացուցիչներին այն իրաւունքների իմաստը, որ նրանց տրուած են:

Մանդիլլտամ.—Հակաճառում է, որ այդ ձևով կհաստատուէին կրօնական ընդհարումներ, և առաջ կզար քրիստոնեայ փոքրամասնութեան ճնշումը մահմեդական մեծամասնութեան կողմից:

Շեօնբերգ.—Կարծում է, թէ վիլայէթների օրէնքը, պահանջելով կարեւոր վճիռների համար $\frac{2}{3}$ մեծամասնութիւն, իրապէս պաշտպանում է փոքրամասնութեան իրաւունքները:

Մանդիլլտամ.—Պատասխանում է, որ յայտնի որոշումներ, որոնք յիշեալ կարգի մէջ չեն մտնում և վճուում են ձայների հասարակ մեծամասնութեամբ, կարող են ուժգին վնասել փոքրամասնութեան շահերին:

Շեօնբերգ.—Յայտնում է, որ հայկական վիլայէթների մէջ եղած անկարգութիւնները և կոտորածները պէտք է վերագրել այն անհամեմատ ուժեղ ազդեցութեանը, որով երկար ժամանակ օգուում են մահմեդականները: Հաստատելով սակայն համեմատական սկզբունքը, մենք հասած կլինենք համապատասխան նպատակին: Մահմեդականները և ոչ-մահմեդականները, համաձայն հաւաքած տեղեկութիւնների, կունենան յստաւորապէս հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ: Սակայն երկու տարրերի մէջ ստեղծուած մի քանի տեղերի տարբերութիւնը, համեմատաբար երկրորդական հարց է: Կարևոր է, որ իւրաքանչիւրը ձգտի ստանալու այն, ինչ իրեն պատկանում է համաձայն իրաւունքի: Յայտարարելով լրակատար հաւասարութեան սկզբունքը, մենք տեղիք կտայինք անարդարութեան, որով խորապէս կվիրաւորուէր զիտակից տարրը. դժգոհութիւնների և անկարգութիւնների շանսերը կբազմանային ամբողջ Արևելեան Անատոլիայում:

Շեծերբրդ հաստատում է, որ պետութեան այդ մասը չունի ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկութիւններ: Ըստ կառավարութեան տեղեկութիւնների հայերը կազմում են այնտեղ 30 միլիոն 35⁰/₁₀ հանուր բնակչութեան: Պատրիարքարանի թւերը, ընդհակառակ, քրիստոնեանների քանակը հասցնում է 45,2⁰/₁₀, մահմեդականներին 45 1⁰/₁₀: Իսկ ուրիշ դաւանութիւնների հետեւողների թիւը 9,7⁰/₁₀: Այդ անորոշութիւնը մեզ համար աւելի մեծ հիմք է՝ ընդունելու համեմատական սկզբունքը, որը հնարաւոր կդարձնի զանազան ազգային մասերի ճշգրիտ գնահատումը:

Սեկ-Փանտեկ.—Չի հրապարակում համեմատական սկզբունքով, որը Մակեդոնիայում տուեց ամենատղբայի արդիւնք: Հազիւ մեծ պետութիւնները յայտարարեցին նրա ընդունումը, երբ զանազան ազգութիւններ վայրենի ետանդով և վատագոյն միջոցներով սկսեցին յոգուտ իրենց փոխել գոյութիւն ունեցող համաչափութիւնը:

Շեծերբրդ.—Չի ժխտում Ռումէլիայի փորձի արդիւնքը, բայց կարծում է, թէ նրա մէջ կատարուած բնութիւնները սկզբունքապէս ձգտում էին հաւատակից ազգութիւնների անորոշ բաժանմանը: Չանազան ազգեր սպասուելիքներով աշխատում էին ստուարացնել իրենց շարքերը: Այդ վտանգը Հայաստանում գոյութիւն չունի, որովհետեւ այստեղ յաճախ մէկ մէկու հակառակում են այնպիսի ազգութիւններ և դաւանութիւններ, որոնց բաժանող սահմաններ վերին աստիճանի պարզ են:

Պանֆիլի.—Կանգ է առնում մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների լիակատար հաւատարմեան սկզբունքի վրայ: Նա գտնում է մի համանմանութիւն նահանգական ժողովի, ուսուական նախածրուցի և վիլայէթների ընդհանուր խորհրդների մէջ: Ներկայացական հաւատարմութիւնը ժողովներում հաստատուած է նախկին վիլայէթների օրէնքով: Քրիստոնեայ բնակչութեան համար նա համարում է որպէս ձեռք բերուած իրաւունք: Ոչ մի հիմք չկայ կարծելու, թէ նոր վիլայէթի օրէնքը իբր լուծութեամբ ցանկացել է վերացնել այդ կարգադրութիւնը: Սակայն, նոյն բանը գոյութիւն կունենայ և այն ժամանակ, երբ դեպքանատները կներկայացնեն Դոանը իրենց նկատումները և խորհրդները բարենորոգիչ օրէնստուութեան առթիւ, որպէս զի նախկին վիլայէթների օրէնքը, վերաբերմամբ մահմեդական և ոչ-մահմեդական հաւատար ներկայացչութեան սկզբունքի, մնաց իր ոյժի մէջ:

Սեկ-Փանտեկ.—Միանում է Պանֆիլիի կարծիքին: Նա գտնում է, որ ոչ-մահմեդականների թւական նւազութիւնը հաւատարակչուում է նրանց տրն տեսական առաւելութեամբ:

Շեծերբրդ.—Նկատում է, որ լիակատար հաւատարմութեան սկզբունքը, լինելով ներկայումս նպաստաւոր ոչ-մահմեդականների համար, սպազայում կարող է վտանգաւոր լինել քրիստոնեանների համար օբյեկտի, եթէ դադրած հայերը ցանկութիւն յայտնէին Նորից վերադառնալ իրենց բարենորոգուած վիլայէթները:

Շարքեր.—Նոյնպէս երկիրը է կրում այդ վտանգից:

Շեծերբրդ.—Յայտնում է սակայն, որ չպէտք է աչքի առաջ ունենալ միմիայն քրիստոնեանների շահերը, այլ նաև ուրիշ ազգութիւններին, որպէսզի հնարաւոր լինի անկարգութիւնների առաջն առնել: Իւրաքանչիւր ազգ կարող է արդարացի կերպով ստանալ տեղերի այնպիսի մի թիւ, որ համապատասխանում է նրա քանակին:

Պաճֆիլի.—Ամենուրեք ձգտում է պահպանել փոքրամասութեան իրաւունքները, ով էլ նր նա լինի: Սակայն այդ իրաւունքները ապահովուած չէին լինի, եթէ ներկայ երկու տարրերին հաւասար ներկայացնական իրաւունք չտրուէ: Հակառակ դէպքում կարելի է համոզուած լինել, որ շնորհիւ տաջ եկած կրօնական մաքառումների լարման, մեծամասութիւնը ճշնշում գործ կդնի փոքրամասնութեան վրայ:

Մանդիլլտամ.— Գտնում է, որ անհրաժեշտ է խուսափել բռնապետութեան համար մի այնպիսի դարձիք պատրաստելուց, որից հետզհետէ կըօգտուէին բոլոր տարրերը:

Ծաբեր եւ Ֆիցօրիս.— Յայտնում են նոյնպէս իրենց լիակատար համաձայնութիւնը Պանֆիլիի հայեցակէտի հետ:

Շեօբերգ.— Մտնում է հաւատարիմ համեմատական սկզբունքին: Նա պնդում է սակայն, որ այդ սկզբունքը իրագործուեց արդի օսմանեան օրէնսդրութեան մէջ և այդ պատճառով պէտք էր փորձել նրան նաև ընդհանուր վերատեսուչների օրօք, իսկ կարիք եղած դէպքում ենթարկել համապատասխան փոփոխութիւններին:

Յանձնատեղադր որոշում է հաւաքուել չորեքշաբթի, 16 յուլիսի 10 ժ. առաւօտեան:

Նիստը փակուած է կէս օրին:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնատեղով:

Նիստ V.

Չորեքշաբթի, 16 յուլիսի 1913 թ.

Ներկայ են.

Շեօբերգ, ներկ. Գերմանիայի ղեսպանատան,

Պաճֆիլի, ն. Աւստրո Ունգարական ղեսպանատան,

Ա.Ս.Քանտեհ, ն. Ֆրանսիայի ղեսպանատան,

Ֆիցմօրիս, ներկ. Անգղիական ղեսպանատան,

Ծաբեր, ներկ. Իտալիայի ղեսպանատան,

Մանդիլլտամ, ներկ. Ռուսաստանի ղեսպանատան:

Նիստը բացուած է քաւորդ տասին առաւօտեան:

Անցեալ նիստի բանացի վիճարանութիւնները, որ կարգուած է Ա.Ս.Քան-

տեհ, ընդունուած են:

Պաճֆիլի.— սկսում է վիճարանութիւնները, կարդալով նախածրագրի

VI-րդ յօդուածը:

» § 1. Նահանգական ժողովը ընտրուած է հիմնական ժամանակով եւ զումարուած է տարին մի անգամ երկամսեայ սովորական նիստերի: Այդ նիստերը կարող են երկարել ընդհանուր նահանգապետի հրամանով:

» § 2. Ժողովը կարող է գումարուել արտակարգ նիստերի համար ընդհանուր նահանգապետի կողմից սրա սեփական Նախածոնութեամբ, կամ ժողովի անդամների 2/3-ի պահանջով:

» § 3. Ընդհանուր նահանգապետը իրաւունք ունի սրճակելու նահանգական ժողովը: Այս դէպքում, ընտրողները պիտի ղրակւորեն երկու ամ -

ստայ ընթացքում եւ նոր ժողովը պիտի զումարուի չորս ամսուայ ժամանակամիջոցում, սկսած արձակման հրովարտակի յայտարարման օրից.

» § 4. Ժողովի զումարման եւ արձակման հրովարտումները հրատարակուած են Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանի անուամբ:

Պանֆիլի.— Եկատում է, որ ռուսական նախաժգագիրը, տարւով մի անգամ ընդմիջտ ընդհանուր նահանգապետին (Վալի Ումումի) նահանգական ժողովի զումարման եւ արձակման իրաւունքը, որոշում է, որ համապատասխան հրովարտակը հրատարակի Նորին Կայսերական Մեծութեան Սուլթանը: Ընդհանուր նահանգապետը, կարծում է Պանֆիլիին, շնորհիւ իր որոշ իրաւունքներին, կարող է նոյնպէս զումարել եւ արձակել ժողովը ստանց զիմելու Սուլթանին, կամ նրա հրատարակման իրաւունքին: Սակայն, բոլոր երկրներում, ինչպէս օրինակ Աւստրիայում, պոլսոսեան, որ զումարում եւ արձակում է նահանգական ժողովը վիճապետի անուամբ, պէտք է ունենայ մի առանձին եւ արտակարգ իշխանութիւն:

Մանդիլտամ.— Հրաժարուած է այն մտրից, որ ստաջարկում է իր Աւստրո Ունգարական կօլլէգը: Նա ընդունում է, որ ընդհանուր նահանգապետը պէտք է իւրաքանչիւր զումարման եւ արձակման համար ստանայ Սուլթանի առանձին համաձայնութիւնը: Ընդունելով սակայն, հրատարակման սկզբունքը յիշեալ իմաստով, նա ցանկացաւ խուսափել մի ուրիշ հարցի նախաքննելուց, որի մասին խօսք կլինի քիչ ուշ եւ որի լրջութեան վրայ կարելի է այժմեանից մասնանշել: Ուստի խոշնդոտներին հարցն է, որ կենտրոնական կառավարութիւնը գնելու է ընդդէմ նահանգական հաստատութիւնների ազատ զարգացման, երկիւղ կայ, մի գուցէ Բ. Գուռը, որի ներշնչումներին հետեւելու է Սուլթանը, այս կամ այն քաղաքական կշռադատութիւններից զրդուած, պատնշներ ստեղծի յիշեալ համաձայնութեան ստանդարտ համար: Երբ յանձնաժողովը քննութեան կառնէ վերահսկողութեան հարցը, որի անհրաժեշտութիւնը գիտակցել է միահամուռ կերպով, պէտք է միջոցներ զիմի, որպէսզի կենտրոնական իշխանութիւնը ի չարը գործ չզնի իրեն պատկանեալ զումարման եւ արձակման իրաւունքները:

Պանֆիլի.— Համաձայնուած է, որ իւրաքանչիւր պետութեան մէջ կենտրոնական իշխանութիւնը ձգտում է ի չարը գործ գնել իր իրաւունքները: Բայց նա զումարման եւ արձակման իրաւունքները համարում է միապետի էական իրաւունքը, որը նրանից ոչ առնել կարելի է ոչ քննադատելու Նոյնպէս եւ զեսպանատները, ինչքան էլ որ աշխատեն նախազգուշացման միջոցների զիմի, դարձեալ չեն կարող ապահովութիւններ սահմանել ընդհանուր ժողովի անարգել զումարման եւ արձակման համար:

Մանդիլտամ.— Եկատում է սակայն, որ հէնց զրա համար էլ օգտաւէտ կլինի վերահսկողութիւնը:

Պանֆիլի.— Պատում է, որ վերահսկողութիւնը իրազեկ կանի մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին զեզոլումների մասին: ներկայացուցիչները կխնդրեն Բ. Գուռից կարևոր բարեփոխումներ եւ միջոցների ձեռնարկում: Բայց նա այժմեանից հրաժարուած է վերահսկողութիւնը համարել սպաշովութիւն:

Մանդիլտամ.— Պատասխանում է, որ ապահովութիւնների հաստատման նպատակով կամ աննպատակ հիմունքների մասին խօսք է լինելու նախա-

ծրագրի 22-րդ յօդուածի բնուիւո ժամանակ, երբ մարերի վտխանակութիւն տեղի կունենայ վերահսկողութեան սկզբունքի և հանդամանքների մասին:

Շեօնբերգ.— Գտնուեմ է, որ ռուսական նախաձրագիրը սահմանում է ընդհանուր ժողովի ընտրումը 5 տարով, այն ինչ Վիլյայէթների վարչական օրէնքն է 108-րդ յօդուածը վիլյայէթի ընդհանուր խորհրդանների պատգամների ժամանակամիջոցը որոշում է միայն 4 տարով:

Մանդիլլտամ.— Պատասխանում է, որ նա 5 տարուայ ժամանակամիջոցը ընդունել է որպէս այն, որ 11-րդ յօդուածը որոշում է ընդհանուր նահանգապետի համար:

Շեօնբերգ.— Երկիւղ է յայտնում, մի գոնցէ ընդհանուր նահանգապետի պաշտօնի և ընդհանուր ժողովի նիստերի միանման յարատևութեան շնորհիւ նրանց իշխանութեան վերահաստատումը խանդարէր նահանգի ներքին զրուիւնը:

Մանդիլլտամ.— Այդպիսի երկիւղ չի տեսնում, որովհետև նա կապ և համապատասխանութիւն է գտնում ոչ թէ միայն երկու ընտրութիւնների ալ և մէկ ընտրութեան և մէկ նշանակման մէջ:

Պաննիլլ.— Ըստ իր կարգի ընտրութեան է առնում այդ երկու պատգամների յարմարացումը, այդ յարմարացման հետևանքը կլինէր այն, որ ընտրութիւնները կկատարուէին ընդհանուր նահանգապետի բացակայութեան ժամանակ:

Շաբեր.— Միանում է իր Աւստրո-Ունգարական կօլէգի կարծիքին:

Մանդիլլտամ.— Գտնում է, որ նահանգի գլխաւոր հիմնարկութիւնների գործունէութեան յարատևութեան համար կարելի է նշանակել միտոսակ ժամանակ:

Շեօնբերգ.— Նկատում է, որ ըստ նախաձրագրի ընդհանուր ժողովի սովորական նիստերի ժամանակամիջոցը մի տարուայ մէջ որոշուած է 2 ամիս, իսկ վիլյայէթների օրէնքի 112 րդ յօդուածը ընդհանուր խորհրդների համար որոշում է 40 օրուայ ժամանակ:

Սեն-Քանտեն.— Պարզում է, որ ընդհանուր ժողովի գործունէութեան և լայն իրատեսութեան համար նիստերի աւելի երկար ժամանակամիջոց որոշելը ներելի է:

Շեօնբերգ.— Յայտնում է, որ ռուսական նախաձրագիրը և վիլյայէթների օրէնքը հաւասարօրէն նախատեսում են— առաջինը նահանգական ժողովի և երկրորդը ընդհանուր խորհրդների համար արտակարգ նիստի գումարումը կենտրոնական իշխանութեան ներկայացչի կողմից, եթէ սա գտնում է այդ բանը օգտաւէտ, կամ եթէ նրան դիմում են անդամների 2/3-ը: Բայց նախաձրագիրը պարտաւորում է ընդհանուր նահանգապետին գումարել արտակարգ նիստ այն ժամանակ, երբ անդամների 2/3 պահանջիս վիլյայէթների օրէնքի 115-րդ յօդուածը միմիայն ասում է, որ վալին, միացունելով այդ պահանջին իր անձնական կարծիքը, յանձնում է նրան ներքին գործոց նախարարի հայեցողութեանը: Շեօնբերգը զերազարում է նախաձրագրի սիստեմը, շնորհիւ նրա ձգտման դէպի ապակենտրոնացում և կարծում է, թէ յարմար կլինէր առաջարկել Բ. Գոան, որ ընդունի այդ սիստեմը:

Մանդիլլտամ.— Կարծում է, թէ Բ. Գուար չի հակառակի այդ առաջարկութեանը:

Շեփերդը.—Յիշեցնում է վերջապէս, որ նախածրագիրը և վիլայէթների օրէնքը համաիտ են այն բանում, որ ժողովի արձակման դէպքում անմիջապէս կազմուի նոր ժողով՝ Սակայն նախածրագիրը պահանջում է այդ նոր գումարման համար 4 ամսուայ ժամանակամիջոց, իսկ վիլայէթների օրէնքի 125-րդ յօդուածը—միմիայն 3 ամիս։ Այդ զանազանութիւնը անկասկած բացատրում է նա՛նազի տարածութեան մեծութեամբ և ընտրողական գրծողութիւնների ձգձգմամբ։

Մանգիլլտամ.—Հաստատում է այդ բացատրութիւնը, որին համակարծիք են նաև Պանֆիլին և Շարիբը։ Յանձնաժողովը սկսում է նախածրագրի VII-րդ յօդուածի ընտադատութիւնը, որը հետևեալն է։

» § 1. Նա՛ննգակիւն ժողովը օրէնտրական է նամարում նա՛ննգի շահերին վերաբերող հարցերում։

» § 2. Նա՛ննգակիւն ժողովի օրէնտրական և բիւժէտային իրաւասութիւնը ոչ մի դէպքում պակաս չի լինելու այն իրաւասութիւնից, որ նախատեսնուած էր 1880 թ. երոպական յանձնաժողովի ծրագրի 82-93 յօդ։

» § 3. Ընտրմուած օրէնքները ներկայացում են նորին կայսերական Մեծութեան Սուլթանի նստատեմանը։ Այս նստատեմար պէտք է տրուի կամ մերժուի երկու ամսուայ ընթացքում։ Յիշեալ ժամանակամիջոցի անցնելուց յետոյ կատարուածեան լուծիւնը կընտրուի որպէս նստատեման։

Մանդէլշտամ տալիս է հետևեալ բացատրութիւնները։

«Նա՛ննգական ժողովի իրաւասութիւնը որոշելու համար նախածրագիրը յենում է 1880 թ. եւրոպական Յանձնաժողովի ծրագրի վրայ, ընդունելով նրան որպէս minimum, Ի դէպս ես պիտի յիշեցնեմ, որ 1880 թ. ծրագիրը մշակի է մի յանձնաժողով, ուր մասնակցում էին վեց մեծ պետութիւնների և Տաճկաստանի ներկայացուցիչները, հիմն ունենալով այն ծրագիրը, որ կազմել էր ինքը Բ. Դուրը (Տես Շօպլով։ Բարենորոգութիւններ և քրիստոնեաների հովանաւորութիւնը Տաճկաստանում, երես 464)։ Այդ ծրագիրը մշակուած էր ոչ թէ մի նա՛ննգի համար, այլ բոլոր եւրոպական Տաճկաստանի վիլայէթների համար։ Ուստի ես կարծում եմ, թէ արդարացի կը լինէր տալ ապագայ Հայկական Նա՛ննգի ժողովին այն իրաւունքները, որ Դուրը դեռ ևս 1880 թ.ին տւեց վիլայէթների խորհրդին։ Եթէ ընտրութեան առնել 1880 թ. Յանձնաժողովի ծրագրի 82-րդ յօդուածը, որ խօսում է վիլայէթի ընդ՛անուր խորհրդի իրաւասութեան մասին, այնտեղ, իմ կարծիքով, չէք գտնի այնպիսի մի բան, որ կայսրութեան շահերին հակառակ լինէր և ոչ էլ այնպիսի մի կէտ, որ դուրս լինէր նա՛ննգական շահերից։ Օրէնքն ասում է։

«Վիլայէթի ընդհանուր խորհրդի իրաւասութեանն են պատկանում։»

1⁰ օրէնքներ, որ վերաբերում են նորակազմ իրաւակարգի վարչական, դատավարական և ֆինանսական կողմերին։

2⁰ օրէնքներ հարկերի և տուրքերի սահմանման, դասաւորման, չափի և փոփոխման մասին առանց, սակայն, հիմնական չափի պակասեցման՝ բացառութեամբ այն օրէնքների, որ խօսում են պետութեանը պատկանեալ եկամուտների, սակերի և մենավաճառութեան մասին։

3⁰ օրէնքներ, որ նշանակուած են վերաբերմամբ կալուածներիցու-

ցակազման, գնահատման, հոդերի և եկամուտների հարկահանութեան

4⁰ օրէնքները բիւզժէտի առթիւ և հարկահանութեան հաւանութեան մասին,

5⁰ օրէնքներ վիւայէթի պատասխանատուութեան մասին,

6⁰ օրէնքներ հարկահաւաքման մասին,

7⁰ օրէնքներ ժողովրդական լուսաւորութեան մասին,

8⁰ օրէնքներ մարտի, հանքերի, ջրերի և անտառների մասին,

9⁰ օրէնքներ, որ վերաբերում են ճանապարհների հաղորդակցութեան, տրամվայի և երկաթուղային գծերին, որ կդառնան նահանգի մէջ, նաև հասարակական այն աշխատանքներին, որ պետութեան վրայ ծախք չեն դնում,

10⁰ օրէնքներ հողագործութեան, առևտրի, արդիւնաբերութեան և վիւայէթի ընդհանուր անտեսական շահերին վերաբերող,

11⁰ օրէնքներ վարչի բարդաւաճման մասին,

12⁰ օրէնքներ վիւայէթի սեփականութեան խնամատարութեան մասին,

13⁰ օրէնքներ հիւանդանոցների, որբանոցների, բարեգործական և հասարակութեան օժանդակիչ հիմնարկութիւնների մասին,

14⁰ օրէնքներ տասնորդի մասին,

15⁰ օրէնքներ բանտերի մասին,

16⁰ օրէնքներ, որ վերաբերում են վիւայէթում գտնուող հողային սեփականութեան ցուցակագրման, կալուածների գրաւին և պետական բռնագրաւումների սխտեմին, տեղի է ունենում հասարակութեան շահերի համար

17⁰ օրէնքներ ժանդարմէրայի և ոստիկանութեան մասին, որոնք հիմնում են ներկայ օրէնքի վրայ,

18⁰ օրէնքներ շրջող զօրքերի ընակարանների դասուորման մասին:

19⁰ օրէնքներ որսորդութեան մասին:

Եթէ 1880 թ. ծրագրի 82-րդ յօդուածը, ինչպէս նաև նոյն ծրագրի 83—93-րդ ֆինանսներին վերաբերող յօդուածները համեմատելք 1913 թւի օրէնքի 78—86, 123, 128—134 յօդուածների հետ, մենք երկուսի մէջ ընդհանուր խորհրդի իրաւասութեան վերաբերմամբ մեծ տարբերութիւն չենք գտնի Պէտք է նրանց միացնել, որպէսզի նահանգական ժողովին ըստ նաւարաւորութեան լայն իրաւունքներ տրուեն: Այդ ընդլայնումը անջատման ոչ մի վտանգ չի ներկայացնում, որովհետև նախածրագրի VII-րդ յօդուածի 3-րդ կէտի ոչ ժող ժողովի ընդունուած բոլոր օրէնքները տրուում են Նորին կայսերական Մեծութեան հաստատմանը:

1913 թւի օրէնքը դատափետման արժանի է նրանով, որ մտցնում է ֆինանսական չափազանց կենտրոնացման սխտեմը: Օրէնքը (յօդ. 80—94) մի առ մի թուում է վիւայէթի սովորական և արտախարգ բիւզժէտի ելք և մուտքը: Վիւայէթի բոլոր եկամուտները յանձնուում են զանձարանին, բացառութեամբ այն եկամուտների, որոնք նշանակուած են վիւայէթի պիտոյքների համար: Ընդհակառակ, 1880 թ. ծրագիրը վիւայէթի եկամուտների մեծ մասը սահմանում է իր սեփական բիւզժէտի օգտին, բացառութեամբ նոցա, որ կազմում են նրա մասը պետութեանը ընդհանուր ծախսերի մէջ: Այս սխտեմը հիմնում է 1880 թ. ծրագրի 84-րդ յօդուածի վրայ:

(Յ.դուած 84. 1⁰. վիւայէթների բիւզժէտին չեն պատկանում այն ծախսերը, որ վերաբերում են հետևակ զօրքին, հեծելազօրին, ծովային վարչու-

թեանը, Սուլթանի պիտոյքներին, դեսպաններին, պետական պարտքին: Բոլոր մնացած ծախսերը բնականաբար մտնում են Կայսերական Կառավարութեան ընդհանուր ծախսերի մէջ:

Վիլայէթի բիւզժէտից դուրս են նմանապէս մաքսային եկամուտները, ծխախոտի մենավաճառութիւնը և տուրքը, աղի, ոգիւլից խմիչքների, նամակադրոշմների, արեշումի, ձկնեղէնի, փոստի և հեռագրատան ծախսերը:

2⁰ Վիլայէթի մնացած բոլոր եկամուտները վերաբերում են վիլայէթի բիւզժէտին:

3⁰ Տեղական վարչութեան բոլոր ճիւղերի ծախսերը դուրս գալով վիլայէթի մուտքից, մնացած դումարի 15⁰/₀-ը պէտք է յատկացնել վիլայէթի առանձին ծախսերին, որոնք են հասարակական աշխատանքները և ժողովրդական լուսաւորութիւնը: Այս ծախսերը սահմանում է ընդհանուր խորհուրդը բիւզժէտի մի առանձին յօդուածով, իսկ մնացած դումարը յանձնում է պետական զանձարանին:

Ինձ թւում է, որ 1880 թ. ծրագրի սխտեմը աւելի է համապատասխանում առողջ կենտրոնացման կանոններին, քան 1913 թ-ի օրէնքի սխտեմին: Բացի այդ, պէտք է նկատել, որ համաձայն 1880 թ. ծրագրի 83-րդ յօդուածի, նիստերի սկզբում վալին բիւզժէտը ներկայացնում է ընդհանուր խորհրդին. սա բիւզժէտը քննելուց և հաստատուելուց յետոյ, ներկայացնում է Ֆինանսների նախարարին վերջնական հաստատութեան համար: Աչքի առաջ ունենալով այս պայմանները, նահանգական ժողովին կարելի է իրաւազօր ճանաչել կազմելու իր բիւզժէտը ամենասակաւը 1880 թ. օրէնքով սահմանուած շրջաններում:

Շեօնբէրգ. — Միջնում է սուսական նախաձրագրին այն բանում, որ վերաբերում է ընդհանուր ժողովի իրաւասութեանը: Ուսումնասիրելով վիլայէթի օրէնքի համապատասխան կանոնադրութիւնները, նա համոզուած է, որ այդ ակար յայտնապէս ճանաչել է ընդհանուր խորհրդների հետեւալ իրաւունքները- սահմանել նահանգի բիւզժէտը (յօդ. 129), վերաստուգման ենթարկել ծախսերը, որոշել սովորական և արտակարգ յաւելեալ սանթիմների քանակը (յօդ. 130), հասարակական աշխատանքների պիտոյքների և ժողովրդական լուսաւորութեան և առողջութեան համար փոխառութիւններ որոշելը (յօդ. 131), քննել վիլայէթի բիւզժէտի կողմից ընդունուած հիմնարկութիւնների նախապիծը և նկարագրելը (132 յօդ.), կատարուած աշխատանքների հաշիւները (յօդ. 133), արտայայտել ցանկութիւնների այնպիսի ձեռնարկութիւնների համար, որ ազգային ծառայութիւնից դուրս են և զիմելու որ որ հարկն է անհրաժեշտ ուղղումներ մտցնելու ինչպէս հարկերի հաւաքման և դասաւորման մէջ, նոյնպէս և այն միջոցների, որ նա զոտնում է օրէնքներին և կանոնադրութիւններին հակառակ (յօդ. 134):

Ընդհակառակ օրէնքը պարզ չի արտայայտում, արդեօք ընդհանուր խորհրդները ունեն օրէնսդրական իրաւունք այնպիսի հարցերում, որ չեն վերաբերում նահանգի շահերին, որոնք են օրինակ, 1880 թ. օրէնքի 82-րդ յօդուածում թւածները: Կասկած չկայ, որ նրա 123-րդ յօդուածը պնդում է իրաւաբանչիւր «վիլայէթին հետաքրքրող հարց», համաձայն անգամների որոշ քանակի առաջարկութեան և լրակատար մեծամասնութեան համաձայնութեան, կարելի է մտցնել նիստերի օրակարգի մէջ, Բայց նա հաստատապէս չի ասում, ունեն արդեօք ընդհանուր խորհրդները օրէնս-

դրական իրաւունք, թէ ոչ: Սակայն պիտի սպասել, որ գործնական կեանքը պարզի այդ կանոնադրութիւնները: Եթէ կառավարութիւնը ընդհանուր խորհրդներին տար օրէնսդրական իրաւունք վիլայէթին հետաքրքրող բոլոր հարցերի համար, այն ժամանակ նրանց իրաւասութիւնը կլինէր նոյնչափ ընդարձակ, ինչչափ նախածրագիրը սահմանում է նահանգական ժողովի համար: Հակառակ դէպքում պէտք է Բ. Դոան առաջարկել ընդարձակելու ընդհանուր խորհրդներին իրաւասութիւնը: Այդպիսի ընդարձակում չէր ֆւասի Կայսրութեան ընդհանուր շահերին, որոնց համար սպահովութիւն է կազմում Սուլթանի անհրաժեշտ հաստատումը:

Մանդիլտամ.—Եկատում է, որ նախածրագիրը, պահանջելով 7-րդ յօդուածի 3-րդ կէտի հիման վրայ Կայսերական հաստատումը ընդհանուր ժողովի ընդունած օրէնքներին համար, կենտրոնական իշխանութեան իրաւունքները աւելի է աչքի առջ ունեցել, քան վիլայէթների օրէնքը վերջինս այդ հանգամանքը աչքաթող է արել: Ի՞ր 135-րդ յօդուածում այդ օրէնքը ասում է. «վիլայէթի ընդհանուր խորհրդի որոշումները համարուած են վերջնական՝ վալիի հաստատումից յետոյ»:

Շեօնբերգ.—Եկատում է, որ համաձայն սահմանադրութեան՝ Սուլթանի հաստատումը անհրաժեշտ է միշտ, որովհետև միայն Նորին Կայսերական Մեծութեանն է պատկանում բոլոր օրէնքների հրատարակումը, առանց բացառութեան ինչպէս նահանգական, նոյնպէս և ընդհանուր օրէնքների: Այդ քարտ սկզբունքը մի լուռ ակնարկ է 135-րդ յօդուածի լա հասկանալու համար: Ինչ վերաբերում է այդ հաստատման գործադրմանը, Շեօնբերգ կարծում է, թէ Կայսերական որոշումներին վերաբերող պատճառների քննադատութիւնը պիտի պատկանի ոչ թէ միայն Սուլթանի քարտաղարութեանը, այլ և Բ. Դոանը, ուրիշ խօսքով ասած— ժողովների կամ ընդհանուր խորհրդների ընդունած օրէնքները պիտի անցնեն կենտրոնական իշխանութեան ձեռքով:

Մանդիլտամ.—Ենթադրում է, որ Սուլթանը նախօրօք կխորհրդակցի իր ներկայացուցիչ ընդհանուր նահանգապետի հետ: Այս բանը նման կլինէր Աւստրիայում գոյութիւն ունեցող սովորութեան, ուր Կայսրը հաստատում է օրէնքները նախապէս խորհրդակցելով Statthalter-ի հետ:

Պանֆիլի.—Կարծում է, թէ վիլայէթի օրէնքի 135-րդ յօդուածի մեկնաբանութեան համար հարկաւոր է ըմբռնել նրա իսկական բնագիրը և հասկանալ, որ եթէ վալիի սկզբունքապէս հաստատի ընդհանուր խորհրդի որոշումները, վերջիններս կունենան վճռական նշանակութիւն: 131-րդ յօդուածը հաստատում է այդ կանոնը, բացառութիւն անելով մի առանձին դէպքի համար, այսինքն փոխառութիւնների, որոնք անպայման պիտի հրատարակուեն Կայսերական հրովարտակով: Պանֆիլին նոյնպէս, ինչպէս և Շեօնբերգը, կարծում է, թէ նահանգական օրէնքները պէտք է անցնեն կենտրոնական իշխանութեան ձեռքով:

Շաբեր.—Միանում է Գերմանիայի և Աւստրո-Ունգարիայի ներկայացուցիչների կարծիքին:

Պանֆիլի.—Առաջարկում է քննադատել նախածրագրի VIII—յօդուածը:

§ 1. Մանջակների վարչական խորհրդներին նախազանում են մութասարիֆները: Խորհրդները կազմւում են կազայի վարչութեան գլխավոր մասերի պետերից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից և

վեց անդամներից (3 մահմեդական եւ 3 քրիստոնեայ), որոնց ընտրում են կազայի վարչական խորհուրդները:

§ 2. Կազանների վարչական խորհրդներում նախագահում են դայ-մադամները: Այդ խորհուրդները կազմուած են կազայի վարչութեան զանազան մասերի պետներից, կրօնական համայնքների ներկայացուցիչներից եւ շորս անդամներից (2 մահմեդական եւ 2 քրիստոնեայ), որոնք ընտրուած են նահիէի խորհրդներից:

§ 3. Այդ խորհրդականների իրաւասութիւնը որոշում է համաձայն եւրոպական Յանձնաժողովի մշակուած ծրագրի 115—116 եւ 139 եւ 140 յոդուածների:

Սանդիլլտամ.—Կարծում է, թէ հնարաւոր է կազայի եւ սանջակների վարչական խորհրդներին տալ աւելի լայն իրաւասութիւն, քան նահանգի վարչական խորհրդին: Այս վերջինը գործում է ընդհանուր նահանգապետի եւ նահանգական ժողովի հետ միասին: Նահերկայացական եւ խորհրդակցական մի մարմին է, որ պիտի մուխասարիֆներէ եւ դայմադամների ժօտ դոյութիւն չունի:

Պատասխանելով Շեօնբերգին, որը 4-րդ յօդուածի առթիւ համարում է Մանդիլլտամին նահանգական վարչական խորհրդի իրաւասութեան հարցում պակաս աղատամիտ, քան տաճկական արդի օրէնքը վիլայէթների վարչական խորհրդի վերաբերմամբ, Մանդիլլտամը հարցնում է իր գերմանական կօլլէգին, անդիօք գանում է նա տաճկական օրէնքի մէջ մի կանոնադրութիւն, որ կրճատէր վալիի իրաւունքները յօդուած վարչական խորհրդի:

Շեօնբերգ.—Պատասխանում է, որ վիլայէթների օրէնքը ճանաչում է վարչական խորհրդի իրաւասութիւնը նախօրօք որոշած դէպքերում եւ այդ պատճառով վալին նոյն դէպքերում իրաւասու չի կարող լինել: Ուրիշ բանէ, եթէ միայն հակառակութեամբ՝ նա ցանկանայ ձեռք բերել այդ իրաւասութիւնը:

Պանֆիլի.—Նկատում է ի միջի այլոց, որ վիլայէթների օրէնքի 72-րդ յօդուածը վարչական խորհրդի անդամներին պատասխանատու է համարում իրենց որոշումների համար: Պատասխանատուութիւնը ենթակրթում է վերջնական որոշում եւ ոչ թէ մի հասարակ կարծիք, որ պիտի այստեղում է վալին զուտ խորհրդական իմաստով: Սահմանելով, որ վարչական խորհրդի որոշումները վաւերացրած պատճէներով ստանալ կարող է ամեն մի հետաքրքրուող անձ, համաձայն իր խնդրի՝ առանց մի որևէ ծախսի, 73-րդ յօդուածը աւելի է պարզում իրերի դրութիւնը, որովհետև նա վարչական խորհրդներին ենթարկում է հետաքրքրուող անձնաւորութիւնների հսկողութեանը:

Մանդիլլտամ.—Առաջ է բերում քաղաքական ընդիմ ունեցող կղաղատութիւններ, որոնց արժէքը արդէն յայտնի է եւ որոնք հակառակ են նրա կարծիքով այն բանին, որ ընդհանուր նահանգապետը կարող է լինի վարչական խորհրդի որոշումներով: Ուժեղ գործադիր իշխանութիւնը հարկաւոր է բարենորոգումների գործադրման համար, իսկ ընդհանուր նահանգապետի կամայականութիւնը բաւականին սահմանարուած կլինի այն անկախութեամբ, որով օգտւում է նահանգական ժողովը:

Վիճաբանութիւնները կենտրոնանում են յետոյ կազանների եւ սանջակների վարչական խորհրդների կազմակերպման հարցի վրայ:

Մանդիլրտամ.—Նկատում է, որ դոքս նման հն նահանգի վարչական խորհրդներին:

Շեփերդ.—Նկատում է, որ այդ կազմակերպումը համապատասխան է վիրլայէթի օրէնքի 63 և 64-րդ յօդուածներէ կանոնադրութեանը. նա պահանջում է կազաների և սանջակների մահմեդական և ոչ-մահմեդական անդամների նշանակման հարցում համեմատական սկզբունքը գերադասել թաւական հաւասարութեան սկզբունքին:

Պանֆիլի.—Յայտարարում է, որ կողմնակից լինելով լիակատար հաւասարութեան սկզբունքին նահանգական ժողովում, նա վարչական խորհրդաների հարցում ձայն պիտի տայ համեմատական սկզբունքին: Նա գտնում է, որ քաղաքական և կրօնական պայքարների հետեանքը հրկիւղ է ստեղծում ընտրողական ժողովներում, ուր առաջ է գալիս փոքրամասնութեան ճնշումը, այն ինչ այդ վտանգը գոյութիւն չի ունենայ այնպիսի խորհրդներում, որոնք բաղկացած կլինեն կառավարիչներից և պաշտօնեաներից: Լիակատար հաւասարութիւնը, անհրաժեշտ լինելով փոքրամասնութեան շահերի պահպանման համար նահանգական ժողովում, ոչ մի հիմք չէր ունենայ պահպանելու իր գոյութիւնը վարչական խորհրդներում:

Մեկ-Քանտոն.—Կարծում է ընդհակառակը, եթէ լիակատար հաւասարութեան սկզբունքի ընդունելը հնարաւոր է մի ժողովում, որ ամբողջապէս ընտրովի է, ապա ուրեմն այդ սկզբունքը աւելի հեշտ կերպով պիտի ընդունել և մտցնել այնպիսի մի նշանակովի խորհրդում, որը իր մեծամասնութեամբ աւելի շուտ պատկերացնում է կառավարութիւնը, քան ժողովուրդը: Արդեօք այդպիսի հանգամանք առիթ չէր տայ բողոքների, որոնք կժայէին սոյն հաւասարութեան սկզբունքի շուրջը այն պատճառով, որ կբացակայէր նրա ընդհանուր գործադրումը: Եւ իրտեղ հաւասարութեան սկզբունքը, անհասարակութեան այդ գրաւականը, կգտնէր իր տեղը, եթէ ոչ մի առեանում... որի ընդթիւ հետ լաւ է ծանօթացել պ. Պանֆիլին:

Պանֆիլի.—Նկատում է, որ համաձայն նախաձրագրի առաջի յօդուածի 3-րդ կէտին վարչական բաժանումները պիտի կատարուեն յայնպիսի ձևով, որ բնակչութեան համազգից ցեղերը հնար եղածին չափ, դասաւորուած լինեն համազգի խմբերով: Համաձայն այդ սխտեմի, մենք կունենայինք սանջակներ և կազաներ, որոնք ընակուած կլինէին կամ ամբողջապէս մահմեդականներով, կամ ամբողջապէս քրիստոնեաներով: Արդեօք դա չէր լինի անսորմա՞ կամ նոյնիսկ անցանկալի մի բան, որ վարչական խորհրդի ընտրովի անդամների մի կէսը գումարուէր քրիստոնեաներից, իսկ միւս կէսը ոչ-քրիստոնեաներից:

Մեկ-Քանտոն.—Գտնում է, որ համազգի սահմանների կազմակերպումը աւելի հեշտորէն կլինէր նահիէներում, քայց շատ դժուար կազաներում և միանգամայն անհնարին սանջակներում: Առաջարկած հիմունքը, սակայն չի թւում համոզեցուցիչ կազաների վարչական խորհրդներէ համար: Նա աւելի պակաս համոզեցուցիչ է սանջակների և ապա ուրեմն նամանաւանդ նահանգի համար:

Մանդիլրտամ.—Յայտնում է, որ փոքրամասնութեան համար առաւելութիւն պիտի համարել այն բանը, որ նա սանջակներում կամ կազաներում ունենալու է վարչական խորհրդի կազմում ընտրուած ներկայացուցիչների նոյն թւա-

քանակը, ինչ մեծամասնութիւնը: Յարգել ըստ առաջնոյն փոքրամասնութեան շահերը, դա նախածրագրի էական սկզբունքն է:

Շեփոքերգ.— Հաստատում է, որ նախածրագրի VIII-րդ յօդուածը ընդհանրապէս ներդաշնակ է վիլայէթների նոր օրէնքի 69—71 յօդուածները հետ: Սակայն, այդ օրէնքը բաց է թողնում կազանների և սանջակները վարչական խորհրդների իրաւասութեանը վերաբերող մի շարք հարցեր: Ահա այստեղ են հարկաւոր սահմանադիր որոշումներ և թերութիւնները վերացնող բացատրութիւններ: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, կարող են արդեօք 1880 թ. ծրագրի կանոնադրութիւնները անհետացնել այդ թերութիւնները և գոհացուցիչ համարուել սոյն նպատակի իրագործման համար, դրա պատասխանը կտայ միմիայն կեանքը: Լաւագոյն միջոցը նա է, որ հնարաւորութիւն տրուի ընդհանուր վերատեսուչներին գործադրելու գոյութիւն ունեցող օրէնսդրութիւնը և առաջարկել մտցնել նրա մէջ այնպիսի փոփոխութիւններ և բարենորոգումներ, որոնք նրբա անհրաժեշտ կհամարեն:

ՄԱՆ. ՔԱՆՏԱՆ.— Եկատում է, որ համեմատական սկզբունքը, եթէ միայն կարիք լինէր նրան որոնելու, ինչպէս պ. Շեփոքերգը ցանկացաւ որոնել ներկայ օսմանական օրէնստուութեան մէջ, միանգամայն անոյժ կլինէր ապահով դարձնելու զանազան տարրերի համաչափ ներկայացնութիւնը ժողովներում կամ ընտրողական ժողովների ֆրակցիաներում: Եւ իրօք վիլայէթների օրէնքը յայտնում է (103 յօդ.), որ ներկայացուցիչների թիւը լինելու է համեմատ ընակչութեան քանակի: Բայց նա ոչ մի կերպով չի ապահովում փոքրամասնութեան ներկայացնութիւնը այնպէս, որ իւրաքանչիւր կազայում ընտրութիւնները կատարուեն քուէարկութեամբ և նոյն ձևով, ինչ ձևով կատարւում են մեծամասնութեան համար: Մի շարք բաղաճների փորձը, որին նոյն իսկ տաճկական օրէնստուութեան վերջին ընտրութիւնները չեն հակասում, ապացուցում է, որ նմանօրինակ սխտեմ սահմանում է խոչոր առաւելութիւն միմիայն մեծամասնութեան համար անձան, երբ քարաքական հանգամանքները բարդում են աննպաստ: Սակայն շատ հաւանական է, որ եթէ նահանգի ազգերից մէկը, մանկեղական կամ ոչ-մանկեղական, իրականապէս կազմում է ընակչութեան 55%, նա կտայ նահանգական ժողովի ներկայացնութեան 75%: Միմիայն լիակատար հաւասարութիւնը կարող է նախազգուշացնել փոքրամասնութեան ճնշումը:

Շեփոքերգ.— Ձի պնդում, որ թուրքիայում ներկայումս գոյութիւն ունեցող ընտրողական ըէժիմը կարօտ չէ ոչ մի բարեփոխման. անշուշտ ցանկալի է, որ ընտրողական սահմանների դասաւորումը տեղի ունենայ կրկին պայման, որպիսի նպատակի համար ընդհանուր վերատեսուչներին տրուած է ամեն տեսակ իշխանութիւն: Միւս կողմից, արգարացի կլինէր ապահովել փոքրամասնութեան ներկայացնութիւնը:

Պանֆիլի.— Կարողում է նախածրագրի IX-րդ յօդուածը, որ ասում է հետեւեալը.

« § 1. Իւրաքանչիւր նահիէի (համայնքի) սահմանները նախ եղածին չափ կորոշուեն այնպէս, որ մի ազգին պատկանեալ գիւղերը միասին մի նահիէում:

§ 2. Իւրաքանչիւր նահիէ կատարւում է մուլքիով, որին կից կլինի ժողովրդի կողմից ընտրուած խորհուրդ, կազմուած ոչ պակաս 4 եւ ոչ ավել 8 անդամներից: Այդ խորհուրդը իր կազմից ընտրում է մուլքիրին

եւ նրա օգնականին, Մուսիբը պատկանում է այն էտնիբական խմբին, որ կազմում է ընտելութեան մեծամասնութիւնը, իսկ նրա օգնականը — միս խմբին:

§ 3. Այն նահիէում, որ ընտելութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը ունենալու է խորհրդում ներկայացուցիչ, համաձայն իր քանակի եւ այն պայմանով, որ նահիէն ամենաավար բազկացած լինի 25 տնից:

§ 4. Նահիէի խորհրդի իրաւասութիւնը որոշում է համաձայն 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի մշակած ծրագրի 162—168 յօդուածների իմաստի:

Շեփերիդ.— Յայտնում է, որ այդ յօդուածը աւելի կս պակաս հակահասութիւնների տեղի է տալիս, քան նահիէների մասին հրատարակուած առանձին օրէնքը: Վերջինիս վերաբերմամբ խօսում է վիլյայէթի օրէնքի 3-րդ յօդուածը, որ մօտ է հրատարակման: Այն ծրագիրը, որի մշակուած շուտով պիտի վերջանայ, պարունակում է իր մէջ առաւելան նախածրագրի կանոնադրութիւնների մեծ մասերը:

Շեփերդը, սակայն, բաւականութեամբ գտնում է, որ նահիէների նոր դասաւորումը պատկանելու է ընդհանուր վերատեսուէնքին:

Յանձնաժողովը անցնում է նախածրագրի X-րդ յօդուածի բնութեանը:

» § 1. Խրարանչիւր նահիէն ունի ընդհանուր նահանգապետի նշանակած հաշտարար դատարար, որ ընտրում է նահիէի ընտելութեան մեծամասնութեան դասակարգումից: Բացի այդ, խրարանչիւր կազայի գլխատը քաղաքում կայ հաշտարար դատարար:

§ 2. Հաշտարար դատարարի իրաւասութեանը պատկանում են.

1°. Բրէական մասում, առանց ապպելեացիայի, այն յանցանքները, որոնց համար որոշում են ուտիկանական պատիժներ, իսկ հանդերձ ապպելեացիայի այն յանցանքները, որոնց համար որոշուած է դրամական տուգանք ոչ աւել, քան 500 պիաստր, կամ քանտ ոչ աւել 3 ամսից:

2°. Բաղարական մասում, առանց ապպելեացիայի թորը անձնական պահանջները — քաղարական կամ առետրական, քանակութեամբ ոչ աւել 1000 պիաստրից եւ հանդերձ ապպելեացիայի նոյն պահանջները՝ քանակութեամբ 5000 պիաստրից ոչ աւել:

§ 3. Հաշտարար դատարարի իրաւունք է տրուած համոզել կողմերին հաշտուելու նա կողմերի ցանկութեամբ կարող է նշանակել միջնորդ դատարարներ այնպիսի գործերի վճռման համար, որոնց քանակը 5000 պիաստրից էլ թէկուզ աւել լինի. նի՛թէ գործը վճռուելու է միջնորդ դատարանով, կողմերը հրաժարում են ապպելեացիայի մի որեւէ իրաւունքից:

§ 4. Սանջակի դատարանները բազկանալու են միմիայն քաղարական բաժնից, կազմուած նախագահից եւ ընդհանուր նահանգապետի կողմից նշանակուած երկու դիպլոմատը դատարարներից (որոնցից մէկը մահմեդական է, իսկ միւրը քրիստոնեայ): Սանջակի դատարանները առաջին ինստանցիայով ընկնում են 5000 պիաստրից աւել արժողութիւն ունեցող քաղարական կամ առետրական ինդիքներ, իսկ ապպելեացիայով նայում են հաշտարար դատարարների վճիռները վերաբերմամբ քաղարական կամ առետրական գործերի:

§ 5. Սանջակի դատարանների բրէական բաժանումները փոխա-

ընկում են քրեական շրջիկ դատարաններով: Սոյն քրեական դատարանները բաղկացած են նախագահող դատարոհից, որ ընտրուած է սպալեւեացիոն պալատից, որին ենթարկուած է սանջակի դատարանը եւ պալատի կողմից սանջակի հաշտարար դատարոհներից նշանակուած երկու անդամներից: Երանցից մէկը կլինի մահմեդական, իսկ միւրը քրիստոնեայ:

§ 6. Բրէական դատարանը ունենալու է իր նիստերը հերթով բոլոր կազաներում, որ նրա ներկայութիւնը կհաճարուի անհրաժեշտ:

§ 7. Իւրարանչիւր կազայի մէջ կլինի դատաստանական քննիչ: Ժամանելով կազա, քրեական դատարանի նախագահը դատաստանական քննիչից պահանջում է ներկայացնել իրեն այն գործերը, որ պահանջում են շտուսիոյթ քննութիւն, նաեւ այն գործերը, որոնց առթիւ նետագօտումս դեռ եւս կատարուած է: Եթէ վերջիններես առթիւ նաեւկատուած է մի որեւէ ապօրինութիւն կամ ճգօճումս, այն ժամանակ նա պարտաւոր է այդ մասին զեկուցել սպալեւեացիոն պալատի նախագահին:

§ 8. Բրէական դատարանը քննում է սպալեւեացիոն կարգով հաշտարար դատարոհների յանցավճիռների վրայ տրուած բողոքները: Առաջին եւ վերջին ինստանցիայում նա քննում է այն ոճրագործութիւնները եւ յանցագործութիւնները, որոնց համար որոշուած է դրամական տուգանք սուել քան 500 պիաստր կամ քանտ սուել քան 3 ամսով:

§ 9 Ասպալեւեացիոն դատարանների թիւը պիտի լինի ոչ պակաս քան 6: Իւրարանչիւր սպալեւեացիոն դատարան բաղկացած է ընդհանուր նահանգապետի կողմից նշանակուած դիպլոմատը նախագահից եւ պալատների այնպիսի քանակից, որը համարուած է քառակամ ինչպէս քաղաքական գործերի վճռման համար, որոնց առթիւ տրուած են սպալեւեացիոն բողոքներ, Նոյնպէս եւ քրեական դատարանների նախագահ նշանակելու համար: Ասպալեւեացիոն դատարանի ատենանք բաղկացած է երկու անդամներից եւ նախագահից: Իացի այդ նրա կազմում կան ընդհանուր դատախազ եւ քառականին քանակութեամբ դատախազներ եւ դատախազների օգնականներ:

§ 10. Առետրական դատարանները հիմնուելու են այնտեղ, որ նրանց կարիք կլինի: Այն վայրերում, որ նրանք կգործեն. քաղաքական դատարանները առետրական գործերի քննութեամբ չեն զբաղուելու:

§ 11. Երեւիի (հոգեւոր) դատարաններն, իրաստութիւնը որոշելու է պարգօրէն եւ ընդհանուր նահանգապետը հսկելու է որ, նրանք Նոյն շրջանի ուրիշ դատարանների գործերին միջամուխ չլինեն: Երեւիի դատարոհներին արգելուած է միաժամանակ լինել նախագահ կամ անդամ նահագի ուրիշ դատարանների:

Ծեօներդ. — Կանգնելով ընդհանուր հայեցակէտի վրայ, նկատուած է, որ դատաւարական բարենորոգումը պիտի համարուի ներմուծումների հիմնաբարը ոչ թէ միմիայն Հայաստանի, այլ ամբողջ Կայսրութեան համար: Բ. Դուռը իր բարենորոգչական նպատակում յենուած է այս կշտադատութեան վրայ, մշակելով հաշտարար դատարոհների օրէնքը և ընդունելով շրջիկ դատարանների սկզբունքը: Նախքան խօսել յատկութիւնների մասին, պիտի սպասել, որ Դուռը գործադրի մտցնուելիք բարենորոգումները, որոնք կլինեն ընդհանուր վերատեսուչների վերահսկողութեան տակ: Բոլոր դատաստանական և վարչական գործերում օրէնքների մանրամասնութիւնները Տաճկաստանում

տանում աւելի պակաս նշանակութիւն ունեն, քան նրանց արդարացի գործարումը և այդ գործարումը դրիթէ միշտ կախուած է անձնաւորութիւնից: Ահա հէնց այդ պատճառով շատ բան պիտի սպասել ընդհանուր վերատեսուչներից, որոնք լիազօրուած են ընդարձակ իրաւունքներով և թւում է ժամանակակից նշանակուած են արդարադատութեան բարեփոխման համար: Գիտելով արդի հրատարակուած կանոնների հետեւնըները, նրանք ի նկատի կառնեն աչքի ընկնող պակասութիւնները և աւելի մեծ իրաւասութեամբ, քան ուրիշ մի որևէքէ անձնաւորութիւն, կառաջարկեն համապատասխան բարեփոխումներ:

Ի պատասխան Պանֆիլիի մի հարցի Մանդէլշտամը յայտնում է, որ նա ամենուրեք X-րդ յօդուածի խմբագրութեան մէջ ղեկավարուել է այն նախածրագրով, որ 1895 թ. Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեռպահանջները ներկայացրին Բ. Դաւնը:

X-րդ յօդուածում եղած կանոնադրութիւնները առանձին հակաճառութիւնների տեղիք չեն տալիս:

Յանձնաժողովը որոշում է հաւաքուել նորից ուրբաթ, 18 յուլիսի առաւօտեան, 9³/₄ ժամին:

Նիստը փակուում է 1/2 կէսօրուայ:

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Ն ի ս տ VI. ✕

Ուրբաթ, 18 յուլիսի 1913 թ.

Ներկայ են.

Շեօմբերգ, Գերմանիայի դեսպ. ներկայացուցիչ:

Պանֆիլի, Աւստրո-Ունգարիայի դեսպ. ներկայացուցիչ:

Սեն Քանտեն ներկ. Ֆրանսիայի դեսպ. ներկայացուցիչ:

Ֆիցմորիս, Մեծն—Բրիտանիայի դ. ներկայացուցիչ:

Շաբեր, Իտալիայի դես. ներկայացուցիչ:

Մանդէլշտամ, Ռուսաստանի դեսպ. ներկայացուցիչ:

Նիստը բացուում է ժամի 10-ին

Սէն-Քանտեն.—Կարդում է նախընթաց նիստի բանացի վիճաբանութիւնների արձանագրութիւնը, որը ընդունում է:

Յանձնաժողովը քննում է ռուսական նախածրագրի XI-րդ յօդուածը:

XI

» § 1. Հիմնում են նահանգական ոստիկանական և ժանդարմերիայի մարմիններ: Սրանց կէս մասը կազմում են նահանգի ընակչութեան մահմեդական ներկայացուցիչները, կէս մասը քրիստոնեայ ներկայացուցիչներ:

§ 2. Սոյն մարմինների կազմակերպումը և նրանց բարձր ղեկավարութիւնը յատկացում է տաճկական ճառայութեան մէջ մտնող— երոպացի սպաներին:

§ 3. Նահիէում ներմուծում է գիւղապահակների պաշտօնը:

Պահակները նշանակուեմ են նահիէի խորհրդները կողմից եւ ենթա-
կայ են մուղիրին:

Մանդիլլամ.— Տալիս է հետեւեալ բացատրութիւնները.

» 1895 թւի դեպքանների ծրագրի 18-րդ յօդուածը ասում է. «Ոստի-
կանատան պաշտօնեաները գումարուում են, առանց կրօնի խտրութեան»,
նահիէի բնակչութիւնից համայնական ակումբի խորհրդի կողմից արնպխի
քանակով, որը բաւարարէր տեղական պահանջներին և վիլայէթի ժանդար-
մերիայի ծառայութեանը մասնակցելուն: Միւս կողմից, 21-րդ յօդուածը
ասում էր. «Իւրաքանչիւր նահանգում կկազմակերպուի, համաձայն առանձին
կանոնադրութեան, նահանգական ժանդարմերիայի մի մարմին, որի սպաները
և զինուորները կընտրուեն կայսրութեան հպատակների բոլոր խտերից:
Ժանդարմերիայի գումարուումը կատարուում է վիլայէթում ծառայութեան հա-
մար բոլոր ընդունակ բնակիչներից և առանց ցեղի կամ կրօնի խտրութեան:
Նրա կազմի 3/5-ը բաղկացած է նահիէի ոստիկանութեան պաշտօնեաներից,
որից կէսը մահմեդական գործավարներից, կէսը-ոչ—մահմեդական համայնք-
ներից: Միւս երրորդը կազմում են չափուշները և բաշ-չափուշները, որոնք
գումարուում են կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ անձնատուութիւններից»:

Հայկական Բարենտրոգումների հրովարտակը՝ տրուած 1895 թ.
հոկտեմբերի 20-ին, վճռական կերպով յայտարարում է համեմատական սկզ-
բունքը: 20-րդ յօդուածը իրօք կարգադրում է, որ «ոստիկանութեան պաշ-
տօնեաները գումարուում են կայսրութեան մահմեդական և ոչ-մահմեդական
ազգաբնակչութիւնից՝ համաձայն վիլայէթի բնակչութեան մահմեդական և
ոչ-մահմեդականների քանակի»: 22-րդ յօդուածը ասում է. «Ժանդարմերիայի
սպաները, ենթասպաները և զինուորները գումարուում են կայսրութեան
մահմեդական և ոչ-մահմեդական բնակչութիւնից՝ համաձայն իւրաքանչիւր
վիլայէթի մահմեդական և ոչ-մահմեդական ազգերի թւաքանակի»:

Նախածրագիրը, հաւատարիմ մնալով իր հաւասարութեան սկզբունքին,
ցանկանում է գործադրել այդ սկզբունքը նաև հասարակական պաշտօնների
դասաւորման մէջ: Ահա թէ ինչու նա բարեւք է համարում ընդունել յայտեղ
դեպքանների 1895 թ. ծրագրի 21-րդ յօդուածը, որ արդէն ճանաչուած է
ժանդարմերիայի 3/5-ի համար:

Ես կանգ չեմ առնի երկրորդ կէտի վրայ, որի սկզբունքը արդէն ըն-
դունել են Բ. Դուան հաղորդագրութիւնները: Նոյնպէս աւելորդ եմ գտնում
կանգ առնել երրորդ կէտի վրայ, որ համապատասխան է 1895 թ. 20 հոկ-
տեմբերի հրովարտակի 24-րդ յօդուածին:

Շեօնթերթ.— Հաստատում է ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի մարմին-
ների սահմանումը Հայկական վիլայէթներում, բայց ղեկավարելով իր յայտ-
նած կշռադատութիւններով, նա պահանջում է, որ մահմեդականների և ոչ—
մահմեդականների ընտրութիւնները կատարուեն համեմատական սկզբունք-
ով և ոչ թէ թւական հաւասարութեան սկզբունքով:

Նա նկատում է 2-րդ կէտի առթիւ, որ Բ. Դուանը արդէն հաղորդել է
մեծ պետութիւններին «Էւրոպական և տեղական մասնագէտներ» հրաւիրելու
իր մտադրութեան մասին Ժանդարմերիայի համար: Անկասկած, նա կզերտ-
դասի արևելեան վիլայէթներում նշանակել եւրոպացիներ, որովհետև այնտեղ
բարեկարգման գործը թւում է առանձնապէս շտապովի: Յամենայն դէպս,
օգտաւէտ կլինէր, որ դեպքանաները պնդեն Բ. Դուան առաջ այդ անբա-
ժեղութեան վրայ:

Շեօնբերգ հաստատում է վերջապէս, որ գիւղապահականների հիմնարկութիւնը, որի մասին խօսում է 3-րդ կէտը, նախատեսել է նահիէի օրէնքի ծրագիրը:

Պանֆիլի եւ Շաբեր.—Միանում են իրենց գերմանական կօլլէգի կարծիքին:

Ֆիցցօրիս եւ Սեհ Բանտեհ.—Գտնում են անհրաժեշտ, որ մահմեդականները եւ ոչ-մահմեդականների մէջ վերաբերմամբ նահանգի ժանդարմերիայի և օստրիկանութեան հաստատուի թւական հաւասարութեան սկզբունքը:

Պանֆիլի.—Առջարկում է քննել XII-րդ յօդուածը.

» § 1. Նահանգում ընտրուող զօրքերը խաղաղ ժամանակ զինուորական ծառայողութիւնները կատարում են իրենց ընտրված յայտը:

§ 2. Բողական թեթեւ հեծելազօրը (նախկին համրդիէն) պիտի արձակուի:

Մանդելիտամ.—Յայտնում է, որ պնդելով տեղական զինուորական ծառայութեան վրայ խաղաղ ժամանակ, նախածրագիրը ղեկավարում է այնպիսի կշռադատութիւններով, որոնք դուրս են որևէ քաղաքականութիւնից, երկէտ ունենալով հասարակ մարդասիրութիւնը: Անարդարացի կլինէր պարտաւորել նահանգի զօրքերին կատարել խաղաղ ժամանակ իրենց զինուորական ծառայողութիւնները ընտրված յայտից դուրս՝ օրինակ, Եմենում, նամանականդ, որ պատերազմի դէպքում նրանք զնալու են այնտեղ, ուր կառավարութիւնը կուղարկի:

Շեօնբերգ.—Հաստատում է, որ ռուսական նախածրագրի այդ առջարկութիւնը մէկն է այն կանոնադրութիւններից, որոնք ուղղակի կերպով ձգտում են մի ինքնավար նահանգի կազմակերպմանը ի միջի այլոց, այդպիսի մի նախապայման մենք դռնում ենք բոլոր ինքնավար երկրների հիմնադրի կանոնադրերի մէջ: Այս միակ հիմունքը բաւական է, որպէս զի մենք հրաժարուենք նրան ընդունելուց:

Բացի այդ, նշանակուած լինելով այնպիսի մի մեծ տերրիտորիայի համար, ինչպիսին է Հայաստանը, յիշեալ միջոցը զգալի կերպով արգելում է պաշտպանել երկիրը ընդդէմ արտաքին և ներքին թշնամիների, խախտելով նրա ազանդութիւնը, որը անհրաժեշտ է ինչպէս հայերի, նոյնպէս և ուրիշ ազգութիւնների համար: Զօրահրամանատարը, փոխանակ երկրի անդորրութեան համար համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու, կլինէր անգործ և ազատ:

Վերջապէս ընդունել այդպիսի մի պայման՝ դա նշանակում է Քլեսել Սուլթանի իշխանութիւնը՝ որպէս Գերագոյն Զօրահրամանատարի, ինչպէս պատերազմի, նոյնպէս և խաղաղ ժամանակ. իսկ այդ իշխանութիւնը կազմում է Կայսերական վիճապետութեան էական իրաւունքների մի մասը:

Պանֆիլի.—Միանգամայն համաձայն է Շեօնբերգի արտայայտած դրութիւնների հետ: Նա աւելացնում է, որ տեղական զինուորական ծառայութեան մասնաւոր զործարկումը վտանգաւոր կլինէր օսմանեան պիտութեան համար, ուր խաղաղ ժամանակ յաճախ տեղի են ունենում անպատմութիւններ, որոնք ճնշումը տեղական զօրքերով անհնարին կլինէր: Որպէս օրինակ կարելի է մատնացոյց Եմենի ապստամբութիւնների վրայ: Կառա-

վարութիւնը ապստամբուած զըջանում միանգամայն անդէն կմնար, եթէ իրաւունք չունենար ուրիշ շըջաններից այնտեղ զօրք փոխադրելու:

Մանգիլլտամ.— Ձի ժխտում Օսմանեան Կայսրութեան զօրքերի տեղափոխութեան այն իրաւունքը, որի շնորհիւ պիտի ճնշուի ամեն մի ապստամբութիւն: Բայց նա կարծում է, թէ կառավարութեան սեփական շահերի տեսակէտից զինուորական ծառայութիւնը պիտի կատարուի զօրահաւաքի բուն վայրերում: Արդիօք փորձը չապացուցեց մեզ այն սկիսայնի դժուարութիւնները, որին պատահում են եմեն ուղարկուած զօրքերը, որոնք այնտեղ չեն կատարել իրենց զինուորական ծառայութիւնը:

Շեօնբերգ.— Եկատում է, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը ըստ հնարաւորութեան արդէն աչքի առաջ ունի այդ դժուարութիւնը, բայց փոխադրութեան ահապին ծախսերը ստիպում են նրան խուսափել այն բանից, որ զօրքերը միմեանցից չափազանց հեռու դասաւորուած լինեն: Այնուամենայնիւ Շեօնբերգը հրատարակում է սկզբունքով պարտաւորացնել Կայսերական Կառավարութիւնը այդ հարցում:

Սեն-Քանտեն.— Կարծում է, թէ տեղական զօրահաւաքի սկզբունքը, եթէ միմիայն նա ընդունուէր, կնուազեցնէր այն ահաբեկութիւնները, որ ներշնչում է ժողովրդին զինուորական ծառայութիւնը: Վերջինից ազատուելու համար, նա դիմում է դադրին:

Շեօնբերգ.— Գտնում է, որ յանձնաժողովը չպէտք է դադարի վինուորական ծառայութիւնից խուսափողների համար դիւրութիւններ ստեղծելու հարցով:

Սեն-Քանտեն.— Պատասխանում է, որ յանձնաժողովը օրինական ճանապարհով կարող է վերջ տալ այդպիսի վնասակար դրութեան, որ աննպաստ է ոչ թէ միայն կառավարութեան շահերին, այլ և օտարերկրացիների ձեռնարկութիւններին:

Մանգիլլտամ.— Յիշեցնում է, որ 1895 թ. հոկտեմբեր 20 հրովարտակի 28-րդ յօդուածը համիդիական հեծելազօրի մասին անօրինում է հետեւալը.

» Զինակրութիւնը և համազգեստը համիդիական հեծելազօրի համար զինավարժութեան ժամանակամիջոցից դուրս արգելում է:

» Յիշեալ ժամանակամիջոցից դուրս համիդիական հեծելազօրը ենթարկում է սովորական դատավարութեան:

«Մրանց ծառայութեան մանրամասնութիւնների առթիւ առանց յետաձգման մշակուելու է մի զինուորական կանոնադրութիւն»:

Թւում է աւելորդ մի անպատ ևս պնդելու ինչպէս այս կարգադրութիւնների լիակատար ապարդիւնութեան նոյնպէս և այն չարիքների վրայ, որ շարունակում են յիշեալ օրուանից համիդիականները:

Շեօնբերգ.— Միտնում է Մանգէլլտամին համիդիականների արձակման հարցում: Նա յայտնում է, որ այդ միջոցը չէր թուլացնի Կայսրութեան զինուորական ոյժը, որովհետև կառավարութիւնը միշտ կարող է ենթարկել բողբոխ ընդհանուր օրէնքին:

Վիճաբանութիւնները վերսկսում են XIII-րդ յօդուածով, որ ասում է հետեւալը.

» § 1. Մահանգի վարչութեան և դատարանների պաշտօնեաները հաւասար թուով ընտրում են մահմեդականներից և քրիստոնեաներից:

» § 2. Սանջակների (մուլտասարիֆների) ու կազաների (ղայմա-

դամների) կոսովարիշների պաշտօնների դաստորման ժամանակ պէտք է աչքի առջ ունենալով ինչպէս զանազան էտնիքական խմբերի քանակը, նոյնպէս եւ նրանց տնտեսական շահերի նշանակութիւնը:

Մանդիլլտամ.—Յիշեցնում է, որ 1895 թ. 20 հոկտեմբերի հրովարտակի Ծ-րդ յօդուածը ասում է հետեւեալը.

«Վարչական պաշտօնները պիտի տալ տաճկահայտակ մահմեդականներին և ոչ-մահմեդականներին համապատասխան մահմեդական և ոչ-մահմեդական բնակչութեան քանակը—էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքի, Մամուրէթ, ուլ-Ազիզի և Սիվազի վիլայէթներում:

Ուստիկանութեան և ժանդարմերիայի վարչութեան ոչ-մահմեդական պաշտօնեաների թիւը որոշում է վերահսկողութեան մշտական յանձնաժողովը»:

Կրովին հիմնուելով այս կանոնադրութիւնների վրայ, նախածրագիրը առ ընդմիշտ առաջարկում է հաւասարութեան սկզբունքը մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների համար:

Շեօնբերգ.—Ընդհակառակ, յենում է համեմատական սկզբունքի վրայ: Պանֆիլի և Շաբեր.—Միտնում են իրենց գերմանական կօլլէգի կարծիքին:

Սեմ-Փանտոն.—Հարցնում է թէ ի՞նչու Պանֆիլին նահանգական ժողովի ընտրութեան հարցում ընդունեց հաւասարութեան սկզբունքը, իսկ մնացած բոլոր կէտերում հրաժարուեց այդ սկզբունքից: Պանֆիլին պատասխանում է, որ այս դէպքում նա գերադասում է յենուել նախածրագրի առաջին յօդուածի երրորդ կէտի վրայ, որ ասում է. «վարչական բաժանումների սահմանումը կատարուելու է այնպէս, որ նրանց մէջ եղած միատեսակ ազգերը իւրմբուած լինեն ըստ հնարաւորութեան ի մի»: Սոյն միատեսակ ազգերը նոյնպէս պիտի հնարաւորութիւն ունենան ընտրելու իրենց միջից պաշտօնեաներ:

Մանդիլլտամ.—Պարզում է XIII-րդ յօդուածի երկրորդ կէտը: «Ակնյայտնի է, ասում է նա, որ ընդունելով մի անգամ պաշտօնների կիսովի բաժանումը քրիստոնեաների և մահմեդականների մէջ, նպատակայարմար կլինէր նշանակել վարչական գլուխ մութասարիֆներին և դայմադամներին: Սրանք պիտի պատկանեն կրօնական, իսկ ըստ հնարաւորութեան և ազգային մեծամասնութիւն կազմող բնակչութեանը, յատկացնելով մուավինի պաշտօնը փոքրամասնութեան ներկայացչին: Այդպէս է ի միջի այլոց 1895 թ. հոկտեմբեր 20-ի հրովարտակի I և II-րդ յօդուածների իմաստը. հրովարտակի հիման վրայ մենք ևս ենթադրում ենք՝ որովհետև մահմեդականները վիլայէթներում և սանջակներում կազմում են մեծամասնութիւն, ուստի վալիները և մութասարիֆները միշտ մահմեդական պիտի լինեն, իսկ մուավինները քրիստոնեայ:»

Շեօնբերգ.—Նոյնպէս յայտնում է այն կարծիքը, թէ զլլուաւոր պաշտօնը պիտի պատկանի բնակչութեան մեծամասնութեանը, իսկ մուավինը փոքրամասնութեանը:

Պանֆիլի.—Նմանապէս միտնում է այս մտքին՝ մատնանշելով, որ ուղտական նախածրագիրը ունի մի թերութիւն, նա մոռացել է որոշակի կերպով թել փոքրամասնութեան իրաւունքները, որ պատկանում են մուավինին:

Շեօնբերգ.—Պոտնում է վոտանդաւոր 2-րդ կէտի վերջում մտքած հետեւեալ խօսքերը. «ստոնեական շահերի նշանակութիւնը»: Թւական կեր-

պով անհնարին է դնահատել այդ նշանակութիւնը, իսկ ամեն մի այլ գնահատման միջոց՝ լինելով կամայական, կնպաստէր միմիայն բողոքներէ և խռովութիւններու ծագմանը:

Մանդիլլտամ.—XIII-րդ յօդուածի միևնոյն խօսքերով պարզում է, որ տնտեսական շահերի նշանակութիւնը ուրիշ ոչ այլ ինչ է, բայց իթէ մի օժանդակիչ միջոց երկու թւականապէս հաւասար ազգերին միմեանցից դանազանելու:

Պաննիլի.—Երկիւղ է յայտնում, մի գուցէ տնտեսական գերակշռութեան այդ միտքը միշտ ֆնասակար լինի մահճեղական բնակչութեան համար, որովհետև իրօք երկրի տէրը քուրդ բէկերն են:

Մանդիլլտամ.—Պատասխանում է, որ քրդերը իշխում են հողերին բռնի գրամամբ, ուրեմն պարտաւոր են վերադարձնելու: Պէտք է պաշտպանել իսկական սեփականատէրերի տնտեսական շահերը և ոչ թէ յափշտակիչներին: Պանֆիլիի արած նկատումը ի միջի այլոց արդարացի կերպով ընդգծում է այն միտքը, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է կարգաւորել հողային հարցը:

Յանձնաժողովը անցնում է նախածրագրի XIV-րդ յօդուածի քննութեանը:

«Միմիայն նստակեաց բնակչութիւնը ունի իրաւունք ընտրելու և ընտրուելու»:

Մանդիլլտամ.—Տալիս է հետևեալ բացատրութիւնը.

Դեսպանների ծրագրի 24-րդ յօդուածի 8-րդ կէտը ասում էր.

«Ընտրելու և ընտրուելու իրաւունքը նահիէներին խորհրդում չի պատկանում այն անձնաւորութիւններին, որոնք չեն վարում նստակեաց կեանք. կամ որոնք որոշ և մշտական կերպով հաստատուած չեն մի որևէ նահիէի շրջանում»:

1895 թ. 20 հոկտեմբերի հրովարտակը չընդունեց դեսպանների այդ առաջարկութիւնը: Նրա 27-րդ յօդուածը պարունակում է իր մէջ մի ինչ որ խոստումն քրդերի «վերահսկողութիւն» անուամբ: Ահա թէ ինչ է ասում այդ խոստումը.

«Պէտք է վաղօրօք որոշել քրդերի չուրի տեղը, որպէսզի խուսափել աշխրէթների կողմից սպասելիք ֆնաններից: Մի սպայ, որի տրամադրութեան տակ դրուած կլինի բաւականի զօրք և ժանդարմներ, ուղեկցելու է չուրի ժամանակ իւրաքանչիւր ցեղին: Նրան միանալու է մի ոստիկանական պաշտօնեայ:

Քրդերը ենթարկուում են իրենց միջից ընտրած մի իշխանութեան, որպէս զի մինչև ձմեռային վերադարձը նրանց խաղաղ յարաբերութիւնները և դրութիւնը ապահով մնայ:

Ճանապարհների և զինակրութեան առթիւ գոյութիւն ունեցող օրէնքները գործադրուում են նաև քրդերի վերաբերմամբ:

Թափառական և շրջիկ ցեղերը պիտի հաստատուեն կառավարութեան նշանակած հողերի վրայ»:

Այդ խոստումները չիրագործուեցին, իսկ թափառական, շրջիկ ցեղերը՝ հնարաւորութիւն չունեցան օգտուելու ակտիվ և պասսիվ ընտրողական իրաւունքից:

Շեփերդը.— Յայտնում է, որ գործնական կեանքի կշռադատութիւնները պահանջում են զրկել թափառականներին ընտրելու և ընտրուելու իրաւունքից:

Պանքիլի.— Գտնում է, որ յանձնաժողովը այդ կէտում համամիտ է:

Նա յետոյ կարդում է նախածրագրի XV-րդ յօդուածը.

» § 1. Նահանգում հրատարակուող օրէնքները, հրովարտակները, հրամանները, շրջաբերականները և պաշտօնական կարծիքները խմբագրում են նահանգի երեք գլխաւոր լեզուներով լծուրք, հայ և բուրդ:

§ 2. Մնդիրներ, պետիցեաներ և բոլոր գրութիւնները, որ ներկայացուում են վարչական կամ դատավարական իշխանութեանը, գրում են նա մասձայն ինտրատուի ցանկութեան, մի որեւէ լեզուով երեքից:

§ 3. Վէճերը դատարանում տեղի են ունենում համաձայն կողմերի ցանկութեան, նրանց սեփական լեզուով:

§ 4. Դատարանների վճիռները արձանագրում են տանկերէն լծարգ-մանութեամբ կողմերի լեզուով:»

Մանգիլոսում.— Տալիս է հետեւել բացատրութիւնները.

1895 թ. Դեպքանների ծրագրի 40-րդ յօդուածը պարունակում էր իր մէջ մի կարգադրութիւն վերաբերմամբ հայ լեզուի գործածման:

«Հաշտարար դատարանների և զանազան դատավարական ատեանների վճիռները արձանագրում են տանկերէն լեզուով: Ծանկական բնագիրը համաձայն տեղի և կողմերի, կուսնեայ իր թարգմանութիւնը հայերէն լեզուով: Դուռը այդ կէտը Հաւկարցրեց իր հրովարտակին: Մինչ այդ, նա մասնակցեց 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի ծրագրի 22-րդ յօդուածի մշակմանը, որը արտայատուեց հետեւալում.

«Դատախազ և կատավարիչներ ամենից առաջ ընտրուում են նոքա, որ գիտեն տեղական լեզուներ: Իսկ նախաքննիչ (Moustantik) դատաւորներ կընտրուեն միմիայն նրանք, որ գիտեն այդ լեզուները:

Մնդիրներ, պետիցիաներ և բոլոր այն գրութիւնները, որ պիտի ներկայացնել վարչական և դատավարական իշխանութիւններին, գրում են՝ ըստ ինտրատուի ցանկութեան, որևէ գլխաւոր լեզուով:

Համաձայն կողմերի ցանկութեան, վիճարանութիւնները դատարանի մէջ տեղի են ունենալու կողմերի լեզուով:

Վիլայէթում հրատարակուող օրէնքները, հրովարտակները, շրջաբերականները և պաշտօնական յայտարարութիւնները պիտի արձանագրել պաշտօնական տանկական և տեղական գլխաւոր լեզուներով:

Վերջին ժամանակներս Դուռը ընդունեց տեղական լեզուի գործածումը արարական վիլայէթների համար: Ապրիլի 6-ին 1329—1913 թ. ներքին գործոց նախարարը շրջաբերականը՝ ուղղուած Բէյրութի, Սուրիայի, Հալեպի, Բաղդատի Մասուլի վիլայէթներին և Երուսաղեմի մութասարիֆաթին, ասում է հետեւալը.

«Աչքի առաջ ունենալով վիլայէթների վարչութեան մասին հրատարակուած օրէնքը, նախարարութիւնը ձեռնարկեց մի շարք ուսումնասիրութիւններ և արդիւնքը ներկայացրեց նախարարների Սարհրդին: Վերջինիս վճիռը, տրուած լինելով Նորին Մեծութեան հայեցողութեանը, հաստատուեց կայսերական իրադէտով: Համաձայն այդ վճիռի, այն տեղերում, ուր մեծամասութիւնը իսլամ է արաբերէն, թոյլատրուում է արաբական լեզուով ինդիրներ ընդունել և

չարունակել ինչպէս անդեալում, յայտարարել արարերէն լեզուով վարչութեան անուանը հրատարակած հաղորդագրութիւնները: Այն տեղերում, ուր հարցաքննութիւնները և վիճաբանութիւնները կատարուած են արաբերէն լեզուով և ուր դատարանը վճիռ է կայացնում նոյն լեզուով, յիշեալ ձևականութիւնները մնում են իրենց ոյժի մէջ՝ ինչպէս և անցեալում: Այն տեղերում, ուր արաբերէնը չէր գործածուած, բայց կարէր կար, այժմանից նա թոյլատրուած է: Տարրական և երկրորդական ուսումնարաններում, սանձակի 5 ամեայ ոչ-գիշերօթիկ գիմնազիաներում (idadi), գեղարուեստի, արհեստի և հողագործութեան ուսումնարաններում, որոնք համաձայն վիլայէթի ընդհանուր վարչութեան օրէնքի մտնում են մեր տեղական ծառայութեան կարգի մէջ ուսումը պիտի աւանդել արաբերէն լեզուով: Տաճկական լեզուի աւանդումը, որպէս պետական լեզուի, պարտադիր է դասատուութեան բոլոր աստիճաններում: Նոյն ուսումնարաններում որոշ առարկաներ, ինչպէս պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, պէտք է անցնել աւճիկերէն լեզուով, որպէս զի աշակերտները տաճկականը իւրացնեն լիակատար կերպով—մի բան, որ այնքան անհրաժեշտ է աշակերտների յաջողութեան համար իրենց սպազայ պաշտօններում: Ինչ վերաբերում է վիլայէթների ոչ-գիշերօթիկ գիմնազիաներին և սուլթանական ուսումնարաններին, որոնց վարչութիւնը համարուած է պետական ծառայութեան մէջ, այդտեղ դասատուութիւնը պիտի կատարուի տաճկերէն լեզուով: Սակայն, ի նկատի ունենալով, որ այս ուսումնարաններում ընդունուող աշակերտները պէտք է կատարելադործունեն և իրենց մայրենի լեզուում, որը նրանք մինչ այդ չեն իւրացրել բաւականին չափով, որոշ առարկաներ, ինչպէս արաբական գրականութիւնը, իսլամի պատմութիւնը և ուրիշ անհրաժեշտ համարուող առարկաներ պէտք է աւանդել արաբերէն լեզուով: Որովհետև տարրական և երկրորդական ուսումնարանները աւարտող աշակերտները ուսումնասիրում են տաճկական և արաբական լեզուները, այդ պատճառով յիշեալ ուսումնարանների դասաւանդութեան ծրագիրը պիտի կազմել այնպէս, որ երկու լեզուները աւանդուեն լիակատար ձևով:

Այս հաղորդագրութիւնները յայտնուած են արգարագատուութեան և ժողովրդական լուսատուութեան նախարարութիւններին:

Մանդիլտամ.—Կարծում է, թէ արգարացի կլինէր տալ հայերին և քրդերին նոյն արտօնութիւնները և թիթևութիւնները, որ յիշեալ գրութեամբ պատկանում է արաբներին:

Շեռեքերլ.—Միտնում է այս առաջարկութեանը՝ առանց հակաձառութեան: Այդ առթիւ յայտարարուած սկզբունքը, որ վերաբերում է համահաւասար կերպով ելեք գլխաւոր ազգութիւններին, ամենալաւն է և կարող է վարկ տալ հայկական բարենորոգումների յառաջընթացմանը:

Սեմ-Քանտեմ.—Գտնում է, որ կայսերական կառավարութիւնը ինքը շահագրգռուած է համբերատար լինել այն բանում, որ պետութեան մէջ ընդունուի զանազան լեզուների գործածումը:

Պանծիլի.—Բաւականութեամբ հաստատում է, որ 15-րդ յօդուածի 4-րդ կէտը, պահանջելով դատարանների վճիռների արձանագրումը տաճկերէն լեզուով, վերջինին ընդունում է որպէս պետական լեզու:

Յանձնաժողովը քննում է նախածրագրի XVI-րդ յօդուածը.

» § 1. Իւրաքանչիւր ազգ, որ բնակուած է նահանգում, իրատնը ունի հիմնելու և կառավարելու բոլոր կարգի մասնաւոր ուսումնարանները:

§ 2. Սոյն ուսումնարանների կարիքներին բասարաուլժին տարւոյ համար իւրաքանչիւր ազգ կարող է սահմանել իր համազգիների մէջ առանձին տուրք:

§ 3. Դասասանդուլժինը այդ ուսումնարաններու կատարուելու է մայրենի լեզուով:

§ 4. Յիշեալ ուսումնարանների բարձրագոյն հսկումը պատկանում է ընդհանուր նահանգապետին որը ղեկավարուելու է այս նարցցում նահանգի սահմանադիր կանոնագրի ստաջարկած հիմունքներով:

§ 5. Տաճկերէնի սանդուլժը մասնատր ուսումնարաններում պարտադիր չէ:

Մանդէլլոտալ.—Տալիս է հետեւեալ պարզաբանութիւնները.

«Ուշադրութեան արժանի է այն հանդամանքը, որ նախկին տաճկական ռէժիմի ժամանակ կառավարութեան հսկումը ոչ-մահմեդական համայնքների ուսումնարանների վերաբերմամբ բաւականի թոյլ էր: Նոյնիսկ պատրիարքարանները չէին ճանաչում հսկման սկզբունքը, Սակայն գործնական կեանքում նրանք ընդունում էին այդ սկզբունքը, որովհետև սովորաբար վերահսկիչները ի շարք գործ չէին դնում իրենց իրաւունքը: Միւս կողմից կառավարութիւնը պատճէլ չէր դնում այն բազմութիւն ուսումնարաններին, որ բացում էին առանց նրա հաստատման: Իրերի գրութիւնը փոխուեց սահմանադրութեան հետ միասին, 1910 թի յունիսի 19-ի կանոնադիրքը ենթարկում է բոլոր տարրական մասնաւոր ուսումնարանները լուսւորութեան նախարարի հսկողութեանը: Սկսած այն օրուանից կառավարութեան և պատրիարքարանի մէջ առաջ եկան մի շարք վէճեր, որ մնում են գաղտնի գրութեան մէջ: Այսպէս, օրինակ, Հայոց Պատրիարքը ընդունում է, որ կառավարութեան վերահսկիչները այցելին ին հայ ուսումնարանները, բայց պահանջում է, որ նրանք երկու օր առաջ նախազգուշացնեն այդ մասին պատրիարքարանին կամ նրա տեղական ներկայացուցիչներին և պահպանեն իրենց յարաբերութիւնները ոչ թէ ուղղակի տեղական վարչութեան հետ, ալ միշտ պատրիարքարանի միջոցով:

Կառավարութիւնը միւս կողմից գործ է դնում ճշույններ, նա մերժում է տալ այն գումարները, որ նախկին 1869 թ. օրէնքով որոշուած են վիլայէթի զանազան համայնքների ուսումնարանների համար և յայտարարում է, որ համարում է անոյժ այդ ուսումնարանների կողմից տրուած վկայականները, որովհետև ուսումնարանները բացուած են առանց նրա հաստատման: Բացի այդ, այդպիսի ուսումնարաններ աւարտողներին նա ղինուորական ծառայութեան է կոչում:

1880 թ. օրէնքի ծրագիրը յատկացնում է տարրական և երկրորդական ուսումնարանների կառավարումը համապատասխան համայնքներին (յօդ. 266), ենթարկելով նրանց վիլայէթի ժողովրդական լուսւորութեան տեսչի բարձր հսկողութեանը, (յօդ. 264), Տեսուչը կատարում է իր պարտականութիւնները համայնքների ընտրած ներկայացուցիչների միջոցով (յօդ. 272):

Նախածրագիրը, ամենուրեք դիկավարուելով 1880 թ. ծրագրով, աշխատում է պահովել իւրաքանչիւր ազգութեան համար, որ սպրում է Հայկական Նահանգում, իրակատար իրաւունք—հիմնել ու կառավարել իր ծախսով բոլոր կարգի ազգային վարժարաններ: Միւս կողմից նա ձգտում է միացնել յիշեալ իրաւունքը այն հսկողութեան իրաւունքի հետ, որ Կառա-

վարութիւնը կիրազործի ընդհանուր նահանգապետի միջոցով: Ոչ որ չի ժխտի, որ վեց վիլայէթները զգուս են ժողովրդական լուսաւորութեան ամենամեծ կարիք: Կառավարութեան ձեռնարկած միջոցները այդ բանի համար բաւական չեն, իսկ իւրաքանչիւր ազգութեան մասնաւոր նախաձեռնութիւնը պիտի խրախուսել ամեն մի հնարաւոր միջոցով:

Շեփերդ.—Ոչ մի ընդդիմախօսութիւն չունի XVI-րդ յօդուածի կանոնադրութեան դէմ: Սակայն, ընդդէմ լինելով մի Հայկական նահանգի կազմակերպմանը, նա չի կորոզ ընդունել 4-րդ կէտի հետեւեալ խօսքերը. «Նահանգի սահմանադիր կանոնադրի առաջարկած հիմունքներով»:

Պանֆիլի.—Միտնում է այդ յայտարարութեանը: Նա ի միջի այլոց գտնում է, որ 4-րդ կէտը, սահմանափակուելով ընդհանուր նահանգապետի ուսումնարանային բարձր հսկողութեան իրաւունքով, չափազանց լայն է: Աւստրիայում, ուր որոշ շրջաններում խմբուած կան զանազան ազգութիւններ, Statthalter-ը ունի օգնական պաշտօնեաներ— ուսումնարանների վերահսկիչներ: Ռուսական նախաձրագրի ընդունման դէպքում, նոյնպիսի օգնականներ պիտի տալ ընդհանուր նահանգապետին: Հակառակ դէպքում նոյնպիսի վերահսկիչ-օգնականներ պիտի հաստատուի վալիների համար: Այդ վերահսկիչ-օգնականները որոշուում են հայերից, տաճիկներից և քրդերից. իւրաքանչիւր ազգութիւն կունենայ իր համազգիներից ընտրած ուսումնարանային վերահսկիչը:

Մանդելշտամ.—Հիմք չի գտնում զրկելու ընդհանուր նահանգապետին ուսումնարանների անմիջական վերահսկողութեան իրաւունքից:

Պանֆիլի.—Պատասխանում է, որ իր առաջարկած օգնական-վերահսկիչները կենթարկուեն ընդհանուր նահանգապետին, եթէ վերջինս նշանակուի, իսկ հակառակ դէպքում վալիին:

Սեն-Քատին.—Գտնում է Պանֆիլիի առաջարկութիւնը անտեղի: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ընդհանուր նահանգապետը չի կարող անձամբ իրազործել ուսումնարանների վերահսկողութեան զօրծը, ինչպէս և իրեն պատկանող բազմաթիւ ուրիշ իրաւունքները: Այդ իրաւունքները նա պիտի յանձնի առանձին մասնազէտներին:

Պանֆիլի.—Տեղի է համարում պնդել յիշեալ առանձնացման վրայ, որովհետեւ վիլայէթի վարչութիւնը յաճախ մոռացութեան է մատնում նրան:

Պանֆիլի.—Առաջարկում է քննադատել XVII-րդ յօդուածը.

» Մի առանձին մասնաժողով նախազգում: Եւսմը ընդհանուր նահանգապետի որոշելու է այն պայմանները, որով հայերը, որոնց հողերը յափշտակուած են, յետ են ստանալու կամ հողերը, կամ նրանց փոխանակը, կամ համապատասխան արժէքը:

Մանդելշտամ.—Զի կարծում, թէ այս յօդուածը տեղի տայ երկար պարզաբանութիւնների.

» Հայերի կրած ամենամեծ դժբախտութիւններից մէկը, ասում է նա, անկասկած նրանց հողերի մշտական յափշտակումն է քրդերի ձեռքով: Առանց մասնամասնութիւնների մէջ մտնելու, ես պիտի յիշեցնեմ ձեզ, որ 1895 թ. դեպպանների ծրագրի 26-րդ յօդուածը առաջարկեց կազմակերպել առանձին մասնաժողով, բաղկացած նախազգից և չորս անդամներից, որոնցից երկուսը լինեն քրիստոնեայ, իսկ երկուսը մահմեդական: Այդ մասնաժողովը պիտի քննէր սեփականութեան ցուցակագրերը ու իրաւունքը և վերջ տար իր նկատ

Շեօնբերգ.—Պատասխանում է, որ նրա կարծիքով ցուցակադրման մասնաժողովների աշխատանքը կատարուելու է ընդհանուր վերատեսուչների հրահրուելով տակ:

Ինչ վերաբերում է Ֆլամանների հատուցմանը, դա լուկ իրաւաբանական մի հարց է: Օսմանեան կառավարութիւնը պարտաւոր չէ հողային կամ դրամական հատուցում տալ հողազուրկ հայերին՝ բացառութեամբ այն աւան ձին ընդթ կրող զէպքերի, երբ նրա անձնական պատասխանատուութիւնը պարզօրէն կհաստատուի: Ընդհանուր վերատեսուչները արդարութեան հարցի դատաւարներ են և այդ պատճառով կարող են քննութեան առնել, թէ ինչպիսի միջոցներով և ինչպիսի պայմաններում հայերական կառավարութիւնը կարող է՝ (իր իրաւական պարտականութիւններէջ դուրս և ղեկավարուելով ժողովուրդի անդորրութեան շահերով) օգնութեան գալ հողազուրկ հայերին կամ դրամով, կամ կառավարութեան սեփական հողերով:

Մանդիլլտամ.—Պնդում է առանձին կարգադրութիւնների անհրաժեշտութեան վրայ: Եթէ ցանկալի է յաղթել այն արտակարգ դժուարութիւնները, որ ներկայացնում է հողային հարցը Հայաստանում, պէտք է ղիմիլ մատնանշած ձևին: Նոր օրէնքները առաջարկում են վերին աստիճանի խոհմ միջոցներ սեփականութիւնների մատենագրի ստուգման և ուղղման համար, բայց անհրաժեշտ է սահմանել մի մարմին, որ ընդունակ լինէր նրանց իրագործելու:

Շեօնբերգ.—Պնդում է, որ ցուցակագրման մասնաժողովները համապատասխանում են այդ պահանջին:

Մանդիլլտամ.—Գտնում է նրանց անբաւարար: Նա առաջարկում է հիմնել մի առանձին մարմին, որ հնթարկուէր ընդհանուր նախարարպետի անմիջական իշխանութեանը և լիազօր լինէր այն իրաւունքով և ամենասանաչառ կերպով կանոնաւորէր հողային վէճերը՝ ղեկավարուելով արդարութեան և նպատակայարմարութեան կշռադատութիւններով: Որոշ զէպքերում հմուտ քաղաքականութիւնը կարող է համոզել յափշտակիչ քրդին հատուցել իր հասցրած վնասները, իսկ դրա փոխարէն ստանալ համապատասխան վարձատրութիւն:

Շեօնբերգ.—Կարծում է, թէ ցուցակագրման յանձնաժողովները կղարգանան շնորհիւ հանգամանքների, իսկ տեղական պահանջներին բաւարարելու համար նրանք կունենան այնպիսի ընդարձակ իրաւունքներ, որոնք պատկանում են յանձնաժողովներին:

Պանթիլի.—Նկատում է, որ ռուսական նախածրագրի առաջարկած յանձնաժողովը դժուարութեամբ կիրագործի իր պարտականութիւնները: Համաձայն գոյութիւն ունեցող օրէնսդրութեան, այդ յանձնաժողովը կրածաճուրի minimum վեց ցուցակազրութեան մասնաժողովներ— իւրաքանչիւր վիլայէթում մի մասնաժողով:

Մանդիլլտամ.—Պատասխանում է, որ ընդհանուր նահանգապետի նախագահութեամբ կազմուած յանձնաժողովը կարող է ունենալ իր տրամադրութեան տակ այնքան հնթա-յանձնաժողովներ, ինչքան որ օգտաւէտ է զըտնում: Նա կղեկավարի և կկանոնաւորի նրանց պարապմունքները:

Պանթիլի.—Գտնում է, որ հողային հարցի կանոնաւորումը առաջին տեղն է բռնելու ընդհանուր վերատեսուչների պարապմունքների մէջ, որոնցից կախում են ունենալու հայկական վիլայէթները:

Սեւե-Քանտեհ.—Քէէն վտահ է զէպի այդ բարձր պաշտօնեաները, բայց գտնում է նրանց իրաւունքները այնքան ընդարձակ և բազմազան, որ անօգուտ էր լինի նրաւիրել նրանց առանձին ուշադրութիւնը այս կամ այն հանգամանքի վրայ: Նմանապէս դեսպանատները կարող էին առաջարկել Դուսնը շտապեցնել հայկական վիլայէթներին հողային հարցի լուծումը:

Շեօնբերդ.—Այս վերջին կէտում համարիտ է իւր Ֆրանսիական կօլլէգի հետ:

Պանֆիլի.—Կարգում է XVIII-րդ յօդուածը:

Չեւականօրէն հաստատում է իրաւունքների և արտօնութիւնների անձոնովսիւսիւթիւնը, որոնք սպանովուած են 1863 թ. Սահմանադրութեամբ (Sahmanatroutioun) և Սուլթանի կողմից շնորհուած ընդատներով:

Շեօնբերդ.—Ոչ մի արգելք չի գտնում նրանում, որ Բ. Դուսը մի աւելորդ անգամ ճանաչի այն կանոնադրութիւնը, որով զեկավարում է հայ ժողովուրդը և նրա կրօնական համայնքը:

Մանգիլլում.—Պարզում է, որ այս յօդուածը բխում է 1895 թ. ապրիլ ամսի Բ. Դուսի ներկայացրած յիշատակագրի XI-րդ յօդուածից: Այդ յիշատակագիրը ներկայացրին Ֆրանսիայի, Մեծն-Բրիտանիայի, Ռուսաստանի դեսպանները: Բարձր Դուսը, ասում է այդ ղօկումենտը, կտայ իշխանութեանը մանրամասն հրահանգներ, որով հայ հողերականութեան և համայնքի համար 1863 թ. սահմանադրութեամբ որոշուած իրաւունքը և արտօնութիւնները անխախտ կմնան:

Յանձնաժողովը քննում է նախածրագրի XIX-րդ յօդուածը:

«Արգելում է ընտանեցնել նմանակ տերրիտորեայի վրայ մուհաջիրներին»:

Մանգիլլում.—Նկատում է, որ մուհաջիրները, որոնց մէջ վրէժխնդրութեան զգացմունքը առաջ է գալիս կրօնական ֆրանսօրիզմից, կկարմեն խուճարար տարր մի նահանգում, ուր բնակչութիւնը խառն է և ուր առանց այն էլ մահմեդական և ոչ—մահմեդական ժողովուրդը վատ են արամադրուած միմեանց դէմ:

Պանֆիլի.—Դանում է, որ յիշեալ արգելքը կրճատում է Սուլթանի իրաւունքը և հակասում Պայտերական վեհապետութեանը:

Մանգիլլում.—Պատասխանում է, որ այդպիսի հակաճառութիւն կարելի է արտայայտել ընդդէմ ըլլոր այն բարենորոգումներին, որ Դեսպանատները առաջարկում են Բ. Դուսն:

Սեւե-Քանտեհ.—Չի կարողանում ըմբռնել թէ ի՞նչու մուհաջիրներին այս նահանգում հաստատելը կլինէր աւելի էական Սուլթանի վեհապետութեան համար, քան նրանից մի զինուորական ոյժ ստեղծելը: Չէ որ համիրիական հեծելազօրի մասին խօսելու ժամանակ յանձնաժողովի անդամներից ոչ մէկը չպնդեց նրա պահպանման անհրաժեշտութեան վրայ:

Շեօնբերդ.—Յայտնում է, որ Մանգէլլումը խուսափում է մահմեդական և ոչ—մահմեդականների մէջ եղած թւական յարաբերութիւնը փոխել յօդուած մահմեդականների: Իսկ արդարադատութիւնը պահանջում է հաւասար վերաբերմունք զէպի բոլորը: Եթէ սահմանուի օրէնք, պէտք է այդ օրէնքը գործադրել առանց կրօնի խտրութեան և խոյս տալ ոչ թէ միայն մահմեդական մուհաջիրներին հաստատումից, այլ և քրիստոնեայ փախստականների վերադարձից, սրանք

այն բազմաբանակ հովհանուս և Ամբրիկայում ապաստանուած հայերն են, որոնք, շնորհիւ բարեկորուստների ներմուծման, կվերադառնան իրենց հայրենի երկիրը: Մանգէշտամբ թէև կխուսափի այդպիսի տրամաբանական հետևանքից, բայց վերջինս բխում է նրա առաջարկութիւնից: Աւելի լաւ է յայտարարել ազատ ապրելու սկզբունքը՝ առանց կրճատութեան և բացատրութիւնների: Բացի այդ, մուհաջիրները կազմում են մի գործունեայ, աշխատասէր տարր, որպիսին հմուտ է փորձառութեամբ և կունենայ միմիայն նպաստաւոր ազդեցութեան այն բնակչութեան զարգացման վրայ, որին նա միանալու է:

Շեօնբերգ.— Համոմխտ է Պանֆիլիի հետ այն բանում, որ XIX-րդ յոշուածի առաջարկութիւնը ձգտում է կյանքերական վեհապետութեան կրճատմանը, որը թոյլատրելի չէ: Բացի այդ, պէտք է նկատել, որ այս կարգադրութիւնը լինելով առանձնապէս Հայկական նահանգի համար, կունենայ բացառիկ բնոյթ և կստեղծի պետական մի բացառիկ մաս—մի բան, որից պէտք է խուսափել:

Ան. Քանտոն.— Կարծում է, թէ հողային հարցը հայկական վիլայէթներում արդէն կրճում է սուր բնաւորութիւն և այդ պատճառով անզգայշու թիւն կլինէր նրան աւելի ծանրաբեռնել, տալով նորեկներին իրաւունք մասնակցելու վիճելի հողերի բաժանմանը:

Շեօնբերգ.— Պատասխանում է, որ Արևելեան Անատոլիայում ազատ տեղեր շատ կան: Այն հողերը, որ պետութիւնը կբաժանի մուհաջիրներին, կազմում են արբուսական սեփականութիւն, իսկ սրանց անթիւ ոչ հայերը և ոչ էլ քրդերը իրաւունք չունեն որևէ դատողութիւն անելու:

Ան. Քանտոն.— Կզբերազատէք, որ պետութիւնը իր հողերը պահէր սեփականութիւնից զրկուած հողատէրերի հատուցման համար. պետութիւնը մի կողմից ստիպուած է վերադարձնել իսկական սեփականատէրերի հողերը, իսկ միւս կողմից վարձատրել ապօրինի սեփականատէրերին, որոնցից նա յետ է վերցնելու յափշտակուած հողերը:

Պանֆիլի.— Գտնում է, որ մուհաջիրների հաստատելը Հայաստանում մի որևէ վտանգ կարող էր ներկայացնել մինչև վերջին ժամանակները, բայց այդ վտանգը կորչում է բարեկորուստների ներմուծումից յետոյ, որոնց իրագործումը ընդհանուր վերատեսուչների հսկողութեամբ վերջնակաւ նապէս կապահովի ժողովրդի իրաւունքը և անգործութիւնը: Հայաստանի անթիւ կարելի է զուշակել այն, ինչ որ մենք նկատում ենք Բօսնիա-Հերցեգովինայում: Մուհաջիրների հաստատելը այս նահանգում սեղի տուեց խտվութիւնների միայն տաճկական ուժի մի ժամանակ, իսկ ներկայումս այնտեղ տիրում է լիակատար խաղաղութիւն:

Ան. Քանտոն.— Նկատում է, որ ոչ բարեկորուստները և ոչ էլ նրանց յայտարարումը պաշտօնական օրաթերթում չեն կարող անմիջապէս ցոյց տալ իրենց արդիւնքը: Տաս, դուցէ քսան տարի անցնի, մինչև որ իրերի դրութիւնը Հայաստանում կդառնայ նօրմալ: Եթէ մուհաջիրները հաստատուիլը, ինչպէս այդ բանը շնչուեց Պանֆիլին, վտանգ էր ներկայացնում նախքան բարեկորուստների ներմուծումը, պէտք է ընդունել նաև այն, որ յիշեալ վտանգը կշարունակի մնալ, մինչև որ բարեկորուստները վերջնականապէս չեն ամբապնդուիլ:

Մանգէշտամբ.— Հանձնողով է ընդունում Շեօնբերգի յայտնած այն միտքը, որ նա ձգտում է պաշպանել քրիստոնեաներին, վարուելով այդպէս:

նա իր խղճի առաջ հաւատարիմ է մնում Բերլինի զաշնագրի 61-րդ յօդուածին:

Ֆիցօրիս. — Անհրաժեշտ է գտնում պարզելու XIX-րդ յօդուածի իսկական սահմանը, որպէս զի հնարաւոր լինի վերջ տալ թիւերի մացութիւնները մեկնաբանութեանը:

Մուհաջիրները հայրենիք վերադարձող գաղթականներ չեն, որոնց աշխատանքը և հմտութիւնը գոյում է Շեօնբերգը, այլ մարդիկ, որ առաջին անգամն են գալիս մի երկիր, որի հետ ոչնչով կապուած չեն,—մի խօսքով իսկական գաղթականներ: Նրանք հաստատուած են ոչ թէ իրենց սեփական կամքով և ազատ տեղափոխման օրէնքի նպատումամբ, այլ լոկ կառավարութեան ոյժով: Վերջապէս նրանք հաստատուած են ոչ թէ եզակի խմբերով, այլ մասսաներով: Ներկայ դէպքում խօսքը Ռումէլիայի մահմեդականներէ մասին է, որոնք փախել են քաղկանեան զօրքերի յարձակումներէց առաջ:

Պանձիլի. — Գտնում է, որ XIX-րդ յօդուածը ընէ վերաւերում է մահմեդական կառավարութեան դիւրազգայնութիւնը. նա կազմուած է այնպիսի մի ոճով, որ թոյլատրում է անցնելու բրիտոնեաներին և պատնէշներ ստեղծում մահմեդականներէ համար: Նրանց կողմնակիցները անկասկած խօսելու վշտացած կլինէին, եթէ նախկին քրիստոնեայ տաճկահպատակներէց նրանք, որ գտնուած են մի այլ բրիտոնեայ ազգութեան գերիխանութեան տակ, օրինակ յոյները՝ ցանկանալով ազատուել բուլղարական լծից, դիմէին Բ. Գուանը, ինչպէս ինչ նրանից հողերու Արզեօք սրանց կընդունէին Հայաստանում, թէ ոչ:

Ֆիցօրիս. — Առանց առատանուելու տալիս է բացասական պատասխան, որովհետև XIX-րդ յօդուածը, ընդհանրապէս, վերջացած դէմ է մասսայական բնակեցման. յիշեալ յօդուածը հակառակ է այն բանին, որ կառավարութիւնը բնակեցնի նահանգում օտարերկրացիներին, օտար նահանգի բնակիչներին:

Մանդիլլտամ. — Հաստատուած է այդ մեկնաբանութեան ճշտութիւնը:

Ֆիլլօրիս. — Կործում է, թէ փոխադրուած լինելով մի երկիր, որի կլիման տարբեր է և ցուրտ, Ռումէլիայի մուհաջիրները ցոյց կան նչիս օտկունութիւն, իսկ միւս կողմից կճանդիպեն մեծ տառապանքներու եւ որովհետև նրանց հաստատումը հողային վէճը աւելի ևս կբարդանայ, ուստի նա եզրափակում է, որ մուհաջիրներէ բնակեցումը նահանգում կլինէր հակառակ կառավարութեան շահերին, տեղական պահանջներէ և նոյն իսկ նրանց սեփական շահերին:

Շեօնբերգ. — Սկզբունքով դէմ է ամեն մի բացառիկ օրէնքի: Մանդիլլտամը ահնարելու է Բերլինի զաշնագրի վրայ, այն ինչ Շեօնբերգը համոզուած է, որ հայերի շահերը միմիայն այն ժամանակ կարելի է համարել ապահով, երբ ընդունուի խիստ արդարութեան սկզբունքը և վերացուի ամէն մի առաւելութիւն կամ բացառութիւն, որոնք միմիայն անբաւականութիւններ են առաջ բերում:

Մանդիլլտամ. — Նկատում է, որ XIX-րդ յօդուածը հետևում է խիստ արդարութեան և ձգտում է խուսափել իւրաքանչիւր օրուայ վտանգաւոր ընդհարումներէց:

Շեօնբերգ. — Գտնում է, որ արդարադատութեան տեսակէտից ամեն մի բացառիկ կարգադրութիւն, ընդունուած յօդուած կամ ի վնաս այս կամ այն կրօնի, պէտք է անուշադրութեան մատնուի: Նա թշնամի է XIX-րդ յօդուածին,

աջքի առաջ ունենալով, որ այդ յօդուածը բացառապէս նպաստաւոր է ոչ—
— մասնեղականների համար:

Մանդիլլուամ. — Յայտնում է, որ նա չի կարող ոչինչ փոխել այս հարցում, երբ պարզ է, որ երկար տարիների ընթացքում մասնեղականներն էին ճնշում քրիստոնեաներին, հետեաբար այս վերջիններին է հարկաւոր հովանաւորել:

Շեօնբերգ. — Հաւատում է, որ բարենորոգումների շնորհիւ ամեն մի ճնշում կվերանայ:

Մանդիլլուամ. — Ընդհակառակ պնդում է, որ ոչ մի հանգամանք չի կարող վերջ տալ մուհաջիրներում բուն դրած վրէժինդրութեան զգացմունքին, որով նոքա լցուած են դէպի քրիստոնեաները:

Ֆիցմօրիս. — Կարծում է, թէ XIX-րդ յօդուածը վեր է որևէ նախատինբից. նրան չի կարելի համարել բացառիկ օրէնք, նամանաւանդ եթէ վերցնենք կրօնական տեսակէտից: Աւելի ճիշտ կլինէր ասել, որ նա սահմանում է մի առանձին միջոց՝ համաձայն որոշ շրջանների մէջ գոյութիւն ունեցող առանձին դրութեան: Այդ առանձին դրութիւնը — երկու թշնամի տարրերի, բրդի ու հայի համագոյութիւնը, պէտք է ձգտի հեռացնել ամեն մի նիւթական և բարոյական խոչնդոտ, որպիսին անշուշտ կարող է լինել ուղեւորական մուհաջիրների հաստատուիլը: Նոյնիսկ բրդերի շահը պահանջում է որ մուհաջիրները մուտք չունենան նահանգում:

Շեօնբերգ. — Հետեւելով Ֆիցմօրիսի գործնական տեսակէտին, չի գտնում, որ մուհաջիրների հաստատումը կարող է գծաւորութիւնների պատահել. կենտրոնական կառավարութիւնը հարցապնդում կանի վալիին, թէ նահանգում ձրտեղ ազատ հողեր և ինչպիսի յարմարութիւններ կան մուհաջիրներին այնտեղ բնակեցնելու համար: Վալին, կամ ընդհանուր վերատեսուչը պատճառաբանուած պատասխան կտայ և կտեղեկացնի նաև հնարաւոր ընդհարումների ու վտանգի մասին: Իսկ կենտրոնական կառավարութիւնը անշուշտ աջքի առաջ կունենայ նրանց կարծիքը: Ի միջի այլոց, եւրոպական վերահսկողութիւնը նոյնպէս կարող է նպաստել այդ նպատակի իրագործմանը:

Սեւ-Քանտոն. — Նկատում է, թէ այն հանգամանքը, որ Դուռը զգում և դիտակցում է բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնը, վայրուսն ապացոյց է օսմանական կառավարութեան յետամնացութեան, հետեաբար խօսք չի կարող լինել այն իդէալական կատարելագործման մասին, որ նրան վերադրում է Շեօնբերգը:

Ֆիցմօրիս. — Գտնում է իր կողմից, որ դեպանատները կարող են տաճկական ներքին գործոց նախարարին մատնացոյց անել պետութեան իսկական շահերի վրայ, իսկ վերջիններս թելադրում են նրան՝ մուհաջիրներին թոյլ չտալ հաստատուելու Հայաստանում:

Շեօնբերգ. — Կրկնում է, որ մուհաջիրների հաստատումից առաջ եկած վտանգը այնքան մեծ չէ, որ սահմանուի մի առանձին միջոց այն բացառիկ նշանակութեամբ, որպիսին նախատեսում է XIX-րդ յօդ. Նոյնիսկ եթէ այդ վտանգը լինէր լուրջ, նրա առաջն առնելու համար միջոցներ չէին պակասիլ: Վալիների և ընդհանուր վերատեսուչների հեղինակութիւնը և եւրոպական վերահսկողութիւնը կարող են համարուել բաւականի մեծ ապահովութիւն հնարաւոր վտանգի առաջն առնելու համար:

Սևն-Քանտոն.— Կասկած է յայտնում վերաբերմամբ այն յոյսերի, որ իր պատուելի գերմանական կոլլեգը զնուս է ապագայ վերահսկողութեան մարմինների վրայ, որոնց յանձնուելու է բարենորոգումների գործը և մասնաւորապէս ընդհանուր վերատեսուչների վրայ: Նա չի ժխտում, որ վերջիններս, շնորհիւ իրենց զորգադրութեան և եռանդի, երեսն կհանեն բոլոր չարագործութիւնները և կառաջարկեն համապատասխան միջոցներ: Բայց նա կարծում է, թէ աւելի լաւ է նախատեսնել, քան յետոյ ստիպուած լինել սանձահարել: Նախազգուշացնել չարագործութիւնները, քան պատրաստել: Այս պատճառով նա պնդում է, որ մուշաղիւրներին արգելուի նախանգ մտնելու:

Ֆիցօրիս.— Արտայայտուում է նոյն մտքով:

Շեօնբերգ.— Հրաժարուում է ընդունել մի առաջարկութիւն, որը, ըստ նրա կարծիքի, սահմանում է Եւրոպայի չափազանց միջամտութիւնը Կայսրութեան ներքին գործերում:

Պանֆիլի.— Ձի ժխտում այն դժուարութիւնները, որին հանդիպելու է մուշաղիւրները մասնայական հաստատումը հայկական վիլայէթներում: Բայց նա պնդում է, որ ընդհանուր նահանգապետը, կամ հակառակ դէպքում, ընդհանուր վերատեսուչը կարող են նրանց դէմ միջոցներ ձեռք առնել, եթէ վտանգաւոր են գտնում: Նա մերժում է, սակայն, ընդունել մի անօգուտ կարգադրութիւն, որ կիջասէր Սուլթանի վեհապետական իրաւունքներին և կվերաւորէր մահմեդական կառավարութեան զիրազրգուցութիւնը:

Յանձնաժողովը անցնում է նախաձրագրի XX-րդ յօդուածին.

«Սահմանք շրջանից դուրս, մասնաւորապէս Կիլիկիայում ապրող հայերի դրութիւնը բարելաւելու համար, կմշակուեն առանձին կանոններ համաձայն վերոյիշեալ սկզբունքների իմաստի»:

Շեօնբերգ.— Յայտնում է, որ նա չի ընդունում 20 և 21-րդ յօդուածները, որոնց նպատակն է ստեղծել մի առանձին հայկական նահանգ:

Պանֆիլի.— Յիշեցնում է, որ համաձայն Բ. Դասն կողմից դեռ պահանջատներին յայտնած բարենորոգումների ծրագրի, վեց հայկական վիլայէթները մտնում են ընդհանուր վերատեսուչութեան 3-րդ և 5-րդ սեկտորների մէջ, իսկ այդ երկուսը իրենց գլուխ կունենան օտար ընդհանուր վերատեսուչներ: Առաջարկած ապահովութիւնները չի կարելի բաւական համարել պետութեան ուրիշ հայարնակ շրջանների համար: Այս պատճառով անհրաժեշտ է ձեռք առնել բարելաւման միջոցներ յիշեալ երկու սեկտորներից զուրս ապրող հայերի համար:

Ֆիցօրիս.— Յայտնում է, որ նա ընդունում է առանձին կանոնադրութեան սահմանման գաղափարը Կիլիկիայում լամբուած հայերի համար. նա չի նկատի ունի 1895 թ. երեք դեպպանների յիշատակազրի հետեւեալ խօսքերը. «որովհետև Չէյթուհի (Հալէպի վիլայէթ) և Հաջինի (Աղանայի վիլայէթ) հայերը կազմում են բնակչութեան մեծամասնութիւնը, ուստի պէտք է նրանց համար կազմել մի ազգային վարչական սահման»: Իսկ ինչ վերաբերում է զանազան բաղաքնիրում բնակուող հայերին ընդհանրապէս, նրանց քանակը մեծամասնութիւն չի կազմում:

Պանֆիլի.— Նկատում է, որ առանձնացած հայերի համար կարելի է հաստատել ընդհանուր իրաւակարգի այնպիսի վստահելի ապահովութիւն, ինչպիսի ապահովութիւններ ռուսական նախաձրագիրը նախատեսնում է

✓ **ԽԼՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ, սահմանադրութեան ղեկավարման համար և այլն և այլն:**

Մանդիլրտամ. — Համաձայն է այս վերջին նկատման հետ:

ՊանՖիլի. — Կարգում է նախածրագրի XX-րդ յօդուածը.

«Մի առանձին մասնաժողով, կազմուած տանկական կառավարութեան և մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներից, կմշակի նահանգի հիմնական օրէնքները, ինչպէս նաև XX-րդ յօդուածում յիշուած կանոնադրութիւնը, ղեկավարուելով այս նախածրագրի արտայայտած սկզբունքներով»:

Նա դնում է, որ այս յօդուածը, առանձին վիճարանութիւնների տեղի չի կարող տալ, բացի այն ընդդիմաբօսութիւնները, որ յայտնել են մի նահանգի ստեղծմանը հակառակ ներկայացուցիչներ:

Նիստը վերջանում է կէսօրուայ 12¹/₂ ժամին:

Հայկական Բարենորոգումների Եանձնաժողով:

Ն ի ս տ VII.

Ձորեքշաբթի, 23 յուլիսի 1913 թ.

Ներկայ են.

Շեօբերգ, ներկ. Գերմանիայի ղեսպանատան,

ՊանՖիլի, ներկ. Աւստրօ-Սինգաբական ղեսպանատան,

Սևն-Քանտեկն, ներկ. Ճափնախայի ղեսպանատան,

Ֆիցմօրիս, ներկ. Մեծն-Բրիտանիայի ղեսպանատան,

Շաբէր, ներկ. Իտալիայի ղեսպանատան,

Մանդիլրտամ, ներկ. Ռուսաստանի ղեսպանատան:

Նիստը բացում է ժամի 10-ին:

Վերջին նիստի բանացի վիճարանութիւնները, որ կարգում է Սևն-Քանտեկն, ընդունում են:

ՊանՖիլին քննութեան է դնում նախածրագրի վերջին 22-րդ յօդ.

«Մեծ պետութիւնները հոգ կտանեն սոյն կանոնադրութիւնների կատարման համար»:

Մանդիլրտամ. — Տալիս է հետեւել բացատրութիւնը.

«Ռուսական նախածրագիրը առաջարկում է նշանակել Հայկական Նահանգի համար մի ընդհանուր նահանգապետ՝ համաձայնութեամբ մեծ պետութիւնների: Նա լիազօրուած պիտի լինի այնպիսի ընդարձակ իրաւունքներով, որ հնարաւորութիւն ունենայ առաջ տանելու բարենորոգումների գործը ղէպի լաւ և ազաւոքիլու գործերի անաչառ կառավարումը: Ընդհանուր նահանգապետի իրաւունքները նախածրագրի շրջաններում որոշուած չափով լիապէս ներդաշնակ են Սուլթանի վիճապետութեան զաղափարի հետ: Միապետը ընդհանուր կերպով յանձնում է իր իրաւունքների որոշ մասը ընդհանուր նահանգապետին: Այդ իրաւունքների մէջ մտնում է նահանգի զբիթէ ամբողջ դործադիր իշխանութիւնը, ի միջի այլոց, նահանգի վարչական պաշտօնեաների նշանակումը ու արձակումը և դատաւորների նշանակումը: Ուրիշ իրաւունքներ ընդհանուր նահանգապետը իրագործում է Սուլթանի անուամբ, այսպէս ասած, նրա առանձին յանձնարարութեամբ. օրինակ, ընդհանուր նահանգապետը գումարում և արձակում է նահանգական ժողովը Նորին Մեծութեան Սուլթանի

անուամբ Վերջապէս ընդհանուր ժողովի ընդունած օրէնքներէ հաստատուած պատկանում է միապետին:

Այդ ապակենտրոնացումը, ինչքան էլ որ նա ընդարձակ լինի, ինքն ըստ ինքեան բաւարար չի կարող լինել նախածրագրի ձգտած նպատակի իրագործման համար: Մի կողմից կենտրոնական իշխանութիւնը բարեխղճութեամբ չէր վերաբերուի դէպի նահանգի հիմնական օրէնքները, օրինակ, նա կարող էր միջամտել պաշտօնեաների նշանակման և արձակման հարցին, նահանգի բնակիչներին կարող էր ստիպել կատարելու խաղաղ ժամանակ զինուորական ծառայութիւնը նահանգից դուրս, հաստատել նրա տերրիտորիայի վրայ մուհաջրներին և այլն: Միւս կողմից, առանց հիմնական օրէնքները խախտելու, նա կարող էր խոչնդոտ լինել նրանց իրագործմանը. օրինակ, նա կարող էր՝ դրդուած լինելով այնպիսի կշռադատութիւններից, որոնք ոչ մի կապ չունեն նահանգի շահերի հետ, խորհուրդ տալ Նորին Մեծութեան Սուլթանին՝ չհաստատել այս կամ այն օրէնքը, որ ընդունել է նահանգական ժողովը: Մի ուրիշ կողմից, հաւասարապէս վտանգալից կլի նէր թողնել ընդհանուր նահանգապետի գործունէութիւնը առանց որևէ հսկողութեան նրան նշանակող ոյժի կողմից—այսինքն Նորին Մեծութեան Սուլթանի և մեծ պետութիւններին: Ինքը, ընդհանուր նահանգապետը, նոյնպէս կարող էր գործել հակառակ հիմնական օրէնքներին, կամ գործադրել նրանց հակառակ իմաստով: Բացի այդ, կլինէին դէպքեր, երբ Բ. Դուան և մեծ պետութիւնների համերաշխ գործունէութիւնը ընդհանուր նահանգապետի վերաբերմամբ կթելադրէր նոյն նահանգի շահը:

1895 թ. հոկտեմբեր 20-ին հրովարտակի 32-րդ յօդուածը, ղեկավարուելով երեք դեսպաններ յիշատակագրի VIII-րդ կէտով, կազմուծ է մշտական յանձնաժողով վերահսկողութեան համար: «Բ. Դուանը կից սահմանուած է մի մշտական յանձնաժողով վերահսկողութեան համար, նախագահութեամբ մի մահմեդականի: Այդ յանձնաժողովը բաղկացած կլինի երկու մահմեդական և երկու քրիստոնեայ անդամներից, որոնց պարտականութիւնն է հսկել բարենորոգումների ճշգրիտ իրագործումը:

Դեսպանատները օգնութեան կգան այս յանձնաժողովին իրենց դրօշմաններ յիշոցով, նաև այն կարծիքներով, հաղորդագրութիւններով և ցուցումներով, որ նրանք պատշաճ կհամարեն բարենորոգումների գործադրման համար ներկայ հրովարտակի նախագծուած սահմաններու:

Սրբ Բ. Դուանը և Դեսպանատները յանձնաժողովի պարտականութիւնը վերջացած կհամարեն, այն ժամանակ նա կարձակուի»:

Հազիւ թէ կարիք կայ պնդելու այդպիսի մի վերահսկողութեան ապարդիւնութեան վրայ. սրա կազմից հերոպական մասնակցութիւնը բոլորովին դուրս է հանուած և ղեկավարաների գործունէութիւնը սահմանափակուած է միմիայն թեղեկութիւններ տալով: Ակնյայտնի է, որ հայկական նահանգի կառավարման վերահսկողութիւնը տեղի պիտի ունենայ Նորին Մեծութեան Սուլթանի կառավարութիւնը և վեց մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների միասմուռ գործունէութեամբ: Չմտնելով այդ վերահսկողութեան գործունէութեան մանրամասնութիւնների մէջ, կարելի է ասել հետևեալը. վերահսկողութիւնը կարտայայտուի միմիայն նրանուով, որ երբեմն

մեծ պետութիւնները ցուցումներ կանեն Կայսերական կառավարութեանը կամ ընդհանուր նահանգապետին:

Պանֆիլի.— Իրեն կողմնակից է յայտարարում եւրոպական վերահսկողութեան. վերջինս անհրաժեշտ է ամեն անգամ, երբ խօսք է լինում Թուրքիայում բարենորոգումներ մտցնելու մասին: Ինչ վերաբերում է վերահսկողութեան ձևին, այդ մասին մեծ պետութիւնները կարող են համաձայնութեան զալ Բ. Դոան հետ նա առաջարկում է երկու սխտեմ.

1. Բարձր Դոանը կից հաստատել մի մշտական յանձնաժողով, ուր օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչների հետ միասին կլինեն նաև մի մի ներկայացուցիչ Դեսպանատներէ կողմից:

2. Բազմաճայ վիլայէթներէ համար նշանակուած ընդհանուր վերատեսուչներէ կամ, ըստ ռուսական նախաձեռնարկի, ընդհանուր նահանգապետի Բ. Դոանը արած առաջարկութիւններէ հաւանութեան մասին յայտնել անմիջապէս վեց մեծ պետութիւններէ դատարաններէ աւագին, որը այդ առթիւ իրագործել կանի իր կողմէն:

Վերջին սխտեմը թուում է գերադասելի թէև ժողովրդի համար նա մնում է պակաս յայտնի, բայց չի շարժում օսմանեան կառավարութեան դիւրագործութիւնը: Դեսպանները՝ ստանալով ընդհանուր վերատեսուչներէ կամ ընդհանուր նահանգապետի Բ. Դոան արած առաջարկութիւններէ պատճէն, հոգ կտանեն, որ այդ առաջարկութիւններին ընթացք տրուի և բարենորոգումները կենտրոնական կառավարութեան խոչնդոտներին չհանդիպեն:

Պատասխանելով Մանդլիշտամի մի հարցին, Պանֆիլին աւելացնում է, որ ընդհանուր վերատեսուչները կամ ընդհանուր նահանգապետը պիտի ուղարկի իր հաղորդագրութիւնները դեսպանատներին աւագի միջոցով: Իսկ դեսպանատները կմիջամտեն միայն այն ժամանակ, երբ Բ. Դուռը չի ընդունի ընդհանուր վերատեսուչներէ կամ ընդհանուր նահանգապետի առաջարկութիւնները:

Շեօքեթը.— Համաձայն է Պանֆիլիի յայտնած առաջարկի հետ: Վերահսկողութեան մշտական յանձնաժողովը, որ առաջարկում է 3 անդամ լի 1895 թ. երեք դեսպաններէ յիշատակագիրը, կազմուել է նոյն տարուայ հոկտեմբ. 20 բարենորոգումներէ հրովարտակի ոյժով: Յանձնաժողովի բնոյթը բացառապէս օսմանական էր՝ բաղկացած հաւասար թւով մասնադականներից և քրիստոնեաններից. նրան չէր կարելի բաւարար համարել: Ներկայումս բոլոր դեսպանատները համաձայն են այն հարցում, որ մեծ պետութիւնները մասնական Հայաստանի բարենորոգումներէ վերահսկողութեանը: Բայց նրանք պիտի ընտրեն երկու սխտեմից մէկը:

Նրանք կարող են ամենից առաջ կանգ առնել 1895 թ.ի սխտեմի վրայ բարեկաւելով նրան և որոշելով մի մշտական յանձնաժողով, որի կազմը թէև վիճելի է, բայց որը սկզբունքով ունենալու է իր մէջ, բացի Դոան ներկայացուցիչները, նաև իւրաքանչիւր մեծ պետութեան մի ներկայացուցիչ: Ինչ վերաբերում է այդ յանձնաժողովի տեղին, այդպիսին պիտի ընտրել կամ Պօլիսը կամ Հայաստանի նշանաւոր քաղաքներից մէկը: Կ. Պօլիսը այդ նպատակի տեսակէտից կունենար մի առաւելութիւն—անմիջական յարաբերութիւն կենտրոնական իշխանութեան հետ, իսկ հայկական կենտրոնը հնարաւոր կզարձնէր վերահսկողութեան ուղղակի և կատարալակներպուած լինելը:

Դտնուելով Կ. Պօլսում, յանձնաժողովը ստիպուած կլինի վերահսկողու-

թեան յաջողութեան ապահովման համար ուղարկել հայկական վիլայէթները իւրաքանչիւր տարի ենթա-յանձնաժողովներ, կամ դիմել անկետայի, որը ղեսպանները տեղն ու տեղը կսահմանէին իրենց պաշտօնեաների միջոցով:

Ընդհանուր վերատեսչութեան ջանքերով հաստատած այս գործը, հնարաւորութիւն է տալիս հրաժարուելու մշտական յանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնից: Ընդհանուր վերատեսչուները, ունենալով իրենց տեսութեան տակ այն շրջանները, ուր հայերը կազմում են խմբուած մասսա, այսինքն 2, 3, 4 և 5-րդ սեկտորները, կպարտաւորուեն կենտրոնական կառավարութեանը յայտնած տեղեկութիւնների պատճէն ներկայացնել ղեսպանների աւազին, որը կհաղորդի նոյնը իր կօլլէգներին: Այդպիսով ղեսպանատները միշտ իրազեկ կլինեն Հայաստանի բարենորոգումների զարգացման զանազան աստիճանների մասին, իսկ շնորհիւ այդ հանգամանքի Բ. Դուռը չի կարող այլ ևս խոչնդոտ լինել ընդհանուր վերատեսչուների արած առաջարկութիւններին:

Դեսպանատների համար հիմք են ծառայում ընդհանուր վերատեսչուների տեղեկութիւնները, բայց նրանք կարող են վերհսկել նաև Հայաստանում նշանակուած իրենց հիւպատոսների կամ գործակալների միջոցով:

Այս սիստեմի ամենամեծ առաւելութիւնը կայանում է նրանում, որ նա հայերի բազմաթիւ տրտունջները կկենտրոնացնի մի հիմնարկութեան մէջ, այն ինչ մինչև այժմս հայերը դիմում էին իւրաքանչիւր ղեսպանատանը առանձնապէս: Դիմելով այս կամ այն հարցի առթիւ տաճկական կառավարութեանը, ղեսպանատները կարող էին նուանդ ցոյց տալ միայն այն չափով, ինչ չափով որ այդ բանը չէր հակասի իրենց շահերին, որոնցով նրանք կապուած էին Տաճկաստանի հետ: Ահա հէնց այդ պատճառով նրանց դիմումը Բ. Դուռը համարեա թէ միշտ մնում էր անանց հետևանքի: Իսկ Պանֆիլիի առաջարկած սիստեմը ուղարկում է հայերին դէպի ընդհանուր վերատեսչուները, որոնք համարում են միակ հեղինակաւոր իշխանութիւն յիշեալ տրտունջների քննութեան համար:

Այս սիստեմը Բ. Դուռը կընդունէր աւելի շուտ, քան մշտական յանձնաժողովի սիստեմը: Ի միջի այլոց, սա աւելի արգիւնաւէտ կլինէր իր սակաւ հրապարակայայտութեամբ: Մշտական յանձնաժողովի հաստատումը բնակչութեան մէջ առաջ կրերէր այն համոզմունքը, որ դէպի Բ. Դուռը հաւատ չկայ, իսկ միւս կողմից նա զգալի կերպով հարուած կհասցնէր օսմանս մեան վեհապետութեանը:

Ֆիցմօրիսի մի նկատմանը Շեօնբերդը պատասխանում է, որ ընդհանուր վերատեսչուները ղեսպանատների աւազին կտեղեկացնեն այն հանգամանքների մասին, որ վերաբերում է իրենց սեկտորներում եղած բազմահայ շրջաններին:

Սևն-Քանտեմ.— Հարցնում է Շեօնբերդին, թէ վերահսկողութեան յանձնաժողովի ինչպիսի կազմ նա կընդունէր, եթէ յանձնաժողովի սահմանումը հաւանութիւն գտնէր:

Շեօնբերդ.— Պատասխանում է, որ թէև այդ հարցը պէտք է քննել, բայց և այնպէս նա կարծում է, թէ Բ. Դուռը կպահանջի ներկայացուցիչների հաւասար քանակ և նախագահ: Վերջինս կամ կլրացնի եւրոպական ներկայացուցիչների ընդհանուր քանակը, կամ կմիանայ նրանց որոշ կազմին:

Սկն-Քանտեկն.—Նկատում է, որ թւական հաւասարութիւնը ապարդիւն կ'մնայ, եթէ յանձնաժողովը ունենայ դիպլոմատիքական բնոյթ:

ՊանՖիլի.—Դժուարանում է պնդել, որ Դուռը ունենայ միմիայն մի ներկայացուցիչ, միւս կողմից եթէ նրանց թիւը մէկից ասել ինչի, այն ժամանակ յանձնաժողովը կկորցնի իր դիպլոմատիքական բնոյթը: Բացի այդ, պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ յանձնաժողովը չի կարող կատարել միջնորդ դատարանի դեր այն բոլոր վէճերում, որ կծագեն ընդհանուր նահանգապետի և Բ. Դուռն մէջ, որովհետև նա սահմանափակուած կլինի միմիայն Բ. Դուռն որոշած հարցերի քննութեամբ:

Շաբեր.—Կարծում է, թէ ընդհանուր վերատեսուչների աշխատակցութիւնը ղեսպանատների հետ իրօք աւելի մեծ թիթխութիւն է վերահսկողութեան իրազրծման համար, քան մշտական յանձնաժողովը: Այդ հարցում նա համամիտ է իր գերմանական կօլլէգի կարծիքի հետ:

ՊանՖիլի.—Գտնում է, որ հարկադրելով ընդհանուր վերատեսուչներին հաղորդել ղեսպանատների աւազին բոլոր իրենց տեղեկագրերը, Շեօնբերգը աւելի հետուն է գնում, քան պէտք է:

Շեօնբերգ.—Նկատում է, որ այդ տեղեկագրերի նիւթը կազմելու են բարենորոգումները, վարչութեան կազմակերպումը և վերահսկողութիւնը:

ՊանՖիլի.—Գտնում է, որ Բ. Դուռը կարող է պարտաւորել ընդհանուր վերատեսուչներին արտակարգ ձևով կատարել է առանձին ուսումնասիրութիւններ՝ օրինակ, տնտեսական անկետա, և այս դէպքում չի կարելի պահանջել, որ նրանք տեղեկապիտ ներկայացնեն ղեսպանատներին: Այս պատճառով տեղին կլինէր առանձնապէս որոշել, որ նրանք ղեսպանների աւազին հաղորդում են միմիայն այն առաջարկութիւնների մասին, որ համաձայն յուլիս 1-ի շրջաբերականի յաւելեալ հրահանգների № 34233/75 մտնում են նրանց իրաւասութեան մէջ:

Միմիայն այս պայմանով Պանֆիլին կմիանար Շեօնբերգի առաջարկութեան հետ:

Մանդելշտամ.— Յանկանում է ճիշտ իմանալ, թէ ի՞նչ ձևով է կատարուելու վերահսկողութեան գործադրումը և ի՞նչպիսի ապահովութիւն է ներկայացնում այն սխտեմը, որ նրա յարգելի կօլլէգները գերադաս են համարում:

ՊանՖիլի.—Կրկնում է, որ ղեսպանների աւազը կյայտնի իր կօլլէգներին ընդհանուր վերատեսուչներից ստացած տեղեկութիւնների մասին այն դէպքում, երբ Բ. Դուռը արանց հետևանքի կթողնի նրանց առաջարկութիւնները, ղեսպանատները կմիջամտեն:

Սկն-Քանտեկն.—Հարցնում է, թէ ղեսպանատները ի՞նչպէս են իմանալու այն մասին՝ ընդհանել է արդօք Բ. Դուռը ընդհանուր վերատեսուչների առաջարկութիւնները, թէ ոչ:

ՊանՖիլի.—Պատասխանում է, որ ղեսպանատները տեղեկութիւն կատան ընդհանուր վերատեսուչների հաղորդագրութիւնների միջոցով:

Շեօնբերգ.—Կարծում է սակայն, թէ հրատապ դէպքերում ղեսպանատները, ստանալով ընդհանուր վերատեսուչների հաղորդագրութիւնը, շուտափոյթ կերպով կարող են իրենց միջամտութեամբ դիմել Բ. Դուռն:

Սանդելշտամ.—Եզրափակելով վիճաբանութիւնները, յայտնում է, թէ նա Պանֆիլիի և Շեօնբերգի առաջարկութիւնները հասկացաւ հետևեալ մըտ-

քով. նրանք կանգ են առնում վեց դեսպանատների դիպլոմատիքական կօլւլեկտիւ միջամտութեան վրայ, հիմնուելով աւագի այն բոլոր տեղեկութիւնների վրայ, որ նա անմիջապէս կատանայ նահանգի ընդհանուր նահանգապետից կամ ընդհանուր վերատեսուչներից:

Պանֆիլի.—Հաստատում է Մանդէլշտամի ասածը:

Մանդէլշտամ.—Գտնելով դիպլոմատիքական ուղին որպէս միակ ապահով և արդիւնաւէտ միջոց բարենորոգումների վերանկողութեան համար, նա ընդունում է այդ առաջարկը:

Ի միջի այլոց, նա օգտուէտ է համարում յատկացնել դեսպաններին նախաձեռնութեան իրաւունքը. շնորհիւ այդ իրաւունքի, նրանք ընդհանուր նահանգապետի կամ ընդհանուր վերատեսուչների ուշադրութիւնը կհրաւիրեն պարզօրէած չարագործութիւնների վրայ և կառաջարկեն համապատասխան բարենորոգումներ:

Պանֆիլի.—Նկատում է, որ յանձնաժողովը միահամուռ կերպով համաձայն է ընդունելու այս վերջին առաջարկութիւնը:

Ֆիցմորիս.—Ընդունելով իսկ այդպիսի վերանկողութեան սիստեմ, ցանկանում է իմանալ՝ իրագործման ինչպիսի ապահովութիւն է նա ներկայացնում դեսպանատների համար:

Շեօնբերգ.—Պատասխանում է, որ դեսպանատները իրենց առաջարկած բարենորոգումների գործադրման մասին տեղեկութիւն կատանան ընդհանուր վերատեսուչների հաղորդագրութիւնների միջոցով:

Պանֆիլի.—Գտնում է, որ բարենորոգումների գործադրման յաջողութիւնը կախուած է հանգամանքներից. եթէ առաջարկած բարենորոգումը չնչին է իր նշանակութեամբ, այն ժամանակ դեսպանատները աւանձնապէս չեն ձգտի ընկճել Բ. Դոան յամառութիւնը, իսկ եթէ նա էական է, նրանք կգործեն ազդու և եռանդով:

Սեն-Քամտեն.—Նմանապէս կողմնակից է վեց դեսպանատների կօլլեկտիվ դիպլոմատիքական միջամտութեան: Նա նկատում է, որ առաջարկած սիստեմը, սահմանելով ընդհանուր վերատեսուչների և դեսպանատների ուղղակի և կանոնաւոր յարաբերութիւնները, աւելի ևս ցանկալի է դարձնում, որ յիշեալ պաշտօնեաները լինեն օտարերկրացիք: Սակայն, նա կարծում է, թէ Բ. Դոանը մի քանի նպաստաւոր նշանակումներից յետոյ այլևս տրամադրուած չի լինի օտարերկրացի ընդհանուր վերատեսուչներ նշանակելու:

Պանֆիլի.—Նկատում է, որ օտարերկրացի ընդհանուր վերատեսուչների հիմնարկութեան սահմանումը «նշանաւոր սեկտորներում, ինչպիսիք են արևելեան վիլայէթների սեկտորները» (Յ-րդ և Ծ-րդ), հաստատում է թուրքիայի շրջաբերական հեռագիրը, ուղղուած օտար պետութիւններում եղած իր դեսպաններին: Հաղորդելով այդ հեռագիրը դեսպանատներին, Բ. Դոանը յուլիս 1-ի շրջաբերականով պարտաւորուեց նրանց առաջ կատարելու իր վրայ վերցրած այդ պարտականութիւնը:

Շեօնբերգ.—Համաձայն է Սէն-Քամտէնի հետ նրանում, որ այն շրջաններում, ուր հայերը կազմում են խմբուած մասսա, ընդհանուր վերատեսուչները լինեն օտարերկրացիք:

Շաբեր, Ֆիցմորիս, Մանդէլշտամ և Պանֆիլի նոյնպէս համակարծիք են այս հարցում:

Պանթիլի.—Ասում է հետեւեալը.

Եթանձնատողովը այժմ աւարտեց ուսական նախածրագրի քննութիւնը, ուսումնասիրելով նրան Բ. Դոան հաղորդագրութիւնների հետ միասին: Ես և իմ գերմանական ընկերը նախածրագրի իւրաքանչիւր յօդուածին աւելացրինք այնպիսի դիտողութիւններ, որոնք մենք գտանք անհրաժեշտ, ձգտելով նաև, որ բարենորոգումները հիմնուեն Բ. Դոան հաղորդագրութիւնների վրայ: Մեզ լիազօրողներն նպատակը հեշտացնելու համար, մենք երկուսս էլ անհրաժեշտ գտանք երրօրփակել մեր նկատումները մի համառօտ գրութեամբ, լրացնելով նրան մի շարք կշռագատութիւններով. վերջիններս պակասում էին տաճկական այն օրէնքների և կանոնադրութիւնների մէջ, որոնք ձգտում են բարենորոգումներ մտցնել Արևելեան Անատոլիայում:

Մեր տեսակէտը ներկայումս կայանում է հետեւեալում. աւելի նպատակայարմար է հիմնել հայաբնակ վիլայէթների բարենորոգումները գոյութիւն ունեցող տաճկական օրէնքների, ընդհանուր վերատեսուչների համար մշակած հրահանգների և վերջապէս Բ. Դոան այն շրջաբերականի վրայ, որ ուղարկուած է տաճկական դեսպաններին և յայտնած մեծ պետութիւններին 1913 թ. յուլիսի 1-ին № 34233/75: Մենք գտնում ենք անհրաժեշտ ինդրելու Կայսերական կառավարութիւնից լրացնել գործադրուող օրէնքները և կանոնները որոշ կարգադրութիւններով: Մենք կարծում ենք, թէ Բ. Դոանից հարկաւոր է խնդրել հետեւեալը.

1°. հաւանութիւն տալ եւրոպական վերահսկողութեան հաստատմանը, որպէս զի գոյութիւն ունեցող օրէնքները և կանոնները գործադրուեն ճշտօրէն և արդարացի կերպով: Նոյն հաւանութիւնը անհրաժեշտ է ընդհանուր վերատեսուչների առաջարկած հիմունքների իրագործման համար: Վերահսկողութեան նպատակն է ընթացք տալ ընդհանուր վերատեսուչների առաջարկութիւններին:

Ինչ վերաբերում է վերահսկողութեանը, մենք ընդունեցինք այն ձևը, որի մասին խօսեցինք ուսական նախածրագրի XXII բոլ յօդուածի քննադատութեան ժամանակ.

2° a) ընդունել վիլայէթի վարչական կազմի մէջ վիլայէթի դեպարտամենտների պետերի համար տեխնիքական օգնական խորհրդականներ, Բ) այն վիլայէթներում, ուր ոչ-մահմեդականները կազմում են որոշ թիւ, և պահովել նրանց համար վարչական խորհրդում ներկայացուցիչներ՝ համաձայն նրանց քանակի:

3° a) բոլոր այն վիլայէթներում, ուր ոչ մահմեդականները կազմում են որոշ թիւ, ապահովել համաձայն նրանց պահանջի, ընդհանուր խորհրդներում նրանց ներկայացուցիչներ:

Ինչ վերաբերում է զանազան ազգութիւնների մէջ բաժանելիք տեղերին, մենք պնդում ենք այն յայտարարութեան վրայ, որ արինք ուսական նախածրագրի V-րդ յօդուածի քննութեան ժամանակ.

Բ) պարտաւորել վալիներին գումարելու ընդհանուր խորհուրդ արտակարգ նիստի համար անդամներ 3/3-ի պահանջմամբ,

Գ) սահմանել ընդհանուր խորհրդի օրէնսդրական և բուդժէտային իրաւասութիւնը, համաձայն 1880 թ.ի Եւրոպական Յանձնատողովի մշակած ծրրագրի 82—93 յօդուածների,

4° a) սանջակների և կազանների ոչ-մահմեդական բնակչութեան համար

ապահովիլ յանձինս վարչական խորհրդի ընտրողական անդամների այնպիսի ներկայացուցիչներն, որ համապատասխանէր նրանց թւաքանակին՝ համեմատած սանջակի կամ կադայի մնացած ազգերի հետ,

Բ) սահմանել սանջակների և կադաների վարչական խորհրդների իրաւասութիւնը համաձայն 1880 թ. Եւրոպական Յանձնաժողովի մշակած ծրագրի 115, 116, 139 և 140 յօդուածների,

Ծձ) այն վիլայէթներում, ուր հայերը կազմում են խմբուած մասսա, հիմնել ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի մարմինս։ Այդ մարմինները ընտրուած են մահմեդական և ոչ-մահմեդական ազգաբնակչութիւնից, համաձայն համեմատական սկզբունքի,

Բ) հարկադրել եւրոպացի մասնագէտներին կազմելու ոստիկանութեան և ժանդարմերիայի մարմիններ,

6) արձակել քրդերի թիթե հեծելազնւերը,

7ձ) այն շրջաններում, ուր հայերը ապրում են խմբուած, ընդունել համեմատական սխտեմը պաշտօնեաների և դատաւորների հարցում,

Բ) նշանակել վալիներ, մութասարիֆներ և դայմադամներ համապատասխան վիլայէթների, սանջակների և կազաների համար այն դաւանութիւնից, որի հետևողները մեծամասնութիւն են կազմում, իսկ մուավիճներին ընտրել փոքրամասնութիւն կազմող դաւանութիւնից։

Մենք բարեւոք ենք համարում առաջարկել Բ. Դուռը ընդունել ուսական նախածրագրի XIV, XV-րդ յօդուածները, XVI-րդ յօդուածի 1, 2, 3, և 5-րդ կէտերը և XVIII-րդ յօդուածը։

Մեր կարծիքով նպատակայարմար կլինէր առաջարկել, որ Բ. Դուռը շուտափոքով միջոցներ ձեռք առնէր վճռելու Արևելեան Անատոլիայի հողային հարցը։

Շաբեր.—Միանում է Պանֆիլիի և Շեօնբերգի յայտարարութեանը։

Մանդիլշտամ.—Ոստանում է իր վերջնական խօսքը ասել հետևեալ նիստում, որ նշանակուած է միւս օր, ժամը 10-ին առաւօտեան։
Նիստը փակուած է 11½, ժամին,

Հայկական Բարենորոգումների Յանձնաժողով.

Նիստ VIII.

Հինգշաբթի, 24 յուլիսի 1913 թ.

Ներկայ են.

Շեօնբերգ.—ներ. Դերմանական ղեսպանատան,

Պանֆիլի.—ներ. Աւստրո-Ունգարիայի ղեսպանատան,

Սեկ-Քանտեկ.—ներ. Ֆրանսիայի ղեսպանատան,

Ֆիցմօրիս.—ներ. Մեծն-Բրիտանիայի ղեսպանատան,

Շաբեր.—ներ. Ռտալիայի ղեսպանատան,

Մանդիլշտամ.—ներ. Ռուսաստանի ղեսպանատան,

Նիստը բացուած է ժամի 10-ին.

Նախորդ նիստի բանացի վիճաբանութիւնների արձանագրութիւնը, որ կարգուած է Սէն-Քանտենը, ընդունուած է։

Ն. Վ. 556

Մանգիրտաւ.—Առում է հետեւեալ,
 «Եր պատասխան Պանֆիլիի, Շեփերդի և Շաբերի նախորդ նիստում
 արած յայտարարութեան պատիւ ունեն հաղորդելու, որ ոչ մի փոփո-
 խումն չի լինելու այն դանազան կշռագատութիւնների մէջ, որ ես արտա-
 յայտեցի ուսուսկան նախածրագրի ընդազատութեան ժամանակ»:

Սեն-Քանտին և Տիցլորի.—Իրենց կողմից յայտարարում են նոյնը,
 նախքան նիստի փակելը, Պանֆիլին յանձնաժողովի կողմից
 շնորհակալութիւն է յայտնում Սէն-Քանտինին, որ արձանագրեց բա-
 նացի վիճարանութիւնները և Մանդելշտամին, որ յանձն առաւ նրանց
 բազմագրել և բաժանել:

Սեն-Քանտին.—Եայտնում է ընկերների կողմից Պանֆիլին շնորհա-
 կալութիւն այն առթիւ, որ Աւստրիական ղեսպանատունը բարեհաճ
 հիւ-
 բրեկալութեան ցոյց տւեց նրանց և այն սիրալիրութեան համար, որով նա
 անձամբ ղեկավարեց նրանց զբաղմունքները:

Նիստը փակուում է ժամի 11-ին:

117

Հրատարակւած է 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ

- Տպարանը... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Գրքեր... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Պատկերներ... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Տպարանը... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Գրքեր... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Պատկերներ... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Տպարանը... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Գրքեր... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Պատկերներ... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Տպարանը... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Գրքեր... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ
- Պատկերներ... 1873 թ. 12 ամի 13 րոյ

ՅԱԻԵԼՈՒՄՆ Ն 6.

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐԻ.

I.

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԵԹ.

1881. Աղբիւր. Համաձայն Հայոց Պատրիարքարանի հաղորդագրութեան՝ ուղարկած Աւստրիական Դեսպանին Կ. Պօլսում:

Լուսաւորչական	118,763
Կաթողիկ	9,056
հայեր } Բողոքական	659
Մանկական	7,669
Հայեր ընդամէնը	136,147

Տաճիկներ	105,565
Քրդեր	65,644
Ղզլբաշներ	23,858
Զէրքէզներ	1,202
Յոյներ	1,315

1887. Աղբիւրներ. Lynch, Armenia Տաճկական պաշտօնական գրութիւնները 1887 թւին:

Հայեր	106,768
Մանկականներ	428,495
Յոյներ	3,270
Ուրիշ ազգութ.	5,969
Ընդհ. բնակչութիւն	544,502

1890. Աղբիւր. Պաշտօնական տեղեկութիւններ, որ Դուռը յայտնել է Անգղիական Դեսպանին 1890 թ. և յայտարարել է Արդարադատութ. Նախարարութիւնը:

Լուսաւորչական	101,119
հայեր } Կաթողիկ	6,730
Բողոքական	1,970
Հայեր ընդամէնը	109,819

Մանկական	441,671
Յոյներ	3,356
Թափառականներ	15

Հրէաներ	6
Օտարերկրացիներ	292
Ընդամէնը	555,159

1892. Աղբիւր. Cuinet. La Turquie d'Asie.

Լուսաւորչական	120,273
Կաթողիկ	12,022
Բողոքական	2,672
Հայեր ընդամէնը	134,967

Մանկականներ	500,782
Յոյներ	3,725
Ուրիշ ազգութիւններ	4,986
Հրէաներ	6
Օտարերկրացիներ	1,220
Ընդհ. բնակչութիւն	645,702

Էրզրումի սանջակ.

1910. Աղբիւր. Նախկին Պատրիարք Օրմանեանի աշխատ. „L'Eglise Armenienne“, Appendice II, Statistique des Diocèses Arménienne.

Հայ-լուսաւորչական	141,000
» Կաթողիկ	8,500
» Բողոքական	3,000
Հայեր ընդ.	152,500

Էրզրնգեանի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական	35,000
» Բողոքական	700
Հայեր ընդ.	35,700

Բայազետի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական	14,000
» Կաթողիկ	1,000
» Բողոքական	200
Հայեր ընդ.	15,200

Ամբողջ վիլայեթում.

Հայ-լուսաւորչական	190,000
» Կաթողիկ	9,500
» Բողոքական	3,900
Հայեր ընդ.	<u>204,300</u>

1912. Աղբիւր. Էրզրումի ընդհանուր հիւպատոս Շարիտտերի տուած տեղեկութիւնները (Կայսերական Կ. Պօլսի Դեսպանին ուղարկած հեռագիրը 1912 թ. նոյեմբեր 19-ին).

Տաճիկներ	210,000
Քրդեր	340 000
Հայեր	200,000

1913. Աղբիւր. Կայսերական

287,000

287,5

289,1

1881. Աղբիւր. Հայոց Պատրիարք. տուած տեղեկութիւնները Անզղիական Դեսպանին Տաճկաստանում.

Հայ-լուսաւորչական	240,843
Կաթողիկ	2,446
Բողոքական	226
Հայեր ընդ.	<u>243,515</u>

Տաճիկներ	268,456
Քրդեր և Ղզլբաշներ	337,154
Չէրքէզներ	88,820
Յոյներ	5,141

1890. Աղբիւր. Տաճկաց Արդարատ. նախարար. յայտարարած տեղեկութիւնները.

Հայ-լուսաւորչ.	112,649
» Կաթողիկ	9,943
» Բողոքական	2,493
Հայեր ընդհ.	<u>118 085</u>

Մասնիդականներ	735,489
Յոյներ	36,822
Հրէաներ	220

Դեսպանատանը յայտնած տեղեկութիւնները Հայոց Պատրիարքարանից.

Հայեր	215,000
Տաճիկներ	240,000
Քրդեր Թափառական	40,000
» նստակեաց	35 000
Ղզլբաշներ	25,000
Զազա թմրւի չարիկի	30,000
Պարսիկներ	13,000
Լազեր	10,000
Չէրքէզներ	7,000
Յոյներ և ուրիշ քրիստոն.	12,000
Եզիդներ	3,000

Ամբողջ վիլայեթի բնակչ.
 Թիւր 630,000

II.

Սիվւսթի վիլայեթ.

Թափառականներ 1,585
 Ընդհ. վիլայեթ. բնակչ. 892,201

1892. Աղբիւր. Cuinet. La Turquie d'Asie. I. p. 617.

Հայ-լուսաւորչական	129,523
» Կաթողիկ	10,477
» Բողոքական.	30,433
Ընդհ. հայեր	<u>170,433</u>

Հաւատակիցներ(տաճիկներ թուրք մէններ քրդեր և չերքէզ). 559,680
 Շիրտ, ղզլբաշներ 279,834
 Ընդ. մասնիդական. 838,514

Յոյներ 76,068
 վիլայեթ. ընդ. բնակչ. 1 086,015

1910. Աղբիւր. Օրմանեան. L'Eglise Arménienne.

Սիլվազի Մանջալ.

Հայ-լուսաւորչական	80,000
» Կաթողիկ	5,000
» Բողոքական.	1,000
Ընդ. հայեր.	<u>86,000</u>

Քօխարի սանջակ.

Հայեր՝ Լուսաւորչական .	21,000
» Կաթոլիկ	2,000
» Բողոքական	500
<u>Հայեր ընդ</u>	<u>23,500</u>

Ամասիայի սանջակ.

Հայեր-լուսաւորչական .	25,000
» Բողոքական	3,000
» Կաթոլիկ	500
<u>Հայեր ընդ</u>	<u>28,500</u>

Ղարաճիսարի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական	25,000
» Բողոքական	200
<u>Հայեր ընդ</u>	<u>25,200</u>

Ամբողջ վիլայէթում.

Հայ-լուսաւորչական	151,000
» Կաթոլիկ	7,500
» Բողոքական	4,700
<u>Հայեր. ընդ</u>	<u>163,200</u>

1913. Աղբիւր. Հայոց Պատրիարքարանի հաղորդած տեղեկութիւնները Կայսերական Դեսպանին: Բաց է թողուած Սիվազի հիւսիս — արևմտեան մասը:

Հայեր	165,000
Տաճիկներ	192,000
Քրդեր նստակեաց	35,000
» թափառական	15,000
Չէրքէզներ	45,000
Նեստորական, քաղղէացի. յակոբիտ.	25,000
Յոյն և ուրիշ քրիստ.	30,000
<u>Ընդամէնը</u>	<u>570,000</u>

1913. Աղբիւր. Տեղեկութիւններ, որ ուղարկել է Սամսոնում: Կայսերական փոխ հիւպատոս Սավինովը:

(Մայիս 11-ին. 1913 թ.) № 152.

Քրդեր Սիվազի վիլայէթում 28.000

III

ԴԻԱՐՔԻՔԻՐԻ ՎԻԼԱՅԷԹ.

1890. Աղբիւր. Տաճկաց Արդարադատութեան Նախարարութեան վիճակագրութիւնը:

Հայ Լուսաւորչական	45,291
» Կաթոլիկ	6,348
» Բողոքական	3,975
<u>Ընդամէնը հայեր</u>	<u>55,614</u>

Ասորիք	13,649
Յոյներ	1,437
Հրէաներ	1,170
<u>Ընդհ. ոչ-մահմեդական.</u>	<u>71,870</u>

Մահմեդական	240,574
<u>Ընդհանուր ընակչ.</u>	<u>312,444</u>

1892. Աղբիւր Cuiet. La Turqie d'Asie.

Քրդեր	200,000
-----------------	---------

Չէրքէզներ	10,000
Ասորական արաբներ	8,000
Ուրիշ մահմեդականներ	110,000
<u>Ընդ. մահմեդ.</u>	<u>328,644</u>

Եզիդ. զլբաշ. և թափառ.	9,000
Հայ Լուսաւորչական	57,000
» Կաթոլիկ	10,000
» Բողոքական	11,069
<u>Հայեր ընդամ.</u>	<u>79,129</u>

Յոյն ուղղափառ	9,250
» Կաթոլիկ	190
Քաղղէացի կաթոլիկ	16,420
Ասորի կաթոլիկ	4,990
» յակոբիտներ	22,554
Լատինացիք	16
<u>Ընդ. քրիստոն.</u>	<u>132,549</u>

Զրէաներ 1,269
 Ընդ. բնակչութ 471,462

1910. Աղբիւր. Նախկին Պատրիարք Օրմանեան. L'Eglise Arménienne:

Դիարբէքիի եւ Մարդինի սանջակներ.
 Հայ-լուսաւորչական 45,000
 » Կաթողիկ 1,000
 » Բողոքական 1,000
 Հայերը ընդամ. 47,000

Արգանի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական 6,000
 » Կաթողիկ 500
 » Բողոքական 200
 Ընդ. հայեր 6,700

Սիվերիկի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական 50,000
 » Բողոքական 700
 Հայեր ընդամենը 50,700

Ամբողջ վիլայէթում.

Հայ-լուսաւորչական 78,000
 » Կաթողիկ 1,500
 » Բողոքական 2,200
 Հայեր ընդ. 81,700

1913. Աղբիւր. Հայոց Պատրիարքարանի տուած տեղեկութիւնները Կայսերական Դեսպանին (բացառութեամբ Բիշքերիկի):

Հայեր 105,000
 Տաճիկներ 45,000
 Քրդեր նստ. 30,000
 » Թափ. 25,000
 Քրդեր ընդամ. 55,000
 Ղզրաշներ 27,000
 Նեստոր., յակոբ., քաղղ. 60,000
 Եզդիկներ 4,000
 Ընդ. բնակչութիւն 296,000

IV.

ԽԱՐԵՆՐԴԻ ՎԻԼԱՅԷԹ.

1881. Աղբիւր. Հ. Պատրիարքարանի տուած տեղեկութիւնները Աւստրիական Դեսպանին Տաճկաստանում:

Հայ-լուսաւորչական 105,258
 » Կաթողիկ 284
 » Բողոքական 1,519
 Հայեր ընդամ. 107,059
 Տաճիկներ 91,114
 Քրդեր 78,250

1890. Աղբիւր. Տաճկական Արդարադատութեան Նախարարութեան վիճակագրութիւնը:

Հայ-լուսաւորչական 73,176
 » Կաթողիկ 2,464

» Բողոքական 4,971
 Հայեր ընդ. 80,611
 Մահմեդականներ 300,194
 Յոյներ 543
 Հրէաներ 2
 Ընդհանուր բնակչ. 381,350

1892. Աղբիւր. Cuinet. La Turquie d'Asie.

Հայ-լուսաւորչական 61,983
 » Կաթողիկ 1,675
 » Բողոքական 6,060
 Հայեր ընդ. 69,718
 Մահմեդականներ 267,416
 Քրդեր 54,950
 Ղզրաշներ 182,580
 Ընդամ. 504,946

Յոյներ 650

Ընդհանուր բնակչու-

թիւնը 575,314

1890. Աղբիւր. Lynch. Ar-
menia (II, p. 413)

Խարբերդի սանջակ.

Հայեր 85,000

Մահմեդականներ . . . 120,000

Ասորիք 422

Յոյներ 1,334

Թերսիմի սանջակ.

Հայեր 8,000

Մահմեդականներ . . . 62,000

Նրկու սանջակներում.

Հայեր 93,000

Մահմեդականներ . . . 182,000

Յոյներ 1,334

Ասորիք 422

Ընդհ. բնակչ. 276,756

1910. Աղբիւր. Ormanian,
L'Eglise Armenienne.

Խարբերդի սանջակ.

Հայ լուսաւորչական . . . 73,000

» Կաթոլիկ 2,500

» Բողոքական 5,200

Հայերը ընդհ. 80,700

Թերսիմի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական . . . 28,000

» Բողոքական 500

Հայերը ընդ. 27,500

Մալաթիայի սանջակ.

Հայ լուսաւորչական . . . 20,000

» Կաթոլիկ 2,000

» Բողոքական 1,000

Հայերը ընդ. 23,000

Ամբողջ վիլայիքում.

Հայ-լուսաւորչական . . . 120,000

» Կաթոլիկ 4,500

» Բողոքական 6,700

Ընդամ. 131,200

Աղբիւր. Հայոց Պատրիար-
քարանի տեղեկութիւնները, տըր-
ուած Կայսերական Դեսպանին
(բացառութեամբ Մալաթիայի հա-
րաւային մասի):

Հայեր 168,000

Տաճիկներ 102,000

Քրդեր նստ. 75,000

» Թափառ. 20,000

Ընդամ. քրդեր 95,000

Ղզլբաշներ 80,000

Նեստորական, յակոբիտ-
ներ և քաղղէացիք 5,000

Ընդհանուր բնակ-
չութիւնը 450,000

V.

ԲԻԹԼԻՍԻ ՎԻԼԱՅԻԹ.

1881. Աղբիւր. Հայոց Պա-
տրիարքարանի ուղարկ. տեղեկու-
թիւնները Աւստրիական Դեսպա-
նին Կ. Պոլսում:

Հայեր 130,460

Քրդեր 12,771

Տաճիկներ 8,350

1890. Աղբիւր. Արզարագա-
տութեան Նախարարութեան վի-
ճակագրութիւնը:

Հայ-լուսաւորչական . . . 101,358

» Կաթոլիկ 4,948

» Բողոքական 1,498

Ընդամ հայեր 108,804

Թափառականներ . . .	159
Մահմեդականներ . . .	167,054
Ընդհ. ընակչ. . .	276,998

1892. Cuinet. La Turquie d'Asie (II., p. 526)

Հայ լուսաւորչական. . .	125,600
» Կաթոլիկ . . .	1,950
» Բողոքական . . .	3,840
Ընդամ. հայեր. . .	131,390
Մահմեդականներ . . .	254,000
Քաղղէացիք . . .	2,600
Ասորիք . . .	6,190
Եգիպտացիք . . .	3,863
Կօպտեր . . .	372
Յոյներ . . .	210
Ընդհ. ընակչ . . .	398,625

1893. Աղբիւր. Lynch, Armenia, II. p. 413. Օգտուել է 1893 թւի տահկական պաշտօնական աղբիւրներէրից:

Հայեր . . .	97,184
Մահմեդականներ . . .	145,454
Ասորիք . . .	342

Ընդհանուր ընակչութիւնը . . . 398,625

1899. Աղբիւր. Մայեվսկի, Վանի և Բիթլիսի պատերազմի վիճակագրական նկարագրութիւնը: (Մայեվսկին հաշուում է բակերով և իւրաքանչիւր բակում հաշուում է 8 անձ):

Հայկական բակեր . . .	23,326
Տաճկական » . . .	2,954
Քրդական » . . .	34,211
Քաղղէացիներ . . .	357
Յակոբիտներ . . .	337
Եգիպտացիք . . .	405
Կովկաս. լեռնացիներ . . .	381
Կօպտեր . . .	50
Բակերի թիւը վիլայեթում	62,021

1910. Աղբիւր. Ormanian. L'Eglise Arménienne.

Բիրիսի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական . . .	75,000
» Կաթոլիկ . . .	500
» Բողոքական . . .	1,000
Ընդ. հայեր . . .	76,000

Մուրի եւ Գեւնջի սանջակները.

Հայ լուսաւորչական . . .	90,000
» Կաթոլիկ . . .	3,000
» Բողոքական . . .	1,000
Ընդ. հայեր. . .	94,000

Մղերդի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական . . .	25,000
» Կաթոլիկ . . .	500
Ընդ. հայեր. . .	25,000

Ամբողջ վիլայիթում.

Հայ-լուսաւորչական . . .	190,000
» Կաթոլիկ . . .	4,000
» Բողոքական . . .	2,000
Ընդ. հայեր . . .	196,000

1912. Աղբիւր. Կայսերական հիւպատոս Շիրկովի հաղորդագրութիւնը (24 դեկտեմբ. 1912 թ., № 253):

Հայ լուսաւորչական . . .	150,000
» Կաթոլիկ, բողոքական ասորիք և քաղղէացիք	
Ընդամենը . . .	50,000
Քրդեր նստակեաց . . .	180,000
» Թափառական . . .	300,000
Ընդամենը	480,000
Տաճիկներ . . .	17,000
Ընդհան. ընակչութ. . .	697,000

1912. Աղբիւր. Կայսերական Փոստ-հիւպատոս Ալֆերեվի հաղորդագրութիւնը (25 նոյեմբ. 1912 թ. № 535):

Հայեր	180,000
Քրդեր	270,000
Տաճիկներ	10,000
Յակոբիտներ	5,000
Քաղղէացիք	4,000
Եզիդներ	4,000
Չէրքէզներ	1,000
Թափառականներ	500
Կօպտեր	400
Մնաց. ազգութիւններ	100
<hr/>	
Ընդհ. բնակչ.	475,000

1913. Ադրբ. Հայոց Պատրիարքարանի տաժ տեղեկութիւն-

ները Կայսերական Դեսպանին (բացառութեամբ Սղերդի հարաւային մասը):

Հայեր	180,000
Տաճիկներ	40,000
Քրդեր նստակ. (35000),	
» Թափառ. (42000)	77,000
Ղզլբաշներ	8,000
Ձաղա, Թմբլի, Հաբիկլի	47,000
Չէրքէզներ	10,000
Եզիդներ	5,000
Նեստոր. յակոբիտ., քաղղ.	15,000
<hr/>	
Ընդհ. բնակչութիւն	382,000

VI

ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԷԹ.

1881. Ադրբ. Հայոց Պատրիարքարանի հաղորդագրութիւնը Աւստրիական Դեսպանին Տաճկաստանում:

Հայեր	133,859
Տաճիկներ	18,929
Քրդեր	88,047
Նեստորականներ	88,338
Եզիդներ	5 860
Չէրքէզներ	750
Հրէաներ	1,328

1890. Ադրբ. Տաճկաց Արդարադատութեան Նախարարութեան վիճակագրութիւնը.

Հայեր	75,582
Մահմեդականներ	282 582
Նեստորականներ	59,500
Հրէաներ	2,900
Կաթոլիկներ	1,930
<hr/>	
Ընդ. բնակչութիւնը	418,494

1892 Ադրբ. Cuinet La Turquie d'Asie, II թ. 635.

Հայ լուսաւորչական	79,000
» Կաթոլիկ	708
» Բողոքական	290
<hr/>	
Ընդամ. հայեր	79,998

Մահմեդականներ	241,000
նրանցից	
Տաճիկներ	30,500
Քրդեր	210,000
Չէրքէզներ	500
Նեստորականներ	92,000
Քաղղէացի-կաթոլիկ	6,000
Եզիդներ	5,400
Թափառականներ	6,000
Հրէաներ	5,000
<hr/>	
Ընդ. բնակչ.	430,000

1890. Ադրբ. Lynch Armenia II թ. 412. միմիայն վանի սանջակը:

Հայեր	75,644
Մահմեդականներ	52,229
<hr/>	
Ընդամենը	127,873

1899. Ադրբ. Մանկակի:

Հայեր	13,735
Տաճիկներ	4,606
Քրդեր	24,752
Նեստորականներ	9,162
Եզիդներ	514
Չէրքէզներ	122
Թափառականներ	56
Հրէաներ	199
<hr/>	
Ընդամենը	բակ 53,146

1910. Աղբիւր. Ormanian. L'Eglise Armenienne.

Վանի սանջակ.

Հայ-լուսաւորչական	181,000
» Կաթողիկէ	500
» Բողոքական	700
Ընդամենը	182,000

Հէրքիարիի սանջակ.

Հայեր	10,000
-------	--------

Ամբողջ վիլայէթում.

Հայ Լուսաւորչական	191,000
» Կաթողիկէ	500
» Բողոքական	700
Ընդամենը հայեր	192,200

1912. Աղբիւր. Կայսերական Փոստ-հրապատոս Ալֆեբեշլի հաղորդագրութիւնը 25 նոյեմբերի 1912 թ. № 535:

Հայեր	120,000
Քրդեր	200,000

Տաճիկներ	35,000
Նեստորականներ	70,000
Եզիդներ	5,400
Քաղղէացիք	1,000
Հրէաներ	1,500
Թափառականներ	500
Զէրքէզներ	100
Ընդհան. բնակչ.	434,000

1913. Աղբիւր. Հայոց Պատրիարք. տեղեկութիւնները տրուած Կայսերական Դեսպանին (բաց է թողուած Հէքթարիի սանջակը):

Հայեր	185,000
Տաճիկներ	47,000
Քրդեր նստակեաց	32,000
» Թափառակ.	40,000
Ընդ. քրդեր	72,000
Եզիդներ	25,000
Նեստորականներ, յակոբիտներ, և քաղղէացիք	18,000
Թափառականներ	3,000
Ընդհ. բնակչ.	350,000

VII

Վեճ վիւսթէթներէ Ընդհանր Վիճակագրութիւնը ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԻԱՐԱՆԻ 1913 թ. Տեղեկութիւններէ:

Ըստ ազգութիւնների:

Տաճիկներ	666,000	25 ⁰ / ₁₀₀	
Զէրքէզներ	62,000	3,4 ⁰ / ₁₀₀	
Պարսիկներ	13,000		
Լազեր	10,000		
Թափառականներ	3,000		
Քրդեր նստակ.	242,000	9,2 ⁰ / ₁₀₀	ընդհ. 16,6 ⁰ / ₁₀₀
» Թափառակ.	182,000	7,1 ⁰ / ₁₀₀	
Դղլբաշներ	140,000	5,2 ⁰ / ₁₀₀	ընդհ. 9,6 ⁰ / ₁₀₀
Զաղա-թմբիլ-չար.	77,000	2,9 ⁰ / ₁₀₀	
Եզիդներ	37,000	1,4 ⁰ / ₁₀₀	
Հայեր	1,018,000	38,9 ⁰ / ₁₀₀	ընդհ. 45,2 ⁰ / ₁₀₀
Նեստ.յակոբ.քաղղ.	123,000	4,7 ⁰ / ₁₀₀	
Յոյն. և ուր. քրիս.	42,000	1,6 ⁰ / ₁₀₀	
Ընդամ.	2,615,000	100⁰/₁₀₀	

Ըստ դաւանութիւնների:

Մաննեղականներ.

Տաճիկներ	666,000	45,1 ⁰ / ₁₀₀
Քրդեր	424,000	
Ուրիշ մահմ.	88,000	
Ընդամ.	1,178,000	
Քրիստոնէականեր		
Հայեր	1,018,000	45,2 ⁰ / ₁₀₀
Նեստորական.	123,000	
Յոյներ և ուրիշ.	42,000	
Ընդամ.	1,183,000	
Ուրիշ դաւանութիւններ		
Դղլբաշներ	140,000	9,7 ⁰ / ₁₀₀
Զաղա-թմբիլ-չար	77,000	
Եզիդներ.	37,000	
Ընդամ.	254,000	

ՅԱԿԵԼՈՒՄՆ ՈՒ 7.

ՀԱՅԿԻ ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՆԱԳՐԱԹԻՐԻՆԵ: ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՄՆԵՐԱՆՆԵՐԸ
ՏԵՃԿՆԵՐԱՆՆԵՐԻՄ 1901/1902.

Պետութեան մասեր.	Աւսումնար.	Աշակերտ.	Աշակերտուհի.	Ուսուցիչ.
Տաճկահայաստան.				
Սղերդ	3	163	184	11
Ամասիա-Մարզեկան	9	1523	814	54
Շարին - Ղարահիսաար	27	2040	105	42
Էրզրում	27	1956	1178	85
Կիրի	27	1336	367	43
Բաբերդ	9	645	199	32
Բիրաբրէքիւր	4	690	324	27
Խարբերդ	27	2058	496	58
Էզզին	4	541	215	22
Չիմիշգազակ	12	456	272	15
Արարկիր	18	713	223	25
Չարսանջալ	12	617	189	18
Նդեսիա	8	1091	571	26
Գուրին	12	736	78	20
Դարէնդէ	2	260	70	5
Իիլրիդ	10	757	100	20
Սիվազ	46	4072	549	73
Բիթլիս	12	571	63	20
Էրզինգեան	22	1389	475	63
Գամախ	13	646	28	16
Բայազիտ	6	338	54	13
Մուշ	23	1034	284	35
Վան	21	1323	554	59
Լիմ և Կուոց	3	203	56	6
Ախթամար	32	1106	132	36
Թէրջան	12	485	10	12
Սպէր Կիսկիմ	3	80	—	3
Բասէն	7	315	—	7
Խնուս	8	352	15	12
Տիգրանակերտ	2	180	—	5
Պարու	8	505	50	15
Մալաթիա	9	872	230	19
	438	29054	7785	879

Պետութեան մասեր.	Աւսումնար.	Աշակերտ.	Աշակերտուհի.	Ուսուցիչ.
Կիլիկիա.				
Այնթար	9	898	708	58
Անտիոքիա	10	440	47	10
Հայէզ	2	438	249	18
Հային	14	508	69	12
Չէթուռն	10	605	85	15
Սիս և Չըջակայք	7	476	165	19
Ադանա	25	1947	808	69
Մարաշ	23	1361	378	44
	90	6673	2509	245
Պետութեան ուրիշ մասերը.				
Ադրիանուպոլիս	6	314	251	22
Ռուստո	9	1017	850	48
Իզմիթ	38	5404	3103	212
Բիւլէջիկ	10	1120	143	21
Բուքահիս	5	825	349	23
Իզմիր	27	1640	1295	109
Անդոբ	7	895	395	29
Կեսարիա	42	3795	1140	125
Սամսոն	27	1361	344	59
Տրապիզոն	47	2184	718	85
Բաղդադ	2	68	46	11
Եօզիսաթ	12	1197	557	43
Բրուսս	16	1345	733	54
Թոխաթ	11	1408	558	50
Քալուբէսէր	8	700	634	35
Պանդէրմա	3	110	50	2
Կասապուռնի	3	213	137	12
Կոնիա	2	190	110	6
Արմաշ				
	275	23786	11419	946
Տաճկահայաստան	438	29054	7785	897
Կիլիկիա	90	6673	2509	245
Գայասրուքեան ուրիշ մասեր	275	23786	11419	946
	803	59513	21713	2088

*Ռուս-տաճկական համաձայնութեան հայկական բարենորոգումների
ընազիրը.*

Il est convenu entre Son Excellence Monsieur Constantin Goulkevitch, Chargé d'Affaires de Russie, et Son Altesse le Prince Said Halim Pacha Grand Vézir et Ministre des Affaires Etrangères de l'Empire Ottoman, que simultanément avec la désignation des deux Inspecteurs Généraux devant être placés à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale, la Sublime Porte adressera aux Grandes Puissances la note suivante:

„Deux Inspecteur Généraux étrangers seront placés à la tête des deux secteurs de l'Anatolie Orientale: M-r A. à la tête de celui comprenant les vilayets d'Erzérroum, Trébizonde et Sivas; et M-r B. à la tête de celui comprenant les vilayets de Van, Bitlis, Kharpout, Diarbékir.

Les Inspecteurs Généraux auront le contrôle de l'administration, de la justice, de la police et de la gendarmerie de leurs secteurs.

Dans les cas où les forces de sûreté publique s'y trouveraient insuffisantes et sur la demande de l'Inspecteur Général, les forces militaires devront être mises à sa disposition pour l'exécution des mesures prises dans les limites de sa compétence.

Les Inspecteurs Généraux révoquent, selon le cas, tous les fonctionnaires dont ils auront constaté l'insuffisance ou la mauvaise conduite en déférant à la justice ceux qui se seraient rendus coupables d'un acte puni par les lois; ils remplacent les fonctionnaires subalternes révoqués par de nouveaux titulaires remplissant les conditions d'admission et de capacité prévues par les lois et les règlements. Ils auront de droit de présenter à la nomination du Gouvernement de Sa Majesté le Sultan les fonctionnaires supérieurs. De toutes les mesures de révocation prises ils préviennent immédiatement les Ministères compétents par des dépêches télégraphiques brièvement motivées, suivies dans la huitaine du dossier de ces fonctionnaires et d'un exposé des motifs détaillés.

Dans des cas graves nécessitant des mesures urgentes, les Inspecteurs Généraux jouiront d'un droit de suspension immédiate à l'égard des de fonctionnaires inamovibles de l'ordre judiciaire, à la condition d'en déférer immédiatement les cas au Département de la Justice.

Dans les cas où il serait constaté des actes commis par les Valis nécessitant l'emploi de mesures de rigueur urgentes, les Inspecteurs Généraux soumettront par télégraphe le cas au Ministère de l'Intérieur qui en saisira immédiatement le Conseil des Ministres lequel statuera dans un délai maximum de quatre jours après la réception du télégramme de l'Inspecteur Général.

Les conflits agraires seront tranchés sous la surveillance directe des Inspecteurs Généraux.

Des instructions plus détaillées relatives aux devoirs et aux attributions des Inspecteurs Généraux seront élaborées après leur nomination et avec leur concours.

Dans le cas où, durant le terme de dix années, les postes des Inspecteurs Généraux deviendraient vacants, la Sublime Porte compte pour le choix des dits Inspecteurs Généraux sur le concours bienveillant des Grandes Puissances.

Les lois, décrets et avis officiels seront publiés dans chaque secteur dans les langues locales. Chaque partie aura le droit devant les tribunaux et devant l'administration de faire usage de sa langue lorsque l'Inspecteur Général le jugera possible. Les jugements des tribunaux seront libellés en turc et accompagnés, si possible, d'une traduction dans la langue des parties.

La part de chaque élément ethnique (ounsour) dans le budget de l'instruction publique de chaque vilayet sera déterminée proportionnellement à sa participation aux impôts perçus pour l'instruction publique. Le Gouvernement Impérial ne fera aucune entrave à ce que dans les communautés les corrélionnaires contribuent à l'entretien de leurs écoles.

Tout ottoman devra accomplir son service militaire en temps de paix et de tranquillité dans la région de l'Inspectorat militaire qu'il habite. Toutefois, le Gouvernement Impérial enverra jusqu'à nouvel ordre dans les localités éloignées du Yemen, de l'Assir et du Nedjd des contingents de l'armée de terre prélevés de toutes les parties de l'Empire Ottoman proportionnellement aux populations y établies; il enrôlera, en outre, dans l'armée de mer les conscrits pris dans tout l'Empire.

Les régiments Hamidié seront transformés en cavalerie de réserve. Leurs armes seront conservées dans les dépôts militaires et ne leur seront distribuées qu'en cas de mobilisation ou de manoeuvres. Ils seront placés sous les ordres des commandants de corps d'armée dont la zone comprend la circonscription où ils se trouvent. En temps de paix les commandants de régiments, des escadrons et des sections seront choisis parmi les officiers de l'Armée Impériale Ottomane active. Les soldats de ces régiments seront soumis au service militaire d'un an. Pour y être admis, ils devront se pourvoir par eux-mêmes de leurs chevaux avec tout l'équipement de ceux-ci. Toute personne, sans distinction de race ou de religion, se trouvant dans la circonscription qui se soumettrait à ces exigences pourra être enrôlée dans les dits régiments. Réunies en cas de manoeuvres ou de mobilisation, ces troupes seront soumises aux mêmes mesures disciplinaires que les troupes régulières.

La compétence des Conseils Généraux des vilayets est fixée d'après les principes de la loi du 13 Mars 1929/1913.

Un recensement définitif — auquel il sera procédé sous la surveillance des Inspecteurs Généraux dans le plus bref délai — lequel,

autant que possible, ne dépassera pas un an,—établira la proportion exacte des différentes religions, nationalités et langues, dans les deux secteurs. En attendant, les membres élus aux Conseils Généraux (Medjlissi Oumoumi) et au comités (Endjoumen) des vilayets de Van et de Bitlis seront par moitié musulmans et non-musulmans. Dans le vilayet d'Erzérour, si le recensement définitif n'est pas effectué dans un délai d'un an, les membres du Conseil Général seront de même élus sur la base de l'égalité, comme dans les deux vilayets susnommés. Dans les vilayets de Sivas, Kharpout et Diarbékir, les membres des conseils Généraux seront dès à présent élus sur la base du principe de la proportionnalité. A cet effet, jusqu'au recensement définitif, le nombre des électeurs musulmans restera déterminé d'après les listes ayant servi de base aux dernières élections et le nombre des non-musulmans sera fixé d'après les listes qui seront présentées par leurs communautés. Si cependant des difficultés matérielles rendraient ce système électoral provisoire impraticable, les Inspecteurs Généraux auront le droit de proposer pour la répartition des sièges aux Conseils Généraux des trois vilayets Sivas, Kharpout et Diarbékir une autre proportion, plus conforme aux besoins et aux conditions actuelles des dits vilayets.

Dans tous les vilayets où les Conseils Généraux seront élus sur la base du principe de proportionnalité, la minorité sera représentée dans les comités (Endjoumen).

Les membres élus aux Conseils administratifs seront comme par le passé par moitié musulmans et non-musulmans.

A moins que les Inspecteurs Généraux n'y voient d'inconvénient, le principe d'égalité entre musulmans et non-musulmans sera appliqué pour le recrutement de la police et de la gendarmerie dans les deux secteurs, à mesure que les postes deviendraient vacants. Le même principe d'égalité sera appliqué, autant que possible, pour la répartition de toutes les autres fonctions publiques dans les deux secteurs.

En foi de quoi les susnommés ont paraphé le présent acte et y ont apposé leurs cachets.

(Signé) Goulkévitch.

(Signé) Saïd Halim.

Constantinople, le 26 Janvier 8 Février 1914.

ԳԻՆՆ Է 1 Բ. 65 Կ.

Դիմել թարգմանչին՝ Тифлиς, Норашенская ул., № 12
և Կովկասեան գրադաճառանոցները:

